Nyelvelmélet és dialektológia

Nyelvelmélet és dialektológia

Szerkesztette:
É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila

PPKE BTK
Elméleti Nyelvészeti Tanszék - Magyar Nyelvészeti Tanszék
Piliscsaba
2009

A kötet tanulmányait lektorálták:

Bartos Huba
Borbély Anna
É. Kiss Katalin
Forgács Tamás
Forró Orsolya
Gerstner Károly
Hunyadi László
Kassai Ilona
Kiefer Ferenc
Lanstyák István
Nádasdy Ádám
Nyirkos István
Rebrus Péter
Salvi, Giampaolo
Szigetvári Péter
Tóth Ildikó

© A szerzők, 2009
A borítót Zétényi Zsófia tervezte Dabis Balázs Silvius
fényképének felhasználásával.

Tartalomjegyzék

Előszó 11

Kiss Jenő:
Elméleti deficit a dialektológiában? 15

Varga László:
A magyar „hullámzatos hanglejtésforma”, és amit a hangsúlyról elárul 31

Balogné Bérces Katalin:
Law and order: likvidák az angol nyelv dialektusaiban 49

Cser András:
Magánhangzó+zengőhang kapcsolatok a latin nyelvjárásokban
és a fonológiaelméletben 63

Domokos György:
A metafonézis az olasz nyelvjárásokban.
Egy hangtani jelenség leírásának módszertana 73

Fehér Krisztina:
Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások 85

Rebrus Péter – Törkenczy Miklós:
Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok
a magyar alaktanban 99

Bálint Annamária:
„Mer a mi magyarságunk csak olyan tájszó, olyan nem magyar”
Magyarbőd alaktani jellegzetességei a nyelvcsere utolsó fázisában 123

Komlósiné Knipf Erzsébet:
A nyelvváltozás nyomai egy magyarországi német nyelvjárás példáján 133

Juhász Dezső:
Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek
és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában 151

Hegedűs Attila:
Egy kísérlet a nyelvjárások mondattani alapú elkülönítésére 163

Cs. Nagy Lajos:
Inkongruenciajelenségek a 3. személyű birtokos többes voltának jelölésében 177

Kádár Edit - Németh Boglárka:
Predikatív határozói igeneves szerkezetek csángó beszélt nyelvi szövegekben 189

É. Kiss Katalin:
Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni 213

Ürögdi Barbara:
A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok szerkezete és értelmezése 231

Előszó

E kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2008. november 11-12-én tartott *Nyelvelmélet és dialektológia* című műhelykonferencia anyagát adja közre. A konferencia célja az volt, hogy a nyelvi változatok elemzése terén hidat teremtsen az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között. A konferenciafelhívás olyan előadásokat kért, melyek a magyar vagy valamely más nyelv területi változatainak egyes grammatikai: mondattani, morfológiai vagy fonológiai jelenségeit vizsgálják a jelenségek mögötti nyelvi rendszer feltárására, annak valamilyen elméleti keretben való elemzésére törekedve. A felhívás lehetséges szempontként emelte ki a vizsgált jelenség különféle nyelvváltozatokban való megjelenési formáinak összevetését, a jelenség konstans (minden nyelvváltozatban azonos) és változó elemeinek elkülönítését, az eltérések szerkezeti különbségekre vagy szabályváltozatokra való visszavezetését, valamint a megfigyelt eltérések más grammatikaterületekre kiterjedő következményeinek vizsgálatát.

A nyelvelméleti és dialektológiai megközelítésmód összekapcsolása mindkét kutatási terület számára új lehetőségeket ígér. A nyelvelmélet számára a dialektológia a nyelvi adatok páratlanul gazdag tárházát nyithatja meg. A hatvanas, hetvenes évek nyelvelmélete még azon a feltételezésen alapult, hogy ahhoz, hogy az emberi nyelvek általános, genetikailag meghatározott sajátságait megismerjük, elegendő egyetlen nyelvet alaposan, mélységében elemeznünk. A nyolcvanas, kilencvenes évek uralkodó nyelvelmélete, az ún. „elvek és paraméterek" elmélet a tipológiai kutatások eredményeit integrálva már a nyelvek sokféleségét is magyarázni akarta. Ugyanakkor maga a nyelvtipológia csupán a különféle nyelvek sztenderd változatait leíró grammatikákra támaszkodott. A legutóbbi évtizedben merült fel a nyelvek dialektális változatai megismerésének, a közöttük lévő mikrokülönbségek feltárásának igénye. A nyelvelmélet a közelmúltban nézett szembe azzal a ténnyel, hogy a világon nem 6000 nyelvet beszélnek, nem 6000 grammatikát használnak, hanem ennek sokszorosát. Egy-egy nyelvnek akár több száz változata is lehet, és a rokon nyelvek dialektusai gyakran olyan kontinuumot alkotnak, melyet csak külsődleges, politikai-történelmi-földrajzi szempontok szerint lehet önálló nyelvekre szétválasztani.

A dialektális változatok megismerése számos izgalmas elméleti kérdés megválaszolásához járulhat hozzá. Segítheti a velünk született, genetikusan meghatározott univerzális grammatika feltárását. Az univerzális grammatika bizonyos rögzített elvekből és nyitott paraméterekből áll,

ez utóbbiak értékét a feltételezések szerint az anyanyelv elsajátítása folyamán rögzíti a kisgyerek. A tipológia eredményei alapján arról már vannak feltételezéseink, hogy melyek a rögzített elvek, és melyek a nyitott paraméterek. Amit ehhez a dialektológia hozzátehet, az a nyitott paraméterek variációs lehetőségeinek a kitapogatása, egy-egy makroparaméter mikrováltozatainak felmérése.

A dialektusok sokfélesége hozzásegíthet a nyelvi kontaktushatások, sőt a nyelvi változások megértéséhez. Egy-egy nyelvi jelenség területi változatait gyakran az adott nyelvvel szomszédos nyelvek sajátságai motiválják. A dialektusok a nyelvtörténeti változások megismeréséhez is kulcsot adhatnak. Egyes archaikus dialektusokon keresztül a sztenderd nyelvváltozat több évszázaddal korábbi állapotáról is képet kaphatunk.

A nyelvészeti kutatásban kitüntetett szerepe van az ún. minimális pároknak. Egy-egy nyelvi tényező grammatikai következményeit olyan minimális párokon tudjuk megfigyelni, melyek két tagja csak az adott tényező meglétében vagy hiányában különbözik. Például, ha az igekötő szerepére vagyunk kíváncsiak, az *Éva ette az almát/Éva megette az almát* típusú minimális párok tagjait célszerű összevetnünk. Egy nyelv két tájnyelvi változata egyfajta minimális grammatikapárt alkot. Így ha például azt szeretnénk vizsgálni, hogy milyen hatással van az a tény a nyelvtan egészére, hogy az igekötő semleges mondatban az ige elé kerül, akkor a köznyelvi grammatikát minden bizonnyal a csángó nyelvváltozatok grammatikájával kell összevetni, melyben semleges mondatban sem rögzült az igekötő és az ige sorrendje.

Nemcsak a nyelvelméletnek van szüksége a dialektológiára, hanem a dialektológiának is szüksége van a nyelvelméletre. A dialektológiai kutatások – mind Magyarországon, mind külföldön – mostanáig elsősorban a nyelvváltozatok közvetlenül megfigyelhető különbségeinek, elsősorban a fonémakészletbeli és a szókészletbeli eltéréseknek a leírására irányultak; a kutatók a szerkezeti, mondattani különbségeket – kimondva vagy kimondatlanul – jelentéktelennek vélték. Valószínűnek látszik azonban, hogy a nyelv elemeit összetartó szerkezeti viszonyokra éppúgy jellemző a területi variabilitás, mint magukra a nyelvi elemekre; csupán a szerkezeti változatokat nehezebb megfigyelni és kimutatni. A közvetlen megfigyelés számára rejtve maradó szerkezeti változatok feltárásához a nyelvelmélet szolgáltatja az eszközöket és a mintákat.

A nyelvelmélet és a dialektológia közötti közeledés nemzetközi jelenség. A közelmúltban tucatnyi nagy, több országot átfogó dialektológiai projektum indult, melyeket az Európai Tudományos Alap által finanszírozott *European Dialect Syntax* (Edisyn) projektum szervez hálózatba. A projektum deklarált célja a nyelvelméleti eredményeknek, feltevéseknek és módszereknek a dialektológiai adatokkal, valamint a szociolingvisztika egzakt adatgyűjtő és statisztikai elemző módszereivel való gazdagítása, a három megközelítésmód integrálása, továbbá egy európai dialektális adatbázis felállítása. E munkálatokban idővel a magyar kutatóknak is részt kell vállalniuk.

É. Kiss Katalin

Elméleti deficit a dialektológiában?

Kiss Jenő

Előadásomban[1] a (nyelvtudományi) elmélet, majd a leíró dialektológia néhány kérdését érintve, illetőleg bizonyos tudománytörténeti vonatkozásokat említve kísérlek meg válaszolni a címbeli kérdésre. A kérdéskör azonban oly mértékben szerteágazó, hogy egy előadásban lehetetlen alaposan körüljárni. Szándékosan idézek szokatlanul gyakran. Ellentétes véleményeket is ütköztetek ugyanis, s az interpretációk esetleges pontatlanságát így bizonyosan kikerülhetem.

1. A **tudományos ismeretszerzé**s fő módjai az empirikus és az elméleti. Az empíria tapasztalást, tapasztalatot jelent, az empirikus pedig tapasztalaton alapulót, ill. az empirizmussal összefüggőt. Az elmélet természettudományi, tehát szűkebb értelemben 'a tények összefüggéseinek (igazolható) föltevésekkel való magyarázata' (ÉKsz. 2. jelentés), társadalomtudományi, tágabb értelemben pedig 'tapasztalatilag szerzett ismeretek, gondolatok elvi általánosítása mint a további gyakorlat alapvetése' (ÉKsz. 1. jelentés). A két ismeretszerzési mód részesedési aránya mind a tudományok fejlődésének különböző szakaszaiban, mind a mindenkori kutatási tárgytól, céltól, feladattól függően más, olykor nagyon is eltérő volt, illetőleg lehet. A megismerési folyamat elsődleges formája a közvetlen tapasztalati ismeretszerzés, az elméleti másodlagos. Tehát az induktív eljárásmód így vagy úgy megelőzi a dedukciót. Az elméleti ismeretszerzés, megközelítés nem függetlenítheti magát az empíriától: hogy valamely hipotézishez jussak, szükségem van megelőző ismeretekre. De fordítva is: az empirikus kutatások is támaszkodnak valamilyen elméleti, illetőleg módszertani alapra (vö. Fóris 2008: 68). Nincs most tér arra, hogy az empíria-vita részleteibe bocsátkozzam (de vö. Kertész–Rákosi 2008). Nem mulaszthatom el azonban, hogy ne idézzem Gombocz Zoltánt, aki hosszú évtizedekkel a szóban forgó empíria-vita előtt világosan megfogalmazta már: „hipotéziseket felállítani nemcsak szabad, hanem kell is", illetőleg „ítéletemet a gyakorlati nyelvkutatás ellenőrző próbájára alapíthatom" (idézi Károly 1980: 276).

Ismeretes, hogy az erősen formalizált nyelvelméletek (generatív nyelvtanok) és a funkcionális nyelvészeti kutatás eltérő módon közelít elmélet és empíria viszonyához. „A genera-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 15–28.

[1] Készült az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport „Új magyar nyelvjárási atlasz" programjának a keretében.

tív nyelvészek triviálisnak és érdektelennek tekintették a nyelvhasználatból származó, nagy mennyiségű adat gyűjtését és elemzését. Chomsky élesen elutasította az indukció jelentőségét az elméletalkotás folyamatának minden pontján: sem az elméletek «felfedezésében», azaz adatgyűjtési technikaként nem tulajdonított neki kiemelt szerepet, sem a kész elméletek «értékelésében» nem tartotta relevánsnak" (Kertész–Rákosi 2008: 279). Az utóbbi időben azonban szemléletváltozás következett be. Kiefer szerint „a jó nyelvészeti munka nem merülhet ki elméletalkotásban" (Kiefer 1992: 14). É. Kiss Katalin pedig a nyelvészeti kutatómunka egyik részfeladatáról így ír: „a részhipotézisek predikcióinak ellenőrzése, azaz a nyelvben ténylegesen előforduló vagy megengedett esetekkel való összevetése" (É. Kiss 2007: 168). „A funkcionális szemléletű irányzatok is elismerik, hogy a nyelvelméletnek az **absztrakt**ság egy bizonyos fokán kell állnia, és tipológiailag alkalmazhatónak kell lennie bármely nyelvtípusra [...], ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy emellett a nyelvelméletnek olyan konkrétnak kell maradnia, amennyire lehetséges, mivel ellenkező esetben elveszti **empirikusság**át (tapasztalati jellegét), és nem mond sokat a nyelvről" (Ladányi 2007: 27). Vö. még: „A nyelvészeti elméleteket szigorúan a konkrétumok alapján kell felépíteni [...] elméletünk olyasminek legyen az értelmezése, amit nem mi találunk ki" (Szilágyi N. 2004: 39).

Elmúltnak tekinthető az az idő, amikor a nyelvészek egy része csak az indukciót, másik része meg a dedukciót tartotta egyedül üdvözítő eljárásmódnak (Kertész–Rákosi 2008: 280). Wildgen szerint a teória és empíria egyazon érem két oldala (in: Ammon et alii 1987: 45). Túl vagyunk tehát azokon az évtizedeken, amikor a két ellentétes vélekedés a másikra egyáltalán nem figyelve, „párbeszédre és bármiféle együttműködésre képtelen módon élt egymás mellett [...] jelenleg az érdeklődés homlokterébe az a kérdés került, hogy a nyelvészet **különböző** részterületein milyen **adattípusok** használhatók, mely adatok tekinthetők **evidenciának**, és milyen **funkciót** tulajdoníthatunk az utóbbiaknak a nyelvészeti elméletekben" (Kertész–Rákosi 2008: 280).

Az **elmélet** természettudományi értelemben a tények összefüggéseinek (igazolható) föltevésekkel való magyarázatát jelenti. De mik a tények? A valóság tartozékai; ami van, tőlünk függetlenül is. S mik a nyelvi tények? A par excellence nyelvi tények a nyelvhasználatnak a produktumai. Az elmélet a vizsgált tények összefüggéseinek a modellálására szolgál. (Egyazon nyelvi alrendszer több elmélettel is modellálható.) Egyik tanulmányában Kenesei úgy fogalmaz, hogy „az elmélet megszabja, melyek az egyáltalán, bármely nyelvben lehetséges nyelvi formák, és melyek nem azok" (Kenesei 1995: 290). Úgy vélem, hogy ami a lehetséges nyelvi formákat megszabja, az a nyelvi tények rendszere, hálózata (illetőleg ezeknek a tudása), nem pedig az ezt a rendszert leírni, modellálni, magyarázni hivatott elmélet (vö. Szilágyi N. 2004: 114–115). Természettudományi értelemben az elmélet csak zárt rendszerek kutatására értendő megjelölés, amelyben az egyetemességnek (tehát a kivételnélküliségnek) és a következtetések alapján való előrejelzésnek (a predikciónak) az igénye is bennfoglaltatik. Ismeretes, hogy a nyelv bizonyos részrendszerei a többihez képest zártabb rendszert alkotnak, s ezek (a szűkebb értelemben vett nyelvtanról van szó) jóval nagyobb általánossági szinten írhatók le, mint a nyelv többi részrendszere (a „mag" felől nézve a „periféria"). A nyelvészeti irodalom bőségesen igazolja könyvek, tanulmányok sorával, hogy az *elmélet* és *elméleti* mind szűkebb, mind tágabb értelemben használatos, hogy tehát mind a zártabb, mint a kevésbé zárt részrendszerek leírásában és magyarázatában használják ezeket a kifejezéseket. Ezek szerint nemcsak a fonológiának és a grammatikának van elmélete, hanem a nyelvföldrajznak, a lexikológiának, a lexikográfiának, az etimológiának, az etnolingvisztikai vitalitásnak, a stíluselemzésnek stb. is. Hajdú Péter szóvá is tette annak idején az *elmélet* ilyetén

(tágabb körű) használatát: „Mit értsünk az etimológia elméletén, egyáltalán van-e ilyen? Ezzel kapcsolatban a magam részéről legyen szabad csak arra utalnom, hogy az etimológia része a nyelvtörténetnek, s elmélete is csak annyiban van, amennyiben a történeti nyelvészetnek, illetőleg nyelvhasonlításnak, vagyis nem közvetlenül, hanem többszörös áttétellel kapcsolódik a nyelv általános kérdéseivel foglalkozó valamelyik elmélethez" (Hajdú 1976: 8). Közismert, hogy az elméleti nyelvészet a nyelvtanelmélet kidolgozásában (ennek része a szintaxis- és a fonémaelmélet) jutott legmesszebbre. Ismeretes az is, hogy a generatív felfogás szerint az előbbiek zárt, autonóm rendszert alkotnak, a funkcionális értelmezés szerint azonban nem (a természetes nyelvelméletre l. például Ladányi 2007: 28).

A jelenleg legismertebb elméleti nyelvtudományi kutatásnak, a generatívnak a fókuszába a nyelven kívüli funkcióitól független nyelvi forma van állítva (Ladányi 2007: 21), olyan nyelvet tételezve, amely „csupán hangtani és nyelvtani alrendszerből áll" (Nádasdy 2006: 48). Ebből a felfogásból következőleg „magát a nyelvi rendszert" vizsgáló tudományos tevékenységi formák a nyelvészetbe, „a nyelvvel kapcsolatos szabályszerűségeket" feltárók pedig a nyelvészet határtudományai közé tartoznak (Trón–Kálmán 2007: 12). A nyelv és a nyelvtudomány eme felfogásával szemben állók azt vallják, hogy a nyelv (vagy kód) „a beszédhez szükséges elemkészlet és szabályrendszer együttes, szervesen összetartozó egésze" (Szilágyi 2004: 52), ennélfogva azt is, hogy a nyelvtudomány tágabban értelmezendő, mint ahogy az idézetek mutatják. A nyelvhez e szerint nemcsak központi fontosságú területek, nemcsak a centrum, a „mag" tartozik, hanem a „periféria" is – amiként az emberi életnek is feltétele (az orvostudománynak pedig tárgya) nemcsak az agy és a szív (s a kapcsolódó idegrendszer és keringési rendszer), hanem a szó szerint a periférián elhelyezkedő bőr is (amely úgyszintén rendszert alkot, ha nem is oly fokút, mint az agyi idegrendszer). A nyelv tágabb értelmezése szerint vannak tehát a nyelvnek a redukcionista felfogástól eltérően más részrendszerei és vannak nyelven kívüli funkciói is, s az idetartozó általános kérdések kutatása általános nyelvészeti feladat. A nyelv egészére érvényes nyelvelmélet nincs, csak nyelvelméleti modellek vannak (Kiefer 2003: 23kk.), amelyek eleve nem fedik le a nyelvekkel kapcsolatos általános kérdések összességét. Ebből következik, hogy az általános nyelvészet, amelynek feladata a nyelvtudomány összes általános kérdésének a vizsgálata, tágabb körű fogalom, mint az elméleti nyelvészet.

Az elmélettörténettel foglalkozó kutatók szerint a nyelvtudományi elmélettörténet alakulását elsősorban két tényezőkor, a problématörténeti és a tematikai tényezők határozták meg, jelesül: a nyelv mely területe, illetőleg sajátossága került a nyelvészek érdeklődési körébe, s hogy milyen kérdések, milyen szempontból foglalkoztatták őket? Csak utalok arra, hogy R. Eckard (*Sprachtheorien. Von Saussure bis Millikan.* Berlin. 2008) számos nyelvfelfogást mutat be a jel/struktúra/ábrázolás/viselkedés/médium szempontja alapján osztályozva őket.

A nyelvek az egyetemes és nyelvspecifikus sajátosságok együttesei. Ebből következően egyrészt mindenféle **nyelvhasználat** csak e kettősség alapján lehetséges, másrészt s értelemszerűen a nyelvjárásokat is csak e két egymásba kapcsolódó tartomány szerves egységének szem előtt tartásával lehet adekvát módon leírni. A funkcionális szemléletű irányzatok ezért tartják szükségesnek az egyetemes mellett az adott nyelvre jellemző tulajdonságok modellálását is. Ne feledjük, a mag és a periféria között is állandó mozgás van, azon kívül pedig nem magyarázhatunk meg minden nyelvi jelenséget a mag és a periféria különbségéből (Ladányi 2007: 27).

A nyelvtudomány sajátos tudomány. Ugyanis tárgya, a nyelv (a maga Janus-arcával, kettős beágyazottságával) számottevően eltér a többi entitástól. A nyelvészetben nincsenek mindig és

minden vizsgálatban sikerrel alkalmazható patent megoldások, sablonok. A konkrét vizsgálat tárgyától, céljától, a kérdésföltevésektől, a vizsgálandó jelenségkör sajátosságaitól s a kutatás körülményeitől függ, hogy melyik elmélet, módszer, megközelítésmód a leginkább célravezető.

A nyelv magas általánossági szinten leírható alrendszereinek a vizsgálata lehetővé teszi a természettudományokéhoz fogható elméletalkotást, a többié nem. A magas általánossági szinten leírható nyelvi részrendszerekre irányuló elméleti nyelvészeti kutatásokban a következő szakaszok követik egymást: 1. indukciós szakasz – 2. hipotézisek felállítása – 3. a következtetések alapján való előrejelzés (predikció) – 4. ellenőrzés (É. Kiss 1997: 168). Az alacsony(abb) általánossági szinten leírható nyelvi részrendszerek leírásában nincs az említett harmadik szakasz. Nyilvánvaló tehát, hogy bizonyos nyelvtudományi vizsgálatokban eleve nem beszélhetünk természettudományos igényű elméletalkotási lehetőségekről, illetőleg hogy velük szemben nem támasztható a magas általánossági szintnek megfelelő elméletalkalmazási igény sem.

2. A **dialektológia** tárgya a nyelvek területi változatai, illetőleg mindaz, ami a nyelvben, a nyelvhasználatban területi alapon vagy területi alapon is differenciálódik. Minden nyelv nyelvváltozatok együttese. A standardizált nyelvekben nyelvjárások, köznyelv, szociolektusok mindenütt vannak (etnolektusok nincsenek mindenhol). Közülük a nyelv minden szintjén csak az első két nyelvváltozat-típus mutat rendszerszerű különbséget a többi nyelvváltozathoz képest. Tudvalévő, hogy nyelvileg szocializálódni (kisgyermekként beszélt nyelvet elsajátítani) csak nyelvjárásban vagy köznyelven lehet. Mindez a nyelvi leírás és a nyelvelmélet szempontjából egyaránt fontos. Szerkezettani értelemben ugyanis csak e két nyelvváltozat-típus tagjai egyenrangúak: mindegyiknek a tagjai – nagyobb és kisebb általánossági szinten leírható részrendszerekből álló – teljes nyelvi rendszereket alkotnak, amelyek ilyenként le is írhatók. Azaz nyelvleírási szempontból nincs elvi különbség közöttük (MDial. 42). Tehát a nyelvjárások is vizsgálhatók és leírhatók beszédtevékenységként, beszédműként és tudásként minden olyan elméleti keretben, illetőleg minden olyan módszerrel, megközelítéssel (hagyományos-taxonomikus, strukturalista, strukturális, generatív, pragmatikai, kognitív stb.), amellyel a köznyelv.

A dialektológiában gyakorta követett eljárás a nyelvjárásoknak kontrasztív módon, a (kodifikált, a tudomány művelőitől jól ismert) köznyelvhez való viszonyítással történő differenciatív bemutatása (Deme 1953, Balogh 1987). Mégpedig azért, mert a dialektológusok úgy kívánják leírni a nyelvjárásokat, hogy világosan kiderüljön, miben és miért mások, hol és mennyiben térnek el szerkezetükben, állományukban, funkciójukban, használatukban a köznyelvtől. Ez a szemléletmód különösen a rendszerszemlélet elterjedése óta bizonyos fokig azt a látszatot keltette, mintha a nyelvjáráskutatás bizonyos területeinek művelése a köznyelvi kutatásokhoz appendix jelleggel kapcsolódó, önállótlan nyelvtudományi tevékenység volna. A kontrasztív leírás- és közlésmód és a teljes rendszer/részrendszer megragadására való törekvés feloldhatatlannak látszó dilemmája hozta ezt (vö. Deme 1953: 23–30). Nincs mindenre megoldást jelentő szabály e tekintetben sem: a mindenkori kutatási cél és a vizsgált részrendszer, jelenség jellege alapján a kutató dönt a követendő eljárásról. Hangsúlyozandó azonban, hogy a strukturális-funkcionális vizsgálat eleve önelvű megközelítést, a rendelkezésre álló teljes korpusz számbavételét föltételezi, s ehhez képest másodlagos kérdés, hogy kontrasztív alapú differenciatív közlésmódot választ-e a dialektológus.

Következzék egy rövid dialektológiatörténeti visszapillantás néhány mozaikkocka kiemelésével, s különös tekintettel arra, milyen hatása volt a 20. századi nyelvelméleti kutatások rendszeres megindulásának a dialektológiára! A dialektológiát mint mai értelemben vett nyelvtudományi diszciplínát a 19. század utolsó harmadától szokás számítani. A nagy hagyományú lexikai gyűjtések és kutatások után és mellett ekkor indultak az atlaszmunkálatok, tehát a nyelvföldrajz, amely a tudományág speciális újdonsága volt. A területiséget alapnak tekintő látásmód, nagyobb területek nyelvhasználatának meghatározott szempontú szinoptikus áttekintése új kutatási lehetőségeket kínált és új eredményeket hozott. Szemerényi tudománytörténeti áttekintésében ezt írja: „A folyamatos produktív kutatás lehetőségei [a 20. század elején], legalábbis ez idő tájt, nem ezektől a [ti. a hangokra és a formára irányuló] felfedezésektől jöttek, hanem egy egészen más irányból, a nyelvjárások tanulmányozásából" (Szemerényi 1992: 5). Az atlaszadatok megszólaltatásának köszönhetően (gondoljunk például Gilliéron szerepére) a „nyelvjárásokon nyert megfigyelések korrekciókat követeltek a szakma alapelvének, a kivétel nélküli hangtörvénynek az értelmezésében" (uo. 10). Egy tudománytörténeti megjegyzés. Jaberg írta Saussure-ről: „A modern dialektológia eredményeivel való kapcsolat, különösen a romanisztika területén, teljességgel hiányzik [nála]: a francia nyelvatlasznak és Gilliéron ezen alapuló munkáinak a jelentőségét de Saussure, úgy látszik, nem érzékelte" (német eredetiben idézi Szemerényi 1992: 12). Szemerényi szerint azért, mert „az újítók maguk sem mindent látnak új színben" (uo.).

A német dialektológia tekintélyes folyóirata, a *Zeitschrift für Mundartforschung* 1969-től megváltozott *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* címen jelenik meg. Az új cím új szemléletmódú, következetesen kifelé is tekintő dialektológia elterjesztésének fontos tudománytörténeti stációját jelzi. A szerkesztői bevezetés szerint ugyanis a dialektológia olyan diszciplínaként értendő, amelyben a geolingvisztikai és szociolingvisztikai szemléletmód egyaránt jelen van. A *Linguistik* címbeli szerepeltetése pedig azt fejezi ki, hogy a nyelvészet elméleti és módszertani tapasztalatainak integrálása dialektológiai feladat is. Elvárja tehát a szerkesztőség a szerzőktől az elmélettudatosságot, s olyan munkákat vár, amelyek elméleti szempontból a dialektológia számára hasznosíthatók.

A szemléleti változást zászlajára tűző folyóiratnak is köszönhető, hogy már 1976-ban megjelent az akkori NSZK-ban egy kötet, amely *A nyelvjárás elméletéhez* címet viseli (*Zur Theorie des Dialekts*), s amelynek bevezetőjében a szerkesztők rögzítik a tényt, hogy az elmúlt 100 évben a nyelvjárásföldrajz empirikus-dokumentáló teljesítménye és a dialektológia-elmélet kidolgozása között nem jött létre összhang. Ezért egyik legfontosabb feladatnak a dialektológia vizsgálati területének és a nyelvjárások regionális, szociális és funkcionális tagolódásának precíz fogalmi elkülönítését tartották. 1976 után egy olyan elméletigényes és elmélettudatos kutatási szemlélet kezdett terjedni a nyugat-európai dialektológiában, amelyre korábban nem volt példa. Ennek több oka is volt. Az anglo-amerikai strukturalizmus és a generatív grammatika elsősorban elméletvonatkozású recepciója Nyugaton a múlt század 60-as éveinek végére Mattheier szerint nagyjából megtörtént. Ezeknek s az általános nyelvészet elméletvitáinak következménye szemléletbővülés és -korszerűsödés volt, amely az elmélettudatosság növekedéséhez vezetett valamennyi nyelvészeti területen, a dialektológiában is. Dialektológiai szempontból a legfontosabb azonban a W. Labov nevével fémjelzett anglo-amerikai nyelvszociológiának és nyelviváltozásvizsgálatoknak a hatása volt (mindezekre l. Mattheier 1976: 136–137). Az utóbbi területen jól érzékelhetően fölértékelődött a nyelvjárások kutatásbeli szerepe. Ugyanis a nyelvjárás-köznyelv viszonylatban a mindenkori jelenben folyó nyelvi változások vizsgálatára a nyelvjárások olyan

„kutatási laboratóriumot" kínáltak (s kínálnak ma is!), amely nyelviváltozás-elméleti ötletek, hipotézisek felülvizsgálatára, tesztelésére is alkalmas. A nyelvjárás mint bizonyos társadalmi rétegek hátrányos megkülönböztetésének tárgya és társadalmi szimbólum a funkcionális dialektológiai elméletalkotásban is szerepet kapott, a dialektológia pedig a társadalompolitikailag motivált nyelvihátrány-kutatás szerves része lett. Mattheier joggal írta tehát, hogy különösen a dialektológia-kézikönyv megjelenése után (*Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung.* 1982–83) már csak megszorításokkal lehet a dialektológiában elméletdeficitről beszélni (ua. 137).

Imre Samu a II. világháború után kibontakozó magyar dialektológiát Csűry és Laziczius koncepciója szintézisének tekinti. Az új lendületet hozó Csűry Bálint Imre Samu szerint a „szorosabban vett elmélet terén nem tört [...] új utakat, illetőleg csak két területen, a nyelvjárási szókincs szótározásában, valamint a hanglejtéskutatásban alkotott elméleti-módszertani vonatkozásban is újnak tekinthetőt" (Imre 1978: 146). Laziczius viszont elméleti megközelítéssel helyezte a nyelvjárások osztályozását új alapokra (uo. 149). Balogh Lajos lektori véleménye szerint „bizonyos fokú elméleti deficit az is, hogy Imre Samu *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című könyvében kikerülte, nem vállalkozott a nyelvjárási fonémák elméleti definíciójára. Ez vezetett aztán oda, hogy a (beszéd)hang és a fonéma elnevezés keveredik nála. Egyedi esetekben általában fonémáról beszél, de amikor összegezi és rendszerezi őket, akkor hangrendszertípusokká állnak össze. Pedig pont fordítva kellene: hangokból állnak össze a fonémák, fonémákból pedig a fonémarendszer. Hangrendszer tulajdonképpen nincs is, a hangok csak úgy vannak, nem alkotnak rendszert" (Balogh 2009). Megjegyzendő: bár Csűry és Laziczius kortárs volt, „a nyelvjárásokkal kapcsolatos munkásságukban egyáltalán nem hatottak egymásra" (Imre 1978: 146).

A szakirodalomban gyakorta esik szó a nyelvjáráskutatók strukturalizmussal szembeni tartózkodásáról. Ennek egyik oka az volt, hogy strukturalista oldalról egy ideig azt hirdették, a nyelvjárások nem vizsgálhatók rendszerszerűen. (Ennek téves voltára l. U. Weinreich tudománytörténeti jelentőségű 1954-es cikkét, nálunk Hutterer: 1963-at). A másik pedig – a magyar dialektológiában – az, hogy Laziczius fonológiai alapú nyelvjárás-osztályozását, amely a fonológiai elmélet első hazai alkalmazásaként született, nem tartották követendőnek. Balogh Lajos szerint azonban „tulajdonképpen Imre Samu is Laziczius követője. Ha másként nevezi is, de nála a hangrendszertípusok módszertanilag megfelelnek a Laziczius-féle fonológiai osztályozásnak. Laziczius az osztályozásnál a fonémák darabszámát, az inventárt vette alapul, Imre Samu is, de ezt kiegészítette még egy alapvetően fontos tényezővel, a disztribúcióval, hogy milyen az egyes fonémák területi megterheltsége" (Balogh 2009). Laziczius közvetlen követője Arany A. László volt, aki *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* című monográfiáját (Pozsony, 1944) a szerkezeti nyelvjárástan szellemében írta (a tudománytörténeti vonatkozásokra l. Deme 1953: 24–26; Imre 1971: 41kk., 1976, 1978: 149–151; Simoncsics 2005: 56–61). Az elméleti véleménycsere igénye ugyan megjelent: „Örülnék a polémiának elméleti téren is: a nyelvjárások mibenlétéről és mai helyzetéről, a nyelvjárási sajátságok értékeléséről, a tendenciák jellegéről és szerepéről, a nyelv fejlődésének belső törvényeiről, a nyelv és nyelvjárás viszonyáról elmondandók [...] sok kiegészítésre, módosításra szorulnak még [...] A törvényszerűségeknek és a térképeken ábrázolt jelenségeknek így nem a konkrét tanulságai a figyelemre méltók, hanem módszere" (Deme 1953: 4–5), ám szélesebb körű vitára nem került sor. Imre Samu 1971-ben fogalmazta meg: „Magától értetődik, hogy a strukturalista módszerek alkalmazását nem lehet kizárni a nyelvjárások vizsgálatából, illetőleg, hogy a strukturalista módszerek követői – legalábbis elvben – a nyelvjárá-

sok vizsgálatáról nem mondhatnak le [...] Úgy vélem azonban, hogy a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban a strukturalista kutatásoknak is elsősorban a fonológiai (fonetikai) és morfológiai kérdésekre célszerű irányulniuk, és a szintakszis, valamint a lexika csak másodlagos szerepet kaphat" (Imre 1971: 52). Tudománytörténeti előadásában a magyar dialektológia „nyelvatlasz korszakáról" szólva pedig azt állapította meg, hogy „ez a korszak [...] a nyelvatlasz elkészítése mellett, sőt nagyrészt éppen e munkálat hatására és ehhez kapcsolódva elméleti-módszertani téren is igen jelentős fejlődést hozott. Ezt mutatja például az is, hogy a széles nemzetközi együttműködéssel készülő *Európai Nyelvatlasz* [...] koncepciójának végső megformálásában a magyar szakemberek javaslatai-elképzelései jelentős szerepet játszottak" (uő. 1978: 153). A strukturális nyelvföldrajz nálunk ennek ellenére alig hagyott érzékelhető nyomot, jóllehet 1969-ben napvilágot látott az akkor úttörő szintézis (J. Goossens. *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*).

A dialektológiának értelemszerűen feladata a nyelvjárásoknak a nyelvtani leírása is. Annak, hogy ez a terület mégsem állt a dialektológusok érdeklődésének homlokterében, megvan a maga oka. Kezdettől fogva tudták ugyanis, hogy a nyelvjárásokat leginkább nem a nyelvtani sajátosságok különítik el a köznyelvtől. Ezért nem a mondatszint s a mondatalkotási folyamat végső szakasza érdekelte őket elsősorban. A hangsúly a bevezető szakaszon, pontosabban a lexikai komponensen és a nyelvi közlésben résztvevő valamennyi részrendszer lexikai összetevőinek az egybevetésében volt, merthogy itt jelentkezett és jelentkezik a köznyelvtől való legtöbb s leginkább feltűnő eltérés. Ismeretes: ahogy haladunk az alacsonyabb nyelvi szintektől a magasabbak felé, úgy csökkennek a nyelvjárási sajátosságok (l. már Deme 1953: 14; illetőleg: „Taxonomisch-strukturalistisch gesprochen, könnte man sagen, daß die Unterschiede proportional zur Höhe der Beschreibungsebene abnehmen" Veith 1972: 281). Hangsúlyoznunk érdemes azonban: vannak, s bizonyos nyelvekben (a németben és az újlatin nyelvekben például) a magyarból ismertnél jóval nagyobb mértékben vannak regionális sajátosságok mondattani szinten is (erre utal a tanulmány anonim lektora is).

Ismeretes, hogy a nyelvföldrajzi kutatások az érdeklődést és a rendelkezésre álló energiákat nem a nyelvjárási monográfiák, nyelvtanok készítésének, a helyi nyelvjárási rendszerek minél teljesebb leírásának az irányába vitték, bár a magyar nagyatlasz megalkotásával is ez volt az eredeti reális cél: „Atlaszunk nem valamilyen szűkebbre szabott kérdés megoldására, hanem a nyelvi rendszer egészének legalább tájékoztató értékű tanulmányozására kíván anyagot szolgáltatni" (Deme in: Deme–Imre 1975: 72). Tudvalevő az is, hogy amíg a csak beszélt nyelvjárások kutatásában nem volt lehetőség magnetofonos szövegfelvételek készítésére, illetőleg hogy mennyire problematikus szintaktikai adatok kérdőíves gyűjtése, a regionális mondattan vizsgálatának lehetőségei eleve korlátozottak voltak (l. Imre 1971: 35, 52). A magyar nagyatlaszban nincsenek mondattani térképlapok (az okokról l. Deme in: Deme–Imre i. m. 92; Balogh Lajos friss tájékoztatása szerint a kutatópontok mintegy tizedéről vannak mondattani adatok, tartalmilag elég változatosak, a tekintetben is, hogy mennyire nem egységesek a kérdésekre adott válaszok. Ezeket az adatokat nem írták térképlapokra). S volt, sőt van máig ható üzenetértéke annak, hogy a nagyatlasz munkaközössége a maga mondattani anyagát „nagyon is kísérleti összeállításnál" többnek nem tekintette (Deme uo.), mint ahogy bizonyára annak is, hogy Imre Samu a nagyatlasz ellenőrző gyűjtései során (1961–1964) készített magnetofonfelvételekről azt írta: „Mondattani jellegű vizsgálatokra gyakorlatilag ezek is alig használhatók" (Imre 1971: 22). Balogh Lajos véleménye szerint Imre Samu eme „értékelése a magnetofonfelvételek használhatóságáról erős túlzásnak te-

kinthető. Miért ne volnának jók mondattani vizsgálatokra? Hogy az atlasz munkaközösségének azért nem ez volt a véleménye, azt tükrözi az a tény is, hogy éppen ezzel az indokkal került be az ellenőrzés munkatervébe az adatok korrekciója mellé a magnetofonnal történő szöveggyűjtés. Ugyanis a mondattani kérdések gyűjtésének leállítását próbálták kompenzálni élőnyelvi szövegek gyűjtésével, hogy ezek majd alkalmasak lesznek mondattani vizsgálatokra is [...]" illetőleg, „sajnos a nagyatlaszban nincsenek, és még a tervezés szintjén sem voltak szemantikai kérdések. Pedig ez jó hatással lett volna a szemantikaelméleti kutatásokra, még a dialektológia keretein belül is. Nem is beszélve a strukturalizmus jelentésellenességéről és a generatív grammatika jelentéselméletéről" (Balogh 2009). Arról se feledkezzünk meg, hogy a mondattani kutatásokban csak a 20. század második fele hozott paradigmaváltást! Természetes a mondottak után, hogy a dialektológia a nyelvtanelméleti kutatásoknak szinte csak haszonélvezője. Azért is, mert néhány kivételt nem tekintve a dialektológusok saját anyanyelvjárási kompetenciájukat általában nem tekintették és tekintik teljesen megbízható alapnak nyelvjárási grammatikalitási ítéletek meghozatalára arra való tekintettel, hogy egyrészt többnyire már nem együtt élő tagjai eredeti nyelvjárási közösségüknek, illetőleg mert magas szinten birtokolják anyanyelvük standardját is. Csűry Bálint igazát érzékelik napjaink dialektológusai is: mi akkor sem vagyunk „ideális nyelvjárási beszélők", ha nyelvjárásban szocializálódtunk. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a szakma fenntartásokkal fogadta egy német nyelvész introspekciós alapon készített nyelvjárási idiolektus-leírását a stuttgarti sváb nyelvjárásról (E. Frey 1975. *Stuttgarter Schwäbisch. Laut- und Formenlehre eines Stuttgarter Idiolekts.* Marburg).

A fölbukkanó új elméletek és módszerek azonban a dialektológiát sem hagyták érintetlenül. Trubetzkoy (1931) és Weinreich (1954) mutatott rá a fonológiának a nyelvföldrajz szempontjából való jelentőségére, az áttörést azonban W. Moultonnak a svájci német nyelvatlasz anyaga alapján végzett munkái hozták meg (1960-tól in: DialHb II: 1074). Moulton (1961) a svájci rövid és hosszú magánhangzók aszimmetrikus rendszereinek változásait belső szerkezeti nyomás hatására bekövetkező módosulásokkal magyarázta (DialHb I: 274). A szómező-kutatás területén a dialektológia jól kamatoztatta a rendszerösszefüggések elvét a homonímia, szinonímia és a poliszémia kutatásában, nyelvjárási adatokkal igazolva a zavaró homonimák kiküszöbölésére való törekvés meglétét. Balogh Lajos például Weijnen és Goossens nyomán strukturális alapú szinonima-meghatározást adott (Balogh 1974: 358; l. még Imre 1987: 7–10; illetve Murádin László, Péntek János több tanulmányát is). Kelz (1969/71) a pennsylvaniai német fonológiai leírásában összesen 9 generatív szabályt írt le (DialHb I: 287). A szabálytérképek megjelenése bizonyítja, hogy a generatív szemlélet hatással volt a dialektológia legfontosabb ábrázolási eszközére, a nyelvi térképekre is (Veith 1972). Tovább haladva: egy német nyelvjárási régió magánhangzó-betoldási jelenségét megvizsgálták az autoszegmentális fonológia, a természetes fonológia és az optimalitás-elmélet alapján. 1997-ben Auer *Területi változatosság és fonológiai elmélet* című tanulmányában így fogalmazott: „Az elméleti fonológusoknak szükségük van a dialektológiára, hogy ne essenek abba a téves hitbe, hogy a német nyelv azonos a standardnémet formával, amelyet ők (talán) maguk beszélnek; de a dialektológiának is szüksége van az elméleti fonológiára, ha sokféle és gazdag adatbázisának a magyarázatához közelebb akar kerülni" (Auer 1997: 80). G. Booij szerint a nyelvjárások mint adatforrások ugyanolyan fontosak a fonológusok számára, mint a köznyelv (vö. Berns 2002: 35). Auer véleménye mutatis mutandis más vizsgálati területekre is vonatkoztatható. A hétköznapi valóság ennél szürkébb: érdemi és kölcsönös átjárásról a hazai elméleti nyelvészet és a dialektológia között nem beszélhetünk. Az említett (és nem említett) példák ritkán találtak követőkre.

S vajon miért voltak érdektelenek a nyelvjárások a strukturalista és a generatív megközelítés számára? Az előbbi számára azért, mert egy időben az volt a strukturalisták véleménye, hogy a nyelvjárások strukturálisan nem vizsgálhatók. Az utóbbi számára meg azért, mert a maggrammatikára összpontosító figyelem korábban eleve nem irányult az egyébként is oly változatos, többnyire írásbeliség nélküli, nehezebben hozzáférhető nyelvváltozatokra, illetőleg mert az introspekciós megközelítéshez valamely nyelvjárásra mint vernakulárisra lett volna szükség. Föltehetőleg gyakori lehetett az a vélekedés is, hogy a nyelvjárásokban a köznyelvi alapon megállapított általános szabályokon kívül újat találni már nemigen lehet, hiszen „minden emberi nyelv a grammatikai elemek ugyanazon halmazából építkezik ugyanazon műveletekkel (ha némileg eltérő részhalmazt is használ fel belőlük, s némileg eltérő módon is kombinálja őket) [...] Az élettelen anyagi világ és az élővilág törvényeihez hasonlóan az emberi nyelvek törvényszerűségei is egyetemesek; minden emberi nyelvre kiterjednek, és nincs alóluk kivétel. Esetlegességeket, egyedi sajátságokat csak a szavak körében, a szótárban találunk" (É. Kiss 2007: 166). É. Kiss 2009-es levélbeli közlése szerint, melyért itt is köszönetet mondok, „az univerzális elveknek lehetnek «nyitott paramétereik», melyek értékét az ember anyanyelvének tényeiből vonja el [...] Tehát nagyon is előfordulhat, hogy egy nyelv változatai apró paraméter-beállításokban különböznek [...] azt hiszem, nehéz meghúzni a határt az általános és specifikus törvények, elvek, szabályok között; inkább fokozatos átmenetekről lehet beszélni". Anonim lektoromat idézem újra: „A legmagasabb absztrakciós szinten valóban nincs lényeges különbség az egyes természetes nyelvek között, de ezen a szinten nem is lehet egy konkrét nyelvet leírni". Az idézettekből (is) az következik, hogy egyrészt a nyelvek leírása feltételezi az alacsonyabb absztrakciós szinten való leírásokat is. Másrészt az, hogy érdemes elméleti nyelvész szemével is megvizsgálni bizonyos sajátos szintaktikai regionalizmusokat. Vannak ugyanis a köznyelvtől való rendszerszerű eltérések a magyar nyelvjárási szintaxisban is. S ezeket kellene az elméleti modellek alkalmazásával tágabb összefüggések magyarázó közegébe vinni (vö. Kiss 1999). Lásd ehhez Kiefer megállapítását: „Korábbi elemzéseimhez képest [...] újdonságnak számít, hogy jelen munkámban az elemzés korpusz alapú. A korpusz nem csak arra volt alkalmas, hogy autentikus példákkal igazoljam korábbi elképzeléseimet, hanem újabb összefüggések megállapítását is lehetővé tette" (Kiefer 2005: 7). A *Present-day Dialectology* szerkesztői (Berns 2002; vö. még a *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* ars poetica-járól föntebb írottakat) bevezetőjükben leszögezik, hogy a dialektológia mint nem izolált diszciplína a mai nyelvészet tág kontextusában értelmezendő, s az új fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai elméletet szembesíteni törekszenek a dialektológiai adatokkal. Rabanus és szerzőtársai szerint a jövőbeli nyelvjárási szintaxiskutatások tervezésekor nemcsak azokat a szempontokat és adatokat kell figyelembe venni, amelyek a dialektológia számára hagyományosan fontosak, illetőleg amelyek a generatív grammatika szempontjából azok, hanem elsősorban azokat, amelyek mindkettő számára relevánsak (Rabanus–Alber–Tomaselli 2008). Leginkább így van esély arra, hogy a nyelvjárási morfológia és szintaxis kutatásában a generatív elmélet és a dialektológia között jelentkező választófalat lebontsuk. Örvendetes, hogy miként tanulmányom anonim lektora is megjegyezte „egyre gyakrabban találunk nyelvjárási adatokat felhasználó, azok magyarázatára törekvő munkákat", bizonyságul említve a R. D'Alessandro és mások által szerkesztett *Syntactic variation. The dialects of Italy* című kötetet.

A dialektológia – a nyelvtudomány természetes munkamegosztásának megfelelően – elsősorban nem a nyelvjárási grammatika kutatásával gazdagíthatja a nyelvtudomány ismerettárát, hanem a nyelvhasználat területi (s benne társadalmi) alapú variálódásának és változásának a

komplex, oknyomozó vizsgálatával. A tudományág mai problémafölvetéseiből, belső logikájából következik, hogy elsősorban nem az erősen formalizált nyelvelméleteket, hanem azokat az elméleti és módszertani újításokat integrálja, amelyek a nyelvhasználatnak, a nyelv működésének funkcionális kutatása szempontjából fontosak. Felsorolásszerűen megemlítek néhány, az utóbbi évtizedekben a dialektológiában (is) kipróbált elméletet, modellt: etnolingvisztikai vitalitás elmélete (H. Giles), együttélési vagy koegzisztencia-modell és a variabilitásmodell (a kettősnyelvűség vizsgálatában ez utóbbi vált be, különös tekintettel a regionális köznyelviség kutatására), implikációs-skála (De Camp), nyelviváltozó-szabály modell (Labov).

3. 2001-ben körkérdést intéztem nyelvész kollégákhoz. Egyik kérdésem ez volt: Mennyire elméletigényes a mai dialektológia? (Nem azt kérdeztem, mennyire elméletigényes a magyar dialektológia, merthogy a dialektológia általános megítélésére vonatkozó véleményeket kívántam megismerni, ill. mert nemcsak magyarnyelvészeket kérdeztem meg.) A válaszokból az derült ki, hogy a dialektológusok önképe lényegesen jobb e tekintetben, mint a nem dialektológusoknak a dialektológusokról alkotott képe. A nem dialektológusok nagy többsége úgy vélekedett, hogy „csak kevesen ötvözik az elméletet és az empíriát". Eléggé általános a vélemény ebben a körben, hogy a dialektológus „szorgalmas, de nem elméleti érdeklődésű". A tanulmány anonim lektora szerint „a nyelvjáráskutatók ritkábban tesznek fel elméletileg igényes kérdéseket". Az önmagában persze nem baj, ha valaki nem elméleti érdeklődésű a nyelvészetben. Elég sokan vannak ilyenek. A baj az, ha a nyelvész (legyen akár dialektológus) nincs figyelemmel a tudományszak általános, illetőleg elméleti kérdéseire. Úgy is mondhatnám: a nyelvész csak saját kockázatára hagyhatja figyelmen kívül azt, amit Gombocz már régen megfogalmazott, hogy tudniillik a tudomány művelőinek időről időre el kell gondolkodniuk tudományuk alapkérdéseiről. A nyelvtudomány egésze szempontjából az is szükséges azonban, hogy az elméleti nyelvészek ne zárják ki a regionális nyelvhasználat kínálta kutatási lehetőségeket és feladatokat (nálunk sem). Az ignorancia stratégiája (Kertész 2000: 220) ugyanis itt sem vezet sehova. Nem éppen dicséretes, hogy Laziczius kivételével egyetlen magyar általános/elméleti nyelvész sem nyúlt az utóbbi jó 70 évben a regionális nyelvváltozatok kínálta általános nyelvészeti problémákhoz. Herman József nem is oly régen (Kiefer Ferencről szólva) írta, hogy ő „egyike a még ma is fehérholló-szerűen ritka elméleti nyelvészeknek, akik – a lényeget tekintve legalábbis – megértik, hogy miért több ártalmatlan hobbinál, ha valaki, mondjuk, összehasonlító történeti nyelvészettel vagy nyelvjárásgyűjtéssel [...] foglalkozik" (Herman 2001: 512). Meglehetősen gyakori tapasztalat az is, hogy a leíró nyelvészetet köznyelvi alapon művelők általában is legföljebb kivételesen vesznek tudomást arról, amit a leíró dialektológia kínál. Lotz János nem ok nélkül mondta, hogy a magyar nyelvtudományt túlzott köznyelvközpontúság jellemzi. Másfelől a dialektológusoknak a nagy nyelvjárási adatbázisok feldolgozásában, saját kutatási eredményeik általános nyelvészeti vonatkozásainak a kezelésében, nyelvészeti kérdések fölvetésében, illetőleg e szempontból releváns eredményeiknek a közvetítésében van bőven tennivalójuk. Bizonyos, hogy a nyelvtudomány hasznát venné, ha mindkét fél tenne további lépéseket a másik irányába.

Mielőtt a címbeli kérdésre válaszolnánk, tegyük föl a kérdést: vannak klasszikus keretben készült nyelvjárási leírások? Vannak természetesen. (Ezekkel azért ne foglalkozzunk most, mert ezt a korszakot mai szemmel nézve elméleti-módszerbeli szempontok konglomerátuma jellemezte.) Készültek a strukturalizmus és a generatív szemlélet keretében is nyelvjárási leírások? Igen, ám a

köznyelvi vizsgálatokhoz képest csekély számban (l. följebb). Nyilvánvaló, hogy a dialektológia e téren az elméleti nyelvészet haszonélvezője, ugyanis a köznyelvre vonatkozó elméleti nyelvészeti kutatások módszereit és eredményeit követi, alkalmazza. Ha az elmélet fogalmának tágabb felfogásából indulunk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy a dialektológia – több-kevesebb fáziskéséssel – úgyszólván minden területén lépést tart a nyelvtudomány általános fejlődésével. Ez így persze csak általánosságban igaz. Az egyes országok dialektológiája között ugyanis nemcsak a kutatott témák, a követett módszerek, nemkülönben a dialektológiai kutatások személyi, infrastrukturális, anyagi lehetőségei és tudománypolitikai pozíciója között vannak olykor nagy különbségek, hanem – s az imént említettektől koránt sem függetlenül – az elmélettudatosság tekintetében is. A magyar dialektológia a nyelvjárási nyelvtanok leírása terén kétség kívül elméletdeficites. (Megjegyzendő, hogy a nyelvjárási nyelvtanok készítése – úgy tűnik – egy ideje már nem is szerepel napirenden a magyar dialektológiában; vö. Imre 1983: 415–416.) Természetesen a magyar dialektológusok között is vannak, akiket elméleti kérdések nem foglalkoztatnak, s vannak, akiket igen. Vannak, akik az elméleti igényességnek alacsonyabb, mások magasabb fokán állnak. A szűkebb szakma bizonyosan egyetért abban, hogy egyrészt kívánatos volna, ha minél többen az utóbbiak közé tartoznának, másrészt pedig abban, hogy az elméleti, módszertani újításokról, nézetekről, kérdésfölvetésekről ilyen vagy olyan formában szó esik nálunk is. Igazságtalan s nyilván tájékozatlanságból származik az az itt-ott felbukkanó sommás vélekedés, hogy a dialektológia csak megszokott útját járja, megújulásra képtelenül. Mert ugyan revolúció nincs a dialektológiában (van egyáltalán jelenleg forradalom a nyelvészetben?), evolúció azonban van. Egyrészt, mert a dialektológia is alkalmazója a nyelvhasználat és a nyelvi szerkezet területén jelentkező bizonyos új kutatási szemléletnek, módszereknek, eredményeknek. Másrészt pedig, mert önmozgása, belső fejlődése is folyamatos.

A napjainkban legtermékenyebbnek tűnő nyelvelméleti irány a funkcionális. Igaza van a tanulmány anonim lektorának abban, hogy „a funkcionalizmus egy kicsit divatjelenség is (mint ahogy a kognitív nyelvészet is az)", ez azonban a lényeget nem érinti. Nem volt ez másként korábban sem: gondoljunk például a generatív nyelvészet megjelenését és terjedését kísérő korabeli divatra! Nyilvánvaló az is, hogy egyetlen nyelvészeti elmélet, irányzat sem old meg minden kérdést, következésképpen szükség van mindegyik megközelítésre – a dialektológiában is.

Ami a nyelvhasználat funkcionális-pragmatikai vizsgálatát illeti, a magyar dialektológiában is csak több-kevesebb megszorítással lehet elmélethiányról beszélni. A dialektológia ugyanis több megtermékenyítő impulzust kapott a szociolingvisztikától, a pragmatikától, újabban pedig a kognitív nyelvészet és a nyelvidinamika-kutatás látszik elsősorban gazdagítani ezt a tudományágat. A tudományköziség egyébiránt több-kevesebb szerepet mindig játszott a dialektológia történetében. Baudouin de Courtenay 1901-ben leírt gondolata ma is, idekapcsolódóan is időszerű: „Igaz, a kutatási problémák megoldásában egyre nagyobb a specializáció, de ezzel együtt állandóan jelen van a törekvés a szintézisre, általánosításra, közös szempontok meghatározására" (idézi Péter Mihály: MNy. 2006: 407). Egy idézet a mából: „A coalitional approach to the study of language, culture, and society is not a scholarly luxury but a political necessity" (Bucholtz–Hall 2008: 422). Christen 2004-ben ezért fogalmazhatott így a dialektológiával kapcsolatban egy nemzetközi kongresszuson: a legújabb dialektológiai kérdésfölvetések a tudományközi szemléletű kognitív tudományoktól mint háttértől támogatva születnek (Christen 2004: 11).

A legújabb kori nyelvi változások legnagyobb mértékben a nyelvjárásokat érintették és érintik. A dialektusok vizsgálata éppen ezért a nyelvi mozgások tanulmányozásának, a nyelv in vivo

vizsgálatának közismerten kiváló terepe. Újabban a nyelvi dinamikai vizsgálatok (vö. „a nyelvjárások nivellálódása és a köznyelv egyre erőteljesebb térhódítása előtérbe hozzák *a nyelvi jelenségek dinamikus szemléletének kérdését*" Végh 1953: 51–52) kiszélesedésének lehetünk tanúi. A nyelvjárások a magyar nyelvterületen (többnyire másutt is) csak beszélt nyelvi változatok. Mivel pedig „a beszédtevékenységet csak dinamikus modellel lehet leírni" (Szilágyi 2004: 114), a nyelvjárások kitűnő vizsgálati terepként kínálkoznak az ilyen kutatásoknak. A nyelvi dinamikát nem mechanikus vagy szerkezeti, hanem kognitív és interaktív természetű tényezők irányítják. Az a nyelvelmélet, amely a rendszerszerűséget és a változást elválasztja egymástól, illetőleg a beszélői individualitást figyelmen kívül hagyja, alkalmatlan a nyelvi dinamika, illetőleg a nyelvi változás adekvát leírására, írja Herrgen (2006). A nyelvidinamika-elmélet tárgya a nyelvre állandóan ható befolyások és az ezek nyomán bekövetkező változási folyamatok. Ezen elmélet számára az egyik alapvetően fontos tényező a beszélők, illetőleg nyelvi tudásuk és nyelvhasználatuk területi alapú tagolódása. Eckert szerint már Labov világossá tette, hogy a lokális identitás nem egyszerűen absztrakt területi vagy társadalmi értelemben határozandó meg, hanem a hely és az emberi élet egymásra hatásában (Eckert 2000: 22). A dialektológia ezért a nyelvhasználatnak, különösen pedig a nyelvi változatosságnak és változásnak, a nyelvi kontaktusoknak és a nyelvi viselkedésnek a kutatásában továbbra is fontos szerepet játszik (vö. Labov 2008-as előadását *The linguistic implications of geographic distributions* címmel, illetőleg azt, ahogy egy magánhangzó-változás kapcsán bemutatta, „hogy a szociolingvisztikai-dialektológiai kutatások miként járulhatnak hozzá a fonológia elméleti kérdéseinek megoldásához" (Kontra 2008: 500; l. még Schmidt előadásának címét is: *Sprachdynamische Atlanten als linguistisches Testlabor* in: Rabanus–Alber–Tomaselli 2008: 73). A regionális nyelvhasználat tehát nem elhanyagolható elméleti, illetőleg általános nyelvészeti kérdésfölvetéseknek és megválaszolásuknak a lehetőségét is kínálja.

Hivatkozások

Ammon, Ulrich – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheier (Hrsg.) 1987. *Sociolinguistics – Soziolinguistik.* Erster Halbband. Walter de Gruyter. Berlin, New York.

Auer, Peter 1997. Areale Variation und phonologische Theorie. In: Stickel, G. (ed.): *Varietäte des Deutschen. Regional- und Umgangssprachen.* Walter de Gruyter. Berlin, New York. 46–87.

Balogh Lajos 1974. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai. *Magyar Nyelv* 70: 355–360.

Balogh Lajos 1980. A nyelvjárások és a nyelvi rendszer. *NyÉrt.* 104: 189–193.

Balogh Lajos 1987. A területi nyelvváltozatok fonetikai-fonológiai leírásának problémái. *Magyar Nyelv* 83: 410–415.

Balogh Lajos 2009. Kéziratos lektori vélemény.

Bańczerowski Janusz 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Magyar Nyelvőr* 125: 1–29.

Benincà, Paola 1989. *Dialect Variation and the Theory of Grammar.* Proceedings of the GLOW Workshop on Linguistic Theory and Dialect Variation. Foris. Dordrecht.

Benkő Loránd 1982. A nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *Dialektológiai szimpozion.* VEAB Értesítő II. Veszprém. 9–27. Berns,

Jan – Jaap van Marle (eds.) 2002. *Trends in Linguistics. Present-day Dialectology: Problems and Findings.* Mouton – Walter de Gruyter. Berlin, New York.

Bucholtz, Mary – Kira Hall 2008. All of the above: New coalitions in sociocultural linguistics. *Journal of Sociolinguistics* 12/4: 401–431.

Christen, Helen (Hrsg.) 2004. *Dialekt, Regiolekt und Standardsprache im sozialen und zeitlichen Raum.* Edition Praesens. Wien.

Deme László 1953. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

DialHb. = *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung.* Besch, Werner, – Ulrich Knoop – Wolfgang Putschke – Herbert Ernster Wiegand (Hrsg.). Walter de Gruyter. Berlin, New York. Erster Halbband: 1982, Zweiter Halbband: 1983.

Eckert, Penelope 2000. *Linguistic Variation as a Social Practice.* Blackwell – Malden. Oxford, U. K., Massachusetts.

Fehér Krisztina 2007. A szó problémája. *Magyar Nyelvjárások* 45: 5–26.

Fóris Ágota 2008. *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Gordon, Matthew J. 2006. Interview with William Labov. *Journal of English Linguistics* 34/4: 332-351.

Hajdú Péter 1976. [A konferencia megnyitása] *Nyelvtudományi Értekezések* 89/7–8.

Hegedűs Lajos 1953. A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége. *Magyar Nyelvjárások* II. 3-17.

Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Imre Samu 1976. Laziczius Gyula és a magyar nyelvjáráskutatás. *Nyelvtudományi Közlemények* 338–345.

Imre Samu 1983. Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról. *Magyar Nyelv* 79: 408–416.

Imre Samu 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Haegeman, Liliane 1992. *Theory and Description in Generative Grammar. A Case Study in West Flemish.* CUP. Cambridge.

Hutterer Miklós 1963. Nyelvföldrajz és dialektológia. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I. 143–159.

Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Kálmán László – Thrón Viktor 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Károly Sándor 1980. Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában. *Magyar Nyelv* 76: 273–286.

Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 209–225.

Kertész András, Rákosi Csilla 2008. Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához. *Magyar Nyelv* 104: 274–286.

Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kiefer Ferenc – Gósy Mária (szerk.) 2000. *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.

Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Kiefer Ferenc 2006. A nyelvtudomány ma. *Magyar Tudomány* 2006/7: 800–805.
Kiss Jenő 1982. *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 164. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
Kiss Jenő 1999. Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. *Magyar Nyelv* 95: 129–138.
É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan.* Osiris. Budapest.
É. Kiss Katalin 2007. A nyelvészet mint természettudomány. *Magyar Tudomány* 2007/2: 165–172.
Kontra Miklós 2008. Rövid beszámoló a XIII. nemzetközi dialektológiai módszertani konferenciáról. *Magyar Nyelv* 104: 500–501.
Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Lenz, N. Alexandra – Klaus J. Mattheier (Hrsg.) 2005. *Varietäten – Theorie und Empirie.* Peter Lang. Frankfurt am Main.
Mattheier, Klaus J. (Hrsg.) 1983. *Aspekte der Dialekttheorie.* Reihe Germanistische Linguistik 46. Max Niemeyer Verlag. Tübingen.
MDial. = *Magyar dialektológia.* Kiss Jenő (szerk.) 2001. Osiris Kiadó. Budapest.
Moulton, William G. 1960. The Short Vowel Systems of Northern Switzerland. A Study in Structural Dialectology. *Word* 16: 155–182.
Nádasdy Ádám 2006. Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In: Temesi Viola (szerk.): *A társadalomtudományok szerepe a változó világban.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 46–56.
Newton, Brian 1972. *The Generative Interpretation of Dialect.* Cambridge.
Rabaus, Stefan – Birgit Alber, Alessandra Tomaselli 2008. Erster Veroneser Workshop „Neue Tendenzen in der deutschen Dialektologie: Morphologie und Syntax". *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 72–82.
Schmidt, Jürgen Erich 2000. 18 Thesen zum Verhältnis von Grammatik(theorie) und Empirie. *Sprachwissenschaft* 25/4: 357–366.
Schmitter, Peter (Hrsg.) 1996. *Sprachtheorien der Neuzeit. II. Geschichte der Sprachtheorie 5.* Tübingen, Gunter Narr Verlag.
Simoncsics Péter 2005. *Paradigmaváltás légüres térben.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Szemerényi Oszvald 1992. A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. *Magyar Nyelv* 88: 1–13.
Szilágyi N. Sándor 2004. Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 245. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
Végh József 1953. A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései. *Magyar Nyelvjárások* II, 43–58.
Weinreich, Uriel 1954. Is a structural dialectology possible? *Word* 388–400.
Veith, Werner H. 1972. *Intersystemare Phonologie.* Walter de Gruyter. Berlin, New York.
Werlen, Iwar 1996. Dialektologie und Sprachgeographie vom 13. bis 20. Jahrhundert. In: Schmitter 427–457.
Werner, Abraham – Josef Bayer (Hrsg.) 1997. *Dialektsyntax.* Westdeutscher Verlag. Opladen.

Kiss Jenő
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
kullo@ludens.elte.hu

A magyar „hullámzatos hanglejtésforma”, és amit a hangsúlyról elárul

Varga László

1. A hullámzatos hanglejtés formája és funkciója

Immár több, mint 80 esztendeje, hogy Csűry Bálint *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái* című monográfiájában bemutatta a „hullámzatos hanglejtésformát” (Csűry 1925: 13–14). Az ilyen hanglejtésű megnyilatkozásban az első főhangsúlyos szótagtól számított minden páratlan szótag magas szinten van, a párosak pedig alacsony szinten, és a váltakozó magas és alacsony szótagok közötti hangközök feltűnően nagyok. Csűry leghíresebb, sokszor idézett példája az (1):

(1) ˈMi-csi-ˈnáj-jak ˈu-ram-ˈis-ten ˈmi-csiˈ-náj-jak! = Mit csináljak, Uramisten, mit csináljak?

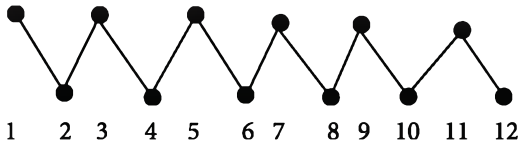

(Csűry 1925: 13)

A szövegsorban felső függőleges vonalkával megjelölt szótagok felelnek meg az ábra magas, főhangsúlyos szótagjainak, a jelöletlen szótagok pedig az alacsony, hangsúlytalan szótagoknak. A magas és alacsony szótagok szabályos váltakozása adja az ún. hullámzatos hanglejtést. A hullámzatos hanglejtésformában azt látjuk, hogy a hullámhegyeken mindig főhangsúlyos, a hullámvölgyekben pedig hangsúlytalan szótagok ülnek. Ez a dallamforma alapvetően az **érzelmi hanglejtés** körébe tartozik. Csűry (i. m. 13) szerint „magas fokú indulat esetén, még pedig [sic!] kétségbeesés, türelmetlen kifakadás vagy rajongó szeretet megnyilvánulása alkalmával” fordul elő. Csűry néhány további példáját már ábra nélkül, a főhangsúlyos (magas) szótagok megjelölésével mellékelem a (2) alatt:

(2) a. ˈNe eˈgyél meg, ˈhallod, ˈne eˈgyél meg!
b. ˈEnnye ˈdisznó ˈteremˈtette! = Ejnye, disznó teremtette!
(Csűry 1925: 13–14)

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 31–46.

Papp István (Papp 1966: 164) is azon a véleményen van, hogy „intenzív érzéskitörések esetén” használjuk ezt a beszéddallamot. De szerinte nem korlátozódik a szamosháti nyelvjárásra, hanem „nyelvünkben meglehetősen általános használatú”.

Saját megfigyeléseim szerint a szóbanforgó dallamforma a köznyelvben is létezik, ám viszonylag ritka, és játékos, érzelmekre utaló, de nem mindig valóságos érzelmet kifejező, hanem azokat inkább csak imitáló megnyilatkozásokban használatos. Van benne valami komolytalan. Igazi drámai érzelem aligha fejezhető ki ezzel a dallammal. Egyik saját gyűjtésű példámat a (3) alatt közlöm:

(3) És ˈkot-ko-ˈdá-cso-ˈlás-nak ˈhív-ta az ˈo-lasz ˈnyel-vet!

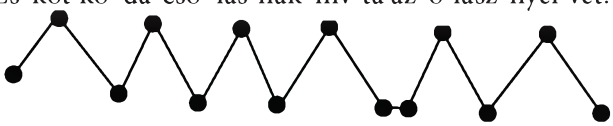

A példákból látszik, hogy a hullámzatos hanglejtés főhangsúlyos szótagainak egy része a lexikonból származó örökség. Így pl. az (1) megnyilatkozásban a *mit* kérdőszó vagy az *Uramisten* összetétel első szótagjának főhangsúlya a szó lexikonból magával hozott tulajdonsága. Más a helyzet azonban a többi főhangsúllyal. A *-nál-* és az *-is-* szótagokon megjelenő főhangsúly a posztlexikális fonológiában keletkezik, mégpedig véleményem szerint mellékhangsúlyok felerősítésével. Mivel a hullámzatos hanglejtésforma létrejöttében nemcsak a fő-, hanem a mellékhangsúlyok is szerepet játszanak, most egy kitérőt kell tennünk, hogy vázoljuk a magyar hangsúlyrendszert.

2. A magyar hangsúlyrendszer

2.1 A három fokozat

Szerintem a magyar hangsúlyrendszerben fonológiailag három fokozatot kell megkülönböztetni: a főhangsúlyt, a mellékhangsúlyt és a zérushangsúlyt, vagyis hangsúlytalanságot (l. Varga 1985: 205–224, 1993: 61–62, 2000: 91–92, 2002: 127–132). A szótagok hangsúlyosságát (prominenciáját) kétféle eszközzel biztosíthatjuk: dallamon kívüli és dallami eszközökkel. A dallamon kívüli prominencia azt jelenti, hogy a szótag a hangsúlytalan szótagokhoz képest intenzitástöbblettel és esetleg valamilyen junkturális vagy hosszúságbeli kitüntetettséggel rendelkezik, és ezáltal a szótag egy ütem (foot) kezdetévé válik. Ilyenek a **mellékhangsúlyos** szótagok. Ezek csak dallamon kívüli prominenciával rendelkeznek, és ütemindítók. A példaszövegekben a mellékhangsúly transkripciós jele a szótag írott alakja elé tett alsó függőleges vonalka: ˌ. A **főhangsúlyos** szótagok prominenciájának ezzel szemben nemcsak dallamon kívüli, hanem dallami komponense is van. A dallami prominencia abban nyilvánul meg, hogy a szótag hangmagassági akcentust (pitch accentet) kap, mert egy bizonyos dallamprozodémát indít. Ezért a főhangsúlyos szótag akcentuált szótagnak is nevezhető. A főhangsúlyos szótagok tehát nemcsak ütemindítók, hanem ráadásul hangmagassági akcentussal is ki vannak tüntetve. Példáinkban a főhangsúly transkripciós jele a szótag írott alakja elé tett felső függőleges vonalka: ˈ. Az (1) példában az így megjelölt szótagok főhangsúlyosak, mert a hangsúlytalan szótagokhoz képest nemcsak intenzitástöbbletük van, hanem mindegyikük egy eső dallamot is indít. A **hangsúlytalan** szótagok sem dallami, sem dallamon kívüli eszközökkel nem emelkednek ki, ezek tehát nem is ütemképzők. A három hangsúlyfok diszkrét különbsé-

gét bizonyítják a (4) alatt bemutatott kontrasztok. A példák sorrendjében az utolsó szótagon főhangsúly, mellékhangsúly, illetve zérushangsúly jelenik meg.

(4) a. ˈMentem ˈbe. = 'Éppen mentem befelé.'
b. ˈMentem ˌbe. = 'Előfordult már, hogy bementem.'
c. ˈMentembe(n). = 'Amikor úton voltam odafelé.'
(Varga 1993: 62)

A magyar hangsúlyrendszert az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat: A magyar hangsúlyrendszer

	dallamon kívüli prominencia: ütemképzés	**dallami prominencia: hangmagassági akcentus**
főhangsúly	+	+
mellékhangsúly	+	-
zérushangsúly	-	-

A főhangsúly ütemképző és dallami csomópont, a mellékhangsúly csak ütemképző, a zérushangsúly pedig egyik sem. A hangsúlyszabályokban és derivációkban szükség lehet arra, hogy az ütemképzést és a hangmagassági akcentust külön-külön is jelölni tudjuk. Az ütemképzés tényét az ütemindító szótag írott alakja elé tett kerek nyitózárójellel fejezem ki, a hangmagassági akcentus jelenlétét pedig az akcentuált szótag írott alakja fölé tett csillaggal. Az absztrakt szótag jele a szigma: σ. Ezeket mutatja be a 2. táblázat.

2. táblázat: Az ütemképzés és az akcentus elkülönített reprezentációja

főhangsúlyos szótag	**mellékhangsúlyos szótag**	**hangsúlytalan szótag**
*		
(σ	(σ	σ

2.2 A mellékhangsúly típusai

Felfogásom szerint a hullámzatos hanglejtés főhangsúlyainak egy része mellékhangsúlyból származik. Ezért a **mellékhangsúly kérdésének** külön figyelmet kell szentelnünk. A magyar mellékhangsúly meglehetősen illékony jelenség. Egyrészt azért, mert törölhető (ami azt jelenti, hogy zérushangsúly léphet a helyébe). Másrészt azért, mert a magyar magánhangzók minősége a hangsúlytalan szótagokban nem redukálódik szisztematikusan, s ezért a mellékhangsúlyok és zérushangsúlyok perceptuális megkülönböztetése néha nem könnyű. Ennek ellenére a magyar mellékhangsúly tiszta esetei viszonylag könnyen előállíthatók és meghallhatók. Ha megfigyeljük az (5) alatti példákat, erről magunk is meggyőződhetünk.

(5) a. ˈTudjátok, hogy ˌdolgozom. = 'Tudjátok, hogy el vagyok foglalva.'

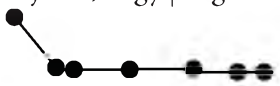

b. ˈTudjátok, ˌhogy dolgozom. = 'Tudjátok, hogy hogyan dolgozom.'

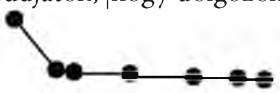

(Varga 1985: 209)

Bár dallamilag az (5a) és (5b) nem különbözik, az (5a)-ban a *dol-* szótag, az (5b)-ben a *hogy* szótag intenzitástöbblete révén kiemelkedik a főhangsúly utáni szótagok sorában.

A magyar mellékhangsúlyok négy típusát különböztetem meg (vö. Varga 2000: 93–97). Ezek a típusok a (6) alatt láthatók.

(6) A mellékhangsúly típusai

a. Szóösszetétel második elemének élén levő mellékhangsúly, pl. ˈ*csónakˌverseny*
b. Többszótagú funkciószó élén levő mellékhangsúly, pl. ˈ*Meghívtak ˌminket az ˈelőadásra*
c. Deakcentuált szó élén levő mellékhangsúly, pl. ˈ*Tudjátok, hogy ˌdolgozom* vagy ˈ*Mikor ˌjönnek az ˈIcuék?*
d. Ritmikai mellékhangsúly, pl. ˈ*mateˌmatiˌkus* vagy ˈ*matemaˌtikus*
(vö. Varga 2000: 93–97)

Vizsgáljuk meg ezeket sorjában. A különböző típusú mellékhangsúlyok nem egyszerre jelennek meg. A **szóösszetételek második elemének mellékhangsúlya**, tehát a (6a) típusú mellékhangsúly még a lexikonban jön létre a második összetevő főhangsúlyának redukciójával. Az összetétel tehát első elemének első szótagján főhangsúllyal, második elemének első szótagján pedig mellékhangsúllyal hagyja el a lexikont. A szabályfelírást (l. Varga 2002: 134–135) itt mellőzöm, és csak a redukciós folyamat eredményét közlöm, l. (7).

(7) * * *
(csónak(verseny → (csónak(verseny

A többi mellékhangsúly a posztlexikális fonológiában jön létre vagy a lexikonból hozott szóeleji főhangsúlyok redukciójával, vagy – a ritmikai mellékhangsúly esetén – a hangsúlytalan szótag intenzitásának megnövelésével. A **többszótagú funkciószó élén levő mellékhangsúly**, l. (6b), a szó első szótagján lévő főhangsúly redukciójával keletkezik. Ilyen hangsúly lehetséges pl. a *minket* névmás első szótagján a ˈ*Meghívtak ˌminket az ˈelőadásra* nyilatkozatban, l. (8).

(8) * * * * *
(Meghívtak (minket az (előadásra. → (Meghívtak (minket az (előadásra.

A **deakcentuált szó élén levő mellékhangsúly**, l. (6c), deakcentuált szavak első szótagján keletkezik főhangsúly redukciójával. A deakcentuálásnak különféle okai lehetnek. Egyik oka például az, hogy a szó a nyilatkozat „ismert információt hordozó" szakaszában található, és ezért első szótagjának a lexikonból hozott főhangsúlya akcentusát veszti: mellékhangsúllyá válik. Ez történik pl. a *dol-* szótaggal a ˈ*Tudjátok, hogy* ˌ*dolgozom* nyilatkozatban, vö. (9a). Vagy ilyen ok a szó szintaktikai helyzete. Például a kérdőszó utáni ige első szótagjának a lexikonból származó főhangsúlya deakcentuálódik, mellékhangsúllyá válik, ezt látjuk a *jön-* szótagon a ˈ*Mikor* ˌ*jönnek az* ˈ*Icuék?* nyilatkozatban, vö. (9b).

(9) a. * * *
(Tudjátok, hogy (dolgozom. → (Tudjátok, hogy (dolgozom.

b. * * * * *
(Mikor (jönnek az (Icuék? → (Mikor (jönnek az (Icuék?

Valahányszor egy nem-ritmikai mellékhangsúlyos szótag közvetlenül szomszédos egy főhangsúlyos vagy már korábban mellékhangsúlyossá vált szótaggal ugyanabban az intonációs frázisban, a hangsúlyok „összeütköznek". Ezt egy **hangsúlyütközést gátló szabály** szünteti meg, amely törli az ütközést okozó (tehát újabban megjelenő) mellékhangsúlyt (vagyis zérushangsúllyá redukálja azt).

Mind a főhangsúlyos, mind a nem-ritmikai mellékhangsúlyos szótagok a rájuk következő hangsúlytalan szótagokkal együtt **korlátlan hosszúságú ütemeket** (unbounded feet) hoznak létre. Például a (9b) példában egy kétszótagos és két háromszótagos ütem sorakozik.

2.3 A ritmikai mellékhangsúly

Utoljára hagytam a **ritmikai mellékhangsúlyt**, l. (6d), mert ennek a problematikája olyan szerteágazó, hogy részletesebben kell tárgyalnunk. Ez jelenik meg utoljára, de nem főhangsúly redukciójával, hanem bizonyos hangsúlytalan szótagok intenzitásának a felerősítésével, ritmikai okokból, a deriváció során már korábban kialakult ütemeken belül. Így pl. megjelenhet a külön nyilatkozatban kiejtett *matematikus* szó harmadik és ötödik szótagján: ˈ*mateˌmatiˌkus*, ahogy a (10a) mutatja. Azonban egy másik rendszerben, megjelenhet a *matematikus* szó negyedik szótagján is: ˈ*matemaˌtikus*, l. a (10b)-beli megformálást.

(10) a. * *
(matematikus → (mate(mati(kus vagy
1 2 3 4 5 1 2 3 4 5

b. * *
(matematikus → (matema(tikus
1 2 3 4 5 1 2 3 4 5

A *matematikus* példa mellékhangsúly-eloszlásának két változatával azt a két mintát kívánom szemléltetni, ami a szakirodalomban felmerült. Bruce Hayes (1995: 330) – Andrew Kerek 1971-es dolgozata alapján – azt állítja, hogy az irodalom két mintát mutat fel a magyar szavak ritmikai

mellékhangsúlyainak elhelyezésével kapcsolatban. A főhangsúly mindkettőben az első szótagra esik. Az *A* mintát elsőnek Balassa József (1890) írta le, ebben a mellékhangsúlyok a főhangsúly utáni páratlan szótagokon jelennek meg, ahogy a (10a)-ban látjuk. Ezzel szemben a *B* mintában, amelyet Szinnyei József (1912: 12) közölt, „a mellékhangsúly a harmadik és ötödik szótagra esik, vagy (ha a harmadik szótag könnyű) a negyedikre és hatodikra, de sohasem az utolsó szótagra" (Hayes i. m. saját fordításomban, V. L.). Ezt a *B* lehetőséget szemléltetem a (10b)-ben. Hayes szerint az *A* mintában az „erős lokális elemzés" (két szótagú ütemeket létrehozó elemzés: „strong local parsing"), a *B* mintában pedig a „gyenge lokális elemzés" (három szótagú ütemeket is megengedő elemzés: „weak local parsing") nyilvánul meg. A kétféle elemzőrendszer párhuzamosan létezik egymás mellett.

Az általam ismert irodalom nagyobb része azonban nem ismeri ezt a megkülönböztetést. Papp István (1966: 159) csak az *A* mintát írja le. Kager (1995: 374) sem tud a *B* mintáról, és úgy beszél az *A* mintáról, mint a magyar szavak mellékhangsúly-helyezésének egyetlen módjáról. Hammond (1987) is csak az *A* mintát ismeri, de ő a magyar mellékhangsúlyoknak két fokozatát is megkülönbözteti. Ezt úgy éri el, hogy egy speciális colonréteget iktat be, amely nagyobb prominenciát juttat a páratlan számú ütemeknek. Ezt mutatják a (11) példái. A példákban pontosvesszőt használok az erősebb mellékhangsúly jelölésére.

(11) a. ˈféleˌmele;teid b. ˈKiskunˌfélegy;házáˌban

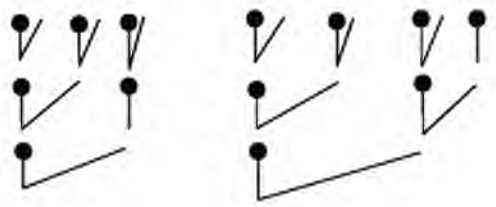

(vö. Hammond 1987: 268)

Elfogadom, hogy **fonetikai szempontból** lehetséges a mellékhangsúlyok további differenciálása erősebb és gyengébb fokozatokra, bár ez puszta füllel általában meglehetősen bizonytalan és szubjektív vállalkozás. **Fonológiai szempontból** nézve azonban semmi sem indokolja, hogy a mellékhangsúlyok erősebb és gyengébb fokait elkülönítsük, s ezért ezt nem is teszem.

További bizonytalanságot okoznak azok a módosító indítványok, amelyek a ritmikai mellékhangsúlyokkal kapcsolatban morfológiai kritériumokra hivatkoznak. Például Szende (1976: 120) úgy véli, hogy az úgynevezett „élő" egyszótagos képzők magukhoz vonhatják a ritmikai mellékhangsúlyt akkor is, ha egyébként a hagyományos leírások szerint (tehát sem az *A*, sem a *B* minta alapján) nem esélyesek rá. Így például Szende szerint a *-ság* képző mellékhangsúlyos lehet a *ˈhatalmasˌságok* szóban. Lehetséges azonban, hogy itt az *á* hangnak a szó többi magánhangzójától való eltérő hosszúsága és minősége okozza a prominenciaérzetet, és nem valóságos intenzitástöbbletről van szó.

Saját beszédemet figyelve, abban csak az *A* mintát vettem észre, és ezért számomra az *A* minta realitása kézenfekvőbb. Ennek megfelelően az *A* mintát alapul véve a (12) szabályt javasolom a magyar ritmikai mellékhangsúlyok telepítésére. (Természetesen a *B* minta is szabályba foglalható, de az feltételezi az *A* mintán alapuló szabályt, tehát ahhoz képest másodlagos, vö. Varga 2002: 193).

(12) Ritmikai mellékhangsúlyszabály (az ún. *A* minta alapján)

$$0 \rightarrow (\ \ /_{IF}[\ldots(\left\{\begin{matrix} * \\ \sigma \\ \sigma \end{matrix}\right\}\sigma \_\_\_ \sigma\sigma_0 \ldots]$$

Vagyis: egy intonációs frázisban szabdaljunk fel minden korlátlan hosszúságú ütemet bináris ütemekre úgy, hogy balról jobbra haladva a korlátlan hosszúságú ütemben ütemkezdőt, azaz kerek nyitózárójelet helyezünk el minden második szótag után.
Feltétel: ütem csak akkor létesíthető, ha megjelenése nem okoz hangsúlyütközést az intonációs frázisban.
(Vö. Varga 2002: 191)

Ezt illusztrálja a (10a)-ban bemutatott deriváció, amit most a (13) alatt megismétlek.

(13) = (10a)

a. * *
(matematikus → (mate(mati(kus
1 2 3 4 5 1 2 3 4 5

De a (14) nyilatkozatban, ugyanazon intonációs frázison belül a *matematikus* szó után ütemkezdő áll, s ezért a (12) szabály feltétele tiltja, hogy a *-kus* szótagon ritmikai mellékhangsúly képződjék:

(14) * *
$_{IF}$[a (mate(matikus (meghí(vása]

Legvégül pedig minden mellékhangsúlyt, közöttük az éppen megjelent ritmikai mellékhangsúlyokat is zérushangsúlyra redukálhat egy választható hangsúlytörlő szabály, bár a jelentésmegkülönböztetés szempontjából fontos mellékhangsúlyok megkímélődhetnek.

2.4 A mellékhangsúly fonológiai státusa

A mellékhangsúlyok fonetikai realitását senki nem vonja kétségbe. Ami viszont a **mellékhangsúlyok fonológiai jelentőségét** illeti, azt a magyarban Kálmán–Nádasdy (1994: 406–410) megkérdőjelezte. Szerintük a magyar mellékhangsúlyok, akárcsak pl. a magyar nazális magánhangzók, olyan fonetikai jelenségek körébe tartoznak, melyeket fonológiai síkon elismerni nem érdemes. Kálmán–Nádasdy (i. m.) fő érve a magyar mellékhangsúly fonológiai státusának elismerése ellen az volt, hogy – szerintük – a magyarban nincs olyan fonológiai szabály, amely érzékeny volna a mellékhangsúlyok jelenlétére vagy hiányára.

Ezt cáfolja Varga (2000), aki szerint az ún. **dallambeékelés szabálya** kifejezetten a mellékhangsúly jelenlétéhez köthető. Dallambeékelés akkor fordulhat elő, ha a magyar intonációs frázis utolsó előtti és utolsó főhangsúlyos szótagja eső dallamot indít, és az említett két főhangsúlyos szótag között három vagy több akcentus nélküli szótag található, melyek között mellékhangsúlyos is akad (akár redukcióval nyert mellékhangsúly, akár ritmikai mellékhangsúly). Ilyenkor

megtehetjük, hogy a mellékhangsúlyos szótagtól kezdve egy magas szinttartó dallamot iktatunk be a két eső dallam közé, ami által persze a mellékhangsúlyos szótag főhangsúlyossá változik, hiszen dallamindítóvá vált. Az eredmény egy eső + magas szinttartó + eső sorozat. Ez egyfajta kategorikus, de nem barátságtalan attitűdöt fejez ki, amit jobb híján „tanáros attitűdnek" nevezek. Íme két példa. A (15)-ben egy többszótagú funkciószó mellékhangsúlyt viselő első szótagja (*min-*) lesz a dallambeékelés kezdőpontja.

(15) a. A közönséges változat:

```
 *                    *
Meghívtak (minket (vacsorára.

Meg-
                     va-
    hívtak minket
                         csorára.
```

b. A dallambeékelő változat:

```
 *          *      *
(Meghívtak (minket (vacsorára.

Meg-       minket
                     va-
    hívtak
                         csorára.
```

A (16)-ban pedig a dallambeékelés kezdőpontja egy ritmikai mellékhangsúlyt viselő szótag (-*tam*).

(16) a. A közönséges változat:

```
 *                    *
(Azt mond(tam, hogy (elég.

Azt
                     e-
   mondtam, hogy
                         lég.
```

b. A dallambeékelő változat:

* * *

(Azt mond(tam, hogy (elég.

Azt tam, hogy
e-
mond-
lég.

A dallambeékelés szabálya tehát mellékhangsúlyos szótagot keres, attól tud beindulni, vagyis a magyar mellékhangsúlynak igenis van fonológiai jelentősége. Szerintem a most vizsgált témánk, a hullámzatos hanglejtés elemzése is bizonyítékkal szolgál a mellékhangsúly fonológiai státusa mellett. A mellékhangsúlyos szótagok a hullámzatos hanglejtés formai követelményei szerint főhangsúlyossá lépnek elő, és eső dallamok indítóivá válnak.

3. A hullámzatos hanglejtés genezise

Mint láttuk, a hullámzatos hanglejtésforma sajátságos érzelmi jelentéseket hordoz. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a hullámzatos hanglejtésforma **választható**, hiszen csak választható formák hordozhatnak jelentést. Ahol a dallami hullámzás a beszélő ezirányú szándéka nélkül jön létre, ott nem beszélhetünk sajátságos érzelmi jelentésekről. Ilyen például a (17a), amelyben a dallami hullámzást a kétszótagú szavakból (*elment, tóra, úszni*), illetve az egyszótagú szóból és egyszótagú klitikumból (*Zsolt a*) álló ütemek egymásutánja okozza, és a beszélő külön nem tesz semmit, hogy ezt a hullámzást elérje. Ezért a (17a), bár a magas és alacsony szótagok szabályosan váltakoznak benne, nem fejezi ki azt az érzelmi tartalmat, amit a szándékoltan hullámzatos dallam kifejez, és semlegesnek hat. A beszélő ilyen esetben úgy fejezheti ki érzéskitörését, ha a magas és mély szótagok közötti hangközt jelentősen megnöveli, l. (17b).

(17) a. ˈElment ˈZsolt a ˈtóra ˈúszni.

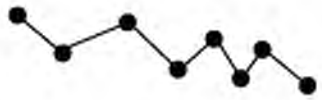

b. ˈElment ˈZsolt a ˈtóra ˈúszni!

A valóságos hullámzatos példák, mint amilyeneket az (1), (2) és (3) alatt láttunk, mind ugyanazt a beszélői stratégiát illusztrálják: (a) a hullámzatos forma eléréséhez a beszélő a kiinduló formákból örökölt főhangsúlyok mellé újabb főhangsúlyokat állít, és ezeket a mellékhangsúlyok felfokozásából nyeri, (b) ahol pedig a hullámzatos forma természetesen adódik, ott a beszélő megnöveli a főhangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok közötti hangközt.

Nézzük meg, hogy hogyan vezethetők le az eddigi példák érzelemkifejező, hullámzatos intonációjú változatai.

Az első hullámzatos példánk, az (1) derivációja a (18) alatt látható. A (18a)-ban három főhangsúly sorakozik: az első a *mit* kérdőszón, a második az *Uramisten* vokatívusz első szótagján, a harmadik az újabb *mit* kérdőszón. Az *Uramisten* összetétel második elemének eredeti főhangsúlya még a lexikonban mellékhangsúlyosra redukálódott. A *mit* kérdőszó utáni ige első szótagjának (a *csi-* szótagnak) eredeti főhangsúlya a kérdőszó utáni helyzetben kötelező deakcentuálódás következtében mellékhangsúlyos. Ezt azonban a hangsúlyütközést gátló szabály automatikusan törli, és egy négyszótagos ütem (*mit csináljak*) keletkezik. Ezt mutatja a (18b). A (18c)-ben a főhangsúlyok utáni harmadik szótagokon ritmikai mellékhangsúly jelenik meg, a *-nál-* szótagokon. A (18d) a hullámzatos változat, ebben a beszélő a főhangsúlyok megtartása mellett a mellékhangsúlyokat is főhangsúly státusra emeli, és a korábbi három főhangsúlyos szótag helyett hat főhangsúlyos szótagot hoz létre.

(18) = (1)

a. * * *
(Mit (csináljak, (Uram(isten, (mit (csináljak!

b. * * *
(Mit csináljak, (Uram(isten, (mit csináljak!

c. * * *
(Mit csi(náljak, (Uram(isten, (mit csi(náljak!

d. * * * * * *
(Mit csi(náljak, (Uram(isten, (mit csi(náljak!

A (2a) példa derivációját a (19) alatt látjuk. A (19a) alatti változatban három főhangsúlyos szótag van: *ne, hal-, -ne*. A tagadó- és tiltószó utáni helyzetben kötelező deakcentuálódás miatt az *egyél* szó első szótagja mellékhangsúlyos. A (19b)-ben az igén lévő mellékhangsúly törlődik, mert összeütközésben van az előtte álló főhangsúlyos *ne* szótaggal, és négyszótagos ütem jön létre (*ne egyél meg*). A (19c)-ben a főhangsúlyos szótagok utáni harmadik szótagon (*-gyel*) megjelenik a ritmikai mellékhangsúly. Végül a (19d)-ben a beszélő az eredeti főhangsúlyok megtartása mellett a mellékhangsúlyokat is főhangsúlyi rangra emeli, és létrehozza a hullámzatos megoldást.

(19) = (2a)

a. * * *
(Ne (egyél meg, (hallod, (ne (egyél meg!

b. * * *
(Ne egyél meg, (hallod, (ne egyél meg!

c. * * *
(Ne e(gyél meg, (hallod, (ne e(gyél meg!
d. * * * * *
(Ne e(gyél meg, (hallod, (ne e(gyél meg!

A (2b) példa hangsúlyozásának kialakulását a (20) mutatja. A (20a)-ban két főhangsúly sorakozik, mert a *disznó teremtette* (vö. *ebadta*) összetétel második tagja (*teremtette*) élén már a lexikonban mellékhangsúlyra csökkent az eredetileg ott lévő főhangsúly. A (20b)-ben ritmikai mellékhangsúly jelenik meg a *teremtette* szó harmadik szótagján, és végül a (20c)-ben ezek a mellékhangsúlyok erősödnek fel főhangsúllyá, hogy az addig természetesen adódó magas-alacsony váltakozás a mondat végén is megmaradjon. Ez az utóbbi azonban már beszélői választás eredménye.

(20) = (2b)
a. * *
(Ennye (disznó (teremtette!

b. * *
(Ennye (disznó (terem(tette!

c. * * * *
(Ennye (disznó (terem(tette!

Végül a (21) a (3) példa hangsúlyozásának a levezetését mutatja. A (21a) három főhangsúlyt tartalmaz: az elsőt a *kot-*, a másodikat az *o-*, a harmadikat pedig a *nyel-* szótagon. A *hívta* szó első szótagján lévő mellékhangsúly a fókusz utáni igék deakcentuálásával keletkezett (Varga 2002: 140). A (21b)-ben ritmikai mellékhangsúlyok jelennek meg a hatszótagú *kotkodácsolásnak* ütem harmadik és ötödik szótagján. A (21c) a mellékhangsúlyok főhangsúlyokká való előléptetését szemlélteti. Az eredmény egy majdnem tökéletes hullámzatos forma. Azért nem egészen tökéletes, mert a *hív-* szótag után nem egy, hanem két hangsúlytalan szótag áll, és ennyiben a hullámzatos megoldás itt már nem teljesen szabályos. Ez azért van így, mert az *az* névelőn nem alakulhatott ki ritmikai hangsúly, mivel az ütközött volna a rá következő hangsúlyos szótaggal, az *olasz* szó első szótagjával.

(21) = (3)
a * * *
És (kotkodácsolásnak (hívta az (olasz (nyelvet!

b. * * *
És (kotko(dácso(lásnak (hívta az (olasz (nyelvet!

c. * * * * * *
És (kotko(dácso(lásnak (hívta az (olasz (nyelvet!

4. A hullámzatos hanglejtéssel rokon formák

4.1 Az elöl hullámzó hanglejtés

A hullámzatos hanglejtéssel rokonságot mutató, de azokkal nem azonos formák is léteznek. Hogy ezekben pontosan mi történik, arra nézve csak tentatív elképzeléseim vannak. Most ezeket ismertetem.

Csűry (1925: 13) a hullámzatos hanglejtésformák között tárgyalja a (22) példát is, melyhez az (a) alatti dallamot adja meg, de az én kiejtésemben a (b) dallamon hangzik.

(22) ˈA ku-ˈtya-min-de-nit ne-ki!

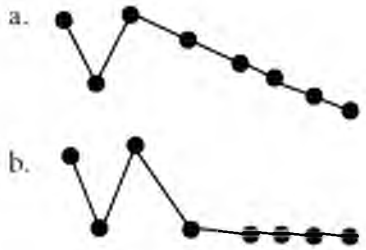

(vö. Csűry 1925: 13)

Ez a hanglejtés azonban – noha az érzelemkifejezés hasonlósága és a részleges formai hasonlóság okán a hullámzatos hanglejtés körébe vonható – deriválódjában más, mint a korábbi hullámzatos példák. Ezért javaslom, hogy nevében is különböztessük meg azoktól, és alakja alapján hívjuk **elöl hullámzó** hanglejtésnek.

Az eddigi példákban a hullámzatos formák megőrizték azokat a főhangsúlyokat, melyek a ritmikai mellékhangsúlyok színre lépése előtti fázisban jelen voltak. Az elöl hullámzó hanglejtésben más a helyzet. Itt a határozott névelőn van az első főhangsúly, ami a főhangsúlynak nem természetes helye. Ezért felteszem, hogy itt **emfatikus átalakulás** megy végbe. Az emfázis a beszédben megnyilvánuló érzések szupraszegmentális eszközökkel való kifejezése a semleges, szokványos megoldásoktól eltérő módokon. Laziczius Gyula (1935) szerint az ilyen eltérések lehetnek például mennyiségiek (*hooogyne, foggalmam sincs*), minőségiek (*barzasztó*) és hangsúlybeliek (*hiheˈtetlen, agyonˈütlek*). Híres *Fonétikájában* Laziczius (1944: 177) az ilyenfajta hangsúlyeltolódásokat „fokozó hangsúlynak" nevezte. Szerintem a névelő és a főnév második szótagjának hangsúlyozása a (22) példában ugyanilyen fokozó hangsúly. Emfatikus jellegét az is alátámasztja, hogy a példában a hangsúlyzott névelő utáni főnév első mássalhangzóját (a *k* hangot) hosszan is ejthetjük: *ˈAk kuˈtyamindenit neki!*

A feltételezett emfatikus átalakulás részleteit a (23) mutatja be. A (23a) a kiinduló reprezentáció. A (23b) azt az állapotot mutatja, amelyben emfatikus főhangsúly kerül az első szótagra (a névelőre), aminek következtében minden ettől jobbra eső hangsúly és ezáltal minden ütem törlődik. Ezután a páratlan szótagokon ritmikai mellékhangsúlyok alakulnak ki (23c), majd ezek közül az első (a *-tya-* szótagon lévő) főhangsúlyossá erősödik fel (23d). Így a mondat első része, de csak az első része, hullámzatossá válik.

(23) = (22)

a. * *
A (kutya(mindenit (neki!

b. *
(A kutyamindenit neki!

c. *
(A ku(tyamin(denit (neki!

d. * *
(A ku(tyamin(denit (neki!

A levezetés helyessége mellett szól az a tény, hogy a (23b) és a (23c) is lehetséges végállomások. Ezek is emfatikus megnyilatkozások, de még egycsúcsúak: az egyetlen eső dallam az első szótagtól indul, és az utolsón ér véget. De a beszélő tovább léphet, és akkor jön létre az elöl hullámzó hanglejtés, a (23d). Ez a kétcsúcsú dallam az emfázisnak még erősebb fokát képviseli: az első csúcs az első szótagon, a második csúcs a harmadik szótagon van, és a második csúcs akár magasabb is lehet, mint az első. További csúcsokat az elöl hullámzó dallamváltozat nem enged meg, ezért a további páratlan szótagokon újabb csúcsok már nem alakulhatnak ki.

4.2 Az eső zárású hanglejtés

Csűry (1925: 14) a hullámzatos hanglejtés rokonának tekinti azt a formát is, amelyikben két magas, főhangsúlyos szótag van: az első a mondat elején, a második az utolsó előtti szótagon helyezkedik el. Ilyen például a (24) alatt közölt felkiáltás.

(24) ˈÉn se hattam anˈnyiba! = Én sem hagytam annyiban!

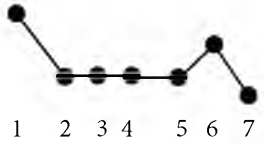

(vö. Csűry 1925: 33)

Ezt a formát elsőnek Egressy Gábor mutatta be *A színészet könyve* című 1866-os munkájában, és „a kedély magyar accentusának" hívta (vö. Csűry 1928). Csűry (1925: 30; 1939) **eső zárású** hanglejtésnek nevezi, és úgy találja, hogy az ilyen dallam a kedélyesebb, párbeszédes közlések sajátja a szamosháti, tiszaháti, nyírségi, hajdúsági és palócsági nyelvjárásokban, sőt Erdélyben is. Nyilvánvaló azonban, hogy Budapesten is létezik, ha talán kisebb gyakorisággal is. Ha jól emlékszem, Szabó István *Szerelmesfilm* című filmjében hallottam a (25) alatti példákat:

(25) ˈÖsszebújtak a kisˈmajmok! ˈÖsszebújtak a szaˈrosok!

Csűry (1925: 6, 30; 1935; 1939) szerint az eső zárású példák nyomatéktalan bővítménnyel végződnek, és a „nyomatéktalan résznek ritmikai hangsúlya van az utolsó előtti szótagon" (1925: 6).

Első látszatra feltehetjük tehát, hogy az eső zárású hanglejtésben az utolsó előtti szótagon kialakuló ritmikai mellékhangsúly erősödik fel főhangsúlyossá. Csakhogy az eddig tárgyalt ritmikai mellékhangsúlyokkal szemben ezt a fajta ritmikai mellékhangsúlyt nem balról jobbra, hanem jobbról balra irányuló művelettel kellene kijelölni, hiszen a megnyilatkozás **végétől számított második szótagról** van szó. Ez a (24)-ben például az elölről számított hatodik, tehát páros szótagnak felel meg, ahová a magyarra jellemző konvenciók alapján ritmikai mellékhangsúly nem kerülhetne. Ezért úgy gondolom, hogy az eső zárású példákban az utolsó előtti szótag főhangsúlya emfatikus főhangsúly, amely nem ritmikai mellékhangsúly felerősödésével jön létre.

Visszatérve a (24) deriválódására, úgy képzelem, hogy az a (26) alatt vázolt szakaszokban történik. A (26a) azt mutatja, hogy a mondat elején lévő nyomatékos rész főhangsúlyos, a mondat végén lévő nyomatéktalan részben viszont csak mellékhangsúlyok vannak. A (26b)-ben emfatikus főhangsúly jelenik meg az utolsó előtti szótagon, s ezáltal a rá következő mellékhangsúly és ütemhatár törlődik. A (26c)-ben azt látjuk, hogy a hangsúlyütközést megszüntető szabály működése következtében az *any-* szótag mellékhangsúlya is törlődik, és előáll a végeredmény.

(26) = (24)

a. *
(Én sem (hagytam (annyi(ban!

b. * *
(Én sem (hagytam (an(nyiban!

c. * *
(Én sem (hagytam an(nyiban!

Megjegyzendő, hogy hangzását tekintve az eső zárású hanglejtés egybeeshet a hullámzatos hanglejtéssel, ha az véletlenül kétcsúcsú. Így például a (27)-ben a kétféle hanglejtés formai különbsége neutralizálódik.

(27) ˈNem tuˈdom én!

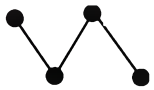

Ha a *-dom* szótag főhangsúlyát a páratlan szótagra eső ritmikai mellékhangsúly felerősítésével nyerjük, akkor a (27) hullámzatos hanglejtést valósít meg. Ha viszont a *-dom* szótagon emfatikus főhangsúly van, akkor a (27) eső zárású dallamot jelenít meg.

5. Összegzés

Ebben a dolgozatban a hullámzatos, az elöl hullámzó és az eső zárású hanglejtésformákról volt szó. Ezek elsősorban az északkelet-magyarországi nyelvjárások népies érzelmi kifejező eszközei közé tartoznak, de a köznyelvben is előfordulnak. Valamennyien az ún. eső dallamprozodéma változatai, és Molnár Imre (1954: 23–24) terminológiáját használva **formabővüléssel** jönnek létre. A formabővülés itt azt jelenti, hogy az alapséma (az eső dallam) megismétlődik. Ezért a szóban forgó hanglejtések nem valósulhatnak meg egyszótagos megnyilatkozásokon.

Milyen tanulság adódik mindebből a magyar hangsúlyrendszerre, különösen pedig a mellékhangsúly fonológiai státusára nézve? Álláspontom szerint az utolsónak bemutatott, ún. eső zárású hanglejtés nem releváns a kérdésünk szempontjából, mert abban a mellékhangsúlyok nem erősödnek fel főhangsúlyossá. A hullámzatos és az elöl hullámzó hanglejtésekben szereplő főhangsúlyos szótagok egy része viszont mellékhangsúlyból erősödik fel. Hogy ez mikor történik meg, és mikor nem, azt a dallamok formai követelményei határozzák meg. A hullámzatos hanglejtés minden mellékhangsúly főhangsúllyá való fokozását lehetővé teszi. Az elöl hullámzó hanglejtés csak az első mellékhangsúly felfokozását engedélyezi, a többiét letiltja.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon nem fölösleges komplikáció-e a mellékhangsúlyok feltételezése a hullámzatos és az elöl hullámzó hanglejtés derivációja során. Nem lehetséges-e az, hogy bizonyos hangsúlytalan szótagok a mellékhangsúly státus átugrásával közvetlenül lépnek elő itt főhangsúlyossá? Úgy gondolom, hogy nem. Mint láttuk, ezekben a hanglejtésekben vagy a szavak első szótagján kellene a hangsúlytalan-főhangsúlyos váltást feltételezni, vagy pedig bizonyos ütemek páratlan szótagjain. Ezek a helyek fonetikailag bizonyítottan mellékhangsúlyos helyek lehetnek. A legegyszerűbb magyarázat tehát az, hogy ezek a mellékhangsúlyok hangmagassági akcentussal kiegészülve válnak főhangsúllyá, vagyis hogy az ún. hullámzatos hanglejtés és az elöl hullámzó hanglejtés érzékeny a mellékhangsúlyokra. Így a mellékhangsúly fonológiai státusa melletti korábbi érvelésem, miszerint az ún. dallambeékelés szabálya érzékeny a mellékhangsúlyokra, most kiegészül azzal, hogy a hullámzatos hanglejtésben és az elöl hullámzó hanglejtésben megfigyelhető dallamcsúcsok alakítása szintén érzékeny a mellékhangsúlyokra. A magyar mellékhangsúlynak tehát fonológiai jelentősége van.

Hivatkozások

Balassa József 1890. Hangsúly a magyar nyelvben. *NyK.* 21: 401–434.
Csűry Bálint 1925. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* 22.
Csűry Bálint 1928. Egressy „a kedély magyar accentusá”-ról. *MNy* XXIV: 42–44.
Csűry Bálint 1935. A mondathanglejtés. *Debreceni Szemle* IX: 105–119.
Csűry Bálint 1939. A magyar kiejtés kérdése. *MNy.* XXXV: 32–39.
Hammond, Michael 1987. Hungarian cola. *Phonology Yearbook* 4: 267–269.
Hayes, Bruce 1995. *Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies.* UCP. Chicago, London.
Kager, René 1995. The metrical theory of word stress. In: Goldsmith, John A. (ed.): *The Handbook of Phonological Theory.* Blackwell. Cambridge, Mass, Oxford, UK. 367–402.
Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 393–467.
Kerek, Andrew 1971. *Hungarian metrics (some linguistic aspects of iambic verse).* Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 117.
Laziczius Gyula 1935. Jeltan; elemtan. *NyK.* 49: 172–189.
Laziczius Gyula 1944. *Fonétika.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Kiadása. Budapest.
Molnár Imre 1954. *A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariozóban.* Zeneműkiadó. Budapest.
Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Szende Tamás 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Szinnyei József 1912. *Ungarische Sprachlehre.* Göschen. Berlin.
Varga László 1985. Intonation in the Hungarian sentence. In: Kenesei István (ed.): *Approaches to Hungarian* I. JATE. Szeged. 205–224.
Varga László 1993. A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. *NytudÉrt.* 135.
Varga László 2000. A magyar mellékhangsúly fonológiai státusáról. *Nyr.* 124: 91–108.
Varga László 2002. *Intonation and Stress. Evidence from Hungarian.* Palgrave Macmillan. Houndmills, Basingstoke.

Varga László
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Angol–Amerikai Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék
vrgl@ludens.elte.hu

Law and order: likvidák az angol nyelv dialektusaiban

Balogné Bérces Katalin

1. Bevezetés[1]

A tanulmány az angol nyelv likvidái, a /r/ és a /l/ viselkedése alapján felállítható nyelvváltozattipológiát, illetve annak fonológiaelméleti implikációit tárgyalja.

Az angol különböző dialektusaiban a két likvida hasonló folyamatokon megy keresztül. Megfigyelhető egyrészt egy (nem prevokalikus helyzetben végbemenő, posztlexikális) **törlési/vokalizációs szabály** (*r*-törlés/vokalizáció, angolul *r*-dropping, ill. *l*-törlés/vokalizáció), mely nyomán morfémahatáron **liaisonjelenségek** (kötő-*r*, angolul linking-r, ill. kötő-*l*) jönnek létre, és a nyelv területi változatait két-két típusba osztja: nem-*r*-ező (non-rhotic), pl. standard brit (RP), vs. *r*-ező (rhotic), pl. standard amerikai; ill. *l*-törlő/vokalizáló, pl. londoni angol (Cockney), vs. nem-*l*-törlő/vokalizáló, pl. RP. Másrészt egyes dialektusokban szintén morfémahatáron ún. nem etimologikus, intruzív-*r* (pl. a nem konzervatív, „advanced" RP vagy a kelet-massachusettsi angol) és intruzív-*l* (pl. a bristoli vagy a dél-pennsylvaniai angol) jelenik meg. Jól ismert tény, hogy az intruzív likvidák megjelenésének feltétele, hogy az adott rendszerben szintén jelen legyen a megfelelő törlő/vokalizációs szabály. Azt azonban kevésbé tárgyalja a szakirodalom, hogy miért áll a két intruzív likvida kiegészítő megoszlásban, hiszen intruzív-*r* kizárólag nem-*r*-ező dialektusokban, intruzív-*l* kizárólag *r*-ező dialektusokban található. Tehát a *law and order* 'törvény és rend' kifejezés intruzív mássalhangzómentes kiejtései (/ˌlɔː ənd ˈɔːdə/ vagy /ˌlɔː ənd ˈɔrdər/ mellett csupán kétféle intruzív mássalhangzós megoldás létezik /ˌlɔːr ənd ˈɔːdə vagy ˌlɔːl ənd ˈɔrdər/) és nincs */ˌlɔːr ənd ˈɔːdər/ vagy */ˌlɔːl ənd ˈɔːdə/[2].

Az alábbiakban bemutatjuk, miként függ össze a likvidákat törlő és betoldó szabályok működése a nyelvváltozatokban meglévő félmagánhangzók hiátustöltő szerepével: a törlő szabály miatt a likvida disztribúciója egybeesik a félmagánhangzók defektív megoszlásával, a likvida félmagánhangzós viselkedést vesz fel, és belép a hiátustöltés rendszerébe. Az angolban, mint sok más nyelvben, a hiátuskerülés legfőbb, produktív módja a két magánhangzó közé történő mássalhangzó-betoldás, ahol a beszúrt mássalhangzó minőségét az első magánhangzó minő-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 49–60.

[1] Köszönettel tartozom a *Nyelvelmélet és dialektológia* konferencia résztvevőinek és az írott változat lektorának az értékes észrevételekért és megjegyzésekért.

[2] A magánhangzók pontos minősége dialektusonként változhat.

sége határozza meg. Így az angol dialektusokra általánosan jellemző, hogy felső nyelvállású elölképzett magánhangzó után /j/ (pl. *me* [j] *and you* 'én és te'), felső nyelvállású hátulképzett magánhangzó után /w/ (pl. *you* [w] *and me* 'te és én') toldódik be. Az intruzív mássalhangzók viselkedése azt mutatja, hogy (legalábbis ebből a szempontból) az összes többi, tehát a nem-felső nyelvállású magánhangzók azonosan viselkednek: a magánhangzók három, és csakis három fő osztályt alkotnak. Ez azonban kihat a magánhangzók melodikus ábrázolására is, hiszen alátámasztja azokat az unáris jegyekkel/elemekkel dolgozó elméleteket, mint amilyen például a Függőségi fonológia (Anderson–Ewen 1987, Ewen 1995 stb.) vagy a Kormányzás fonológia (Kaye et al. 1985, Harris 1994 stb.), ahol három fő vokalikus elemmel (I, U, A) fedhető le a Jones-féle magánhangzó-táblázat.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. szakaszban az /r/, a 3. szakaszban pedig az /l/ likvidát érintő jelenségekkel ismerkedhetünk meg. Mivel a két likvida viselkedése teljesen analóg, az /r/ példáján részletesen bemutatjuk a releváns folyamatokat, és az /l/-et csak igen röviden taglaljuk. Ezután a 4. szakaszban megvitatjuk az angol dialektusok likvidajelenségeken alapuló tipológiáját, amelyből, mint látni fogjuk, hiányzik az intruzív-*l*-es nem *r*-ező rendszer. Az 5. szakasz elsősorban ezt a hiányt kísérli meg megmagyarázni azáltal, hogy bemutatja, miként függ össze az intruzív mássalhangzók megjelenése egy adott fonológiai rendszerben a hiátustöltéssel, azon keresztül indirekt módon a magánhangzókészlettel, valamint általában véve a magánhangzók belső szerkezetének fonológiai ábrázolásával. Végül a 6. szakasz összegzi a tanulmány főbb állításait.

2. Az /r/ viselkedése az angol nyelv dialektusaiban

Bizonyos angol dialektusokban megtalálható az ún. *r*-törlés szabálya, melynek eredményeképp csak a prevokalikus helyzetben álló *r* ejtődik ki (1c), míg mássalhangzó (1a) vagy szünet (1b) előtt az *r* törlődik. Mivel a mögöttesen morfémavégi pozíciójú *r* felszíni megjelenését az azt követő szegmentum minősége határozza meg, vö. (1e–f) oszlopait, ezekben az esetekben *r~semmi* alternáció figyelhető meg. Ilyenkor a kiejtett *r*, l. (1e–f) sorok (c) oszlopát, hagyományos elnevezése kötő-*r*.

(1) Az *r~semmi* alternáció

	a.	b.	c.
d.	*bird* 'madár' *allergy* 'allergia' *leopard* 'leopárd'	*more* 'több' *your* 'tiéd, öné' *spider* 'pók'	*ring* 'gyűrű' *pray* 'imádkozik' *rarely* 'ritkán'
e.	*erred* 'hibázott' *tired* 'fáradt' *fires* 'tüzes' *rarely* 'ritkán' *bored* 'unatkozik'	*err* 'hibázik' *tire* 'kifáraszt' *fire* 'tűz' *rare* 'ritka' *bore* 'untat'	*error* 'hiba' *tiring* 'fárasztó' *fiery* 'tüzes' *rarest* 'legritkább' *boring* 'unalmas'
f.	*care for* 'törődik' *more sugar* 'több cukor'	*care* 'törődik' *more* 'több'	*caring* 'gondos' *more ice* 'több jég'

A kötő-*r* nemcsak szón belül, de szóhatáron (pl. *more ice* 'több jég', *your eyes* 'a te szemeid', *(to) err is (human)* 'tévedni (emberi dolog)', *tire us* 'kifáraszt minket', *care about* 'törődik'), sőt akár mondathatáron is megjelenhet (pl. *There's a spider. I'm scared* 'Ott egy pók. Félek!', *He doesn't care. I do* 'Ő nem törődik ezzel. Én igen').

Azokat a dialektusokat, amelyekben az *r*-törlés szabálya jelen van, angolul hagyományosan **non-rhotic** ('nem-*r*-ező') dialektusoknak nevezik. A legtöbb ilyen dialektusban (a kivételeket l. a 4. szakaszban) a kötő-*r* mintájára ún. intruzív-*r* is létrejön. Ha például összehasonlítjuk a *pore* 'pórus' és *paw* 'mancs', *spar* 'árboc' és *spa* 'fürdő', valamint *manner* 'mód' és *manna* 'manna' szavak nem *r*-ező ejtését szünet és mássalhangzó előtt (2a–b), könnyen beláthatjuk, hogy az anyanyelvi beszélő számára az írásképen kívül nincs semmi különbség a történetileg *r*-re (pl. *pore*) és a történetileg magánhangzóra (pl. *paw*) végződő szavak között, így nem meglepő, hogy magánhangzó előtti helyzetben is (2c) ugyanazokat az alakokat használja. Az eredetileg *r*-törléses szabályból származó kötő-*r*-ek betoldása tehát analógiás kiterjesztéssel egy általános *r*-betoldó szabállyá alakul át.

(2) Történetileg *r*-végű és nem *r*-végű szavak homofóniája

	pore	***paw***	***spar***	***spa***	***manner***	***manna***
a. szünet előtt	/pɔː/	/pɔː/	/spɑː/	/spɑː/	/ˈmænə/	/ˈmænə/
b. msh. előtt	/pɔː/	/pɔː/	/spɑː/	/spɑː/	/ˈmænə/	/ˈmænə/
c. mgh. előtt	/pɔːr/	/pɔːr/	/spɑːr/	/spɑːr/	/ˈmænər/	/ˈmænər/

A kötő-*r* és az intruzív-*r* fonetikailag teljesen azonos, csupán az a különbség közöttük, hogy intruzív-*r* csak nem-*r*-ező dialektusokban található, valamint az, hogy az intruzív-*r*-et nem jelzi az ortográfia. Minden más szempontból a kötő-*r*-rel azonos viselkedést mutat, tehát előfordul szóbelseji morfémahatáron (pl. az aláhúzás helyén jelölve *saw_ing* 'fűrészelés', *gnaw_ing* 'rágcsálás', *rumba_ing* 'rumbázás', *subpoena_ing* '(bírósági) idézés', *baah_ing* 'bégetés', *blah_er* 'középszerűbb') és szóhatáron (pl. *law_and (order)* 'törvény és rend', *visa application* 'vízumkérelem', *(the) idea is* '(az) ötlet az az, hogy', *(the) Shah_of (Persia)* '(Perzsia) sahja', *schwa_insertion* 'svá-betoldás', *Gloria_Estefan*) ugyanúgy, mint mondatok között (pl. *Try that sofa._It's softer* 'Próbáld ki azt a díványt. Az puhább'; *Call Maria._I need her* 'Hívd Máriát. Szükségem van rá'). Az *r*-törlés/vokalizáció, kötő-*r* és intruzív-*r* leírása és a köztük lévő viszony elemzése nagy hagyománnyal rendelkezik, több fonológiaelméleti vita kiváltója, és hatalmas terjedelmű szakirodalom ihletője (csupán ízelítőként felsorolható pl. Kahn 1976, Wells 1982, Broadbent 1991, McCarthy 1991, 1993, Harris 1994, Halle–Idsardi 1997, Sebregts 2001, Bermúdez-Otero 2005, Krämer 2008a-b, Heselwood 2006, Uffmann 2007, 2008 stb.).

Az *r*-ező és nem-*r*-ező dialektusok földrajzi eloszlását a (3)-ban látható térkép mutatja[3]: a tényleges helyzetet valamelyest leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az *r*-törlés/vokalizáció Anglia délkeleti részén jelent meg valamikor a 18. század folyamán, onnan terjedt Észak-Angliába egé-

[3] Forrás: http://www.hi.is/~peturk/KENNSLA/02/TOP/rhoticism.html (2009-01-05). A +r-rel jelölt területeken *r*-ező, a –r-rel jelölteken nem-*r*-ező dialektusok találhatók.

szen a skót határig (de érintetlenül hagyva a délnyugati megyéket), majd – részben mint presztízs forma – ez az ejtés „exportálódott” a Brit Birodalom hajdani gyarmataiba (Ausztráliába, Új-Zélandra, Dél-Afrikába, valamint a későbbi Egyesült Államok keleti partvidékére), végül Walesbe. Skócia, Írország, valamint Észak-Amerika nagy része azonban *r*-ező „maradt”:

(3) Az *r*-ező és a nem *r*-ező dialektusok földrajzi elhelyezkedése

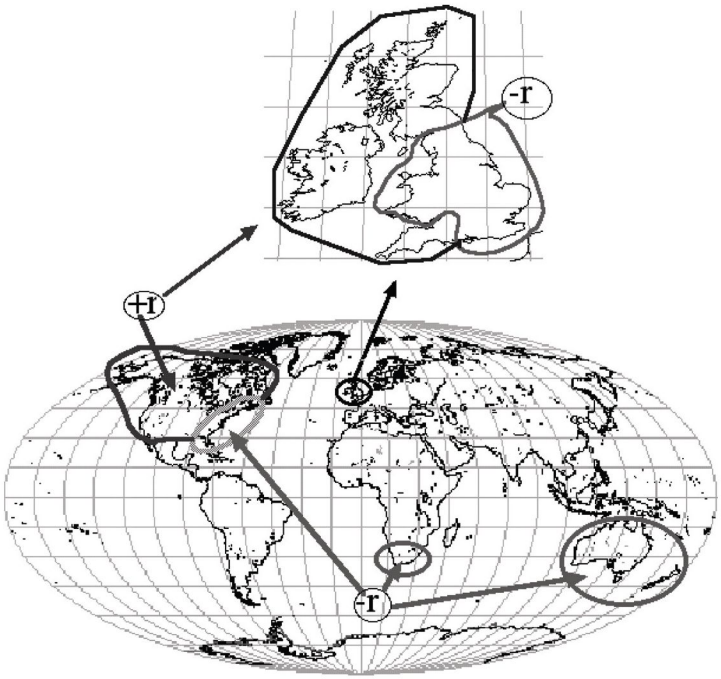

3. Az /l/ viselkedése az angol nyelv dialektusaiban

Az angol nyelv egyes dialektusaiban az *r*-törlés/vokalizáció szabályához kísértetiesen hasonlító *l*-törlés/vokalizáció figyelhető meg: mássalhangzó vagy szünet előtt az *l* törlődik, vagy egy (veláris) magánhangzó helyettesíti. A mögöttesen morfémavégi helyzetben álló *l* kötő-*l*-ként megjelenik, ha az azt követő morféma magánhangzóval kezdődik. Például:

(4) *l*-törlés és kötő-*l*

***l*-törlés**	**kötő-*l***	
drawl [drɔː]	*drawling* [ˈdrɔːlɪŋ]	’vontatott beszéd’
cruel [ˈkruːə]	*cruel act* [ˌkruːəl ˈækt]	’kegyetlen tett’
Dahl [dɑː]	*Dahl is...* [ˈdɑːl ɪz]	’Dahl az egy ...’

Ezek közül a dialektusok közül néhány a kötő-*l* mintájára intruzív-*l*-et fejlesztett ki, így az eredetileg *l*-nélküli *draw*, *paw*, *bra*, *saw*, *plethora* stb. szavak után is beszúródik az [l] magánhangzóval kezdődő morféma előtt, pl. *draw[l]ing* ’rajz’, *(the) paw[l] is...* ’(a) mancs az egy...’, *(the) bra[l]*

is... '(a) melltartó az egy...', *I saw[l] it* 'láttam azt', *my bra[l] is coming undone* 'folyton kikapcsolódik a melltartóm', *a whole plethora[l] of...* '...özöne' stb. (Vö. Wells 1982, Gick 1999, 2002, Sebregts 2001, Bermúdez-Otero 2005 stb.) Az intruzív-*l* közel sem olyan jól dokumentált, mint az intruzív-*r*, a leírások az Egyesült Államok egyes területeire (elsősorban Dél-Pennsylvaniára, l. Gick számos vizsgálatát), valamint Angliában Bristolra és környékére szorítkoznak. A bristoli *l* régebb óta ismert, azonban annyiban különbözik a fent leírtaktól, hogy szünet előtt (tehát megnyilatkozás végén) is megjelenik, mint például magában Bristol város nevében, ezért a többitől lényegesen eltérőnek ítéljük, és további tárgyalásától eltekintünk. Így a jelen tanulmány számára releváns adatok elsősorban az USÁ-ban lejegyzett intruzív-*l*-ek, melyek földrajzi elhelyezkedését a (5)-ös térkép (Gick 2002: 176) mutatja.

(5) Az intruzív-*l* az Egyesült Államokban

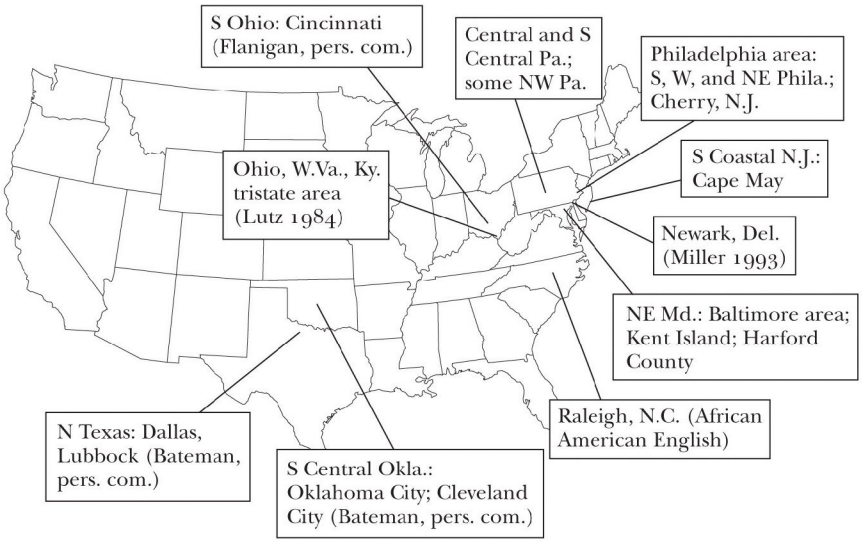

4. Az angol dialektusok likvidajelenségeken alapuló tipológiája

Mint az a fenti leírásokból kiderül, az intruzív likvidák mindig olyan fonológiai rendszerekben vannak jelen, amelyekben megtalálható az adott likvida nem-prevokalikus helyzetben történő törlésére (egyes esetekben, pl. bizonyos magánhangzók után, a likvida vokalizációjára) vonatkozó szabály is. Az intruzív likvidák megjelenésének feltétele tehát, hogy az adott rendszerben szintén jelen legyen a megfelelő törlő/vokalizációs folyamat. Ennek általánosan elfogadott történeti magyarázata van: az intruzív likvida maga úgy jön létre, hogy egyfajta **szabályinverzió** (rule inversion) útján a törlő szabály ($r/l \rightarrow \emptyset$) betoldó szabállyá ($r/l \leftarrow \emptyset$, azaz $\emptyset \rightarrow r/l$) „fordul át". Ebből természetesen az következik, hogy nincs (szisztematikusan betoldott) intruzív-*r r*-ező dialektusban (kivéve esetleges hiperkorrekt ejtéseket), hiszen az *r*-ező beszélő nem rendelkezik *r*-törlő szabállyal, és ugyanígy nincs (szisztematikusan betoldott) intruzív-*l* nem-*l*-törlő dialektusban.

Azt viszont már sokkal nehezebb megmagyarázni, miért létezik intruzív likvida egy adott fonológiai rendszerben, és habár a tanulmány 5. szakasza épp erre igyekszik egy lehetséges modellt felállítani, az a kérdés továbbra is megválaszolatlan marad, pontosan mi „indítja be" a szabály-

inverziót. A nem-*r*-ező dialektusok esetében úgy tűnik, hogy a 2. szakaszban ismertetett *r*-törlés automatikusan maga után vonja az *r*-betoldást, ezt a történeti kronológia felállítására irányuló kutatások is alátámasztják (vö. pl. Wells 1982). Csupán egyetlen dialektus ismert, amely szisztematikusan *r*-törlő, de nem tartalmaz intruzív-*r*-et, ez az ún. „konzervatív" brit köznyelv (konzervatív RP[4]), ahol azonban az intruzív-*r*-nek a korábbi stigmatizált helyzete okozta mesterséges „elfojtásáról" beszélhetünk. Az anyanyelvi RP-beszélők fiatalabb generációja (az ún. Advanced RP, röviden AdvRP) azonban tagadhatatlanul szabályszerűen használja az intruzív-*r*-et.

A nem-*r*-ező dialektusok egy másik csoportja, ahol nem található intruzív-*r*, pl. az afrikai amerikai angol (African American Vernacular English, rövidítve AAVE, hagyományos és közismert elnevezéssel fekete angol, Black English) vagy a dél-afrikai angol (Harris 1994 rendszerében az ún. D-típusú nem-*r*-ező dialektusok), kizárható a jelen okfejtésből, mivel ezekben a nyelvjárásokban kötő-*r* sincs, tehát a morfémák közti átkötésre (a liaisonra) más szabályok az érvényesek.

Mint azt a 3. szakaszban említettük, az intruzív-*l* tekintetében sokkal kevesebb forrásra támaszkodhatunk, de kialakulásának története (l. Gick tanulmányait, különösen Gick 2002-t) arra enged következtetni, hogy az *r*-törlést/intruzív-*r*-et irányító folyamathoz igen hasonló jelenségről van szó, ami azonban fejlődésében egy korábbi szakaszban van. Elképzelhető tehát, hogy az Egyesült Államokban, ahol többségben vannak az *r*-ező beszélők, legalábbis a nem-standard használatban tovább fog terjedni az *l*-vokalizáló/törlő beszédváltozatokban az intruzív-*l*, és végül az intruzív-*r*-hez hasonlóan az *l*-törlés automatikus velejárójává válik. Ez azonban nyilvánvalóan csak spekuláció, hiszen a nyelvi változást és a nyelvi innovációk terjedését számos egyéb tényező is befolyásolja. A tény az, hogy ma az *r*-ező dialektusoknak (még?) csak kis hányadában figyeltek meg intruzív-*l*-et, annak ellenére, hogy az *l*-vokalizáció/törlés viszonylag gyakori nemstandard jelenség az angolban, vö. a (3)-as és (5)-ös térképeket.

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk, miként viszonyul egymáshoz az *r*-ező/nem-*r*-ező, illetve az *l*-törlő/nem-*l*-törlő megkülönböztetés az angol nyelv beszédváltozatai esetében. A könnyebb érthetőség kedvéért a szóbanforgó kiejtéseket a *law and order* 'törvény és rend' kifejezéssel szemléltetjük.[5] A fentebb bemutatott érvek alapján kizárjuk a tipológiából azokat a nem-*r*-ező dialektusokat, amelyekben nem található intruzív-*r* (konzervatív RP, AAVE stb.; vö. /ˌlɔː ənd ˈɔːdə/), illetve azokat az *l*-törlő nyelvjárásokat, amelyekben nem jelent (még?) meg az intruzív-*l* (pl. számos amerikai nyelvváltozat).

(6) Az *r*-ező/nem *r*-ező és *l*-törlő/nem *l*-törlő nyelvjárástípusok

	***r*-ező**	**nem-*r*-ező (+ intruzív-*r*)**
nem-*l*-törlő	pl. standard amerikai angol vö. /ˌlɔː ənd ˈɔrdər/	pl. AdvRP, kelet-massachusettsi angol vö. /ˌlɔːr ənd ˈɔːdə/
***l*-törlő (+ intruzív-*l*)**	pl. dél-pennsylvaniai angol vö. /ˌlɔːl ənd ˈɔrdər/	?? vö. */ˌlɔːl ənd ˈɔːdə/

[4] Az RP a Received Pronunciation 'Elfogadott Kiejtés', azaz a standard brit angol kiejtési változatának rövidítése.
[5] Ne feledjük, hogy a magánhangzók pontos minősége dialektusonként változhat, a példa csak szemléltető, a hangsúly a likvidák (nem) ejtésén van.

A táblázatból kitűnik, hogy kétféle *r*-ező dialektus van: amelyikben egyáltalán nincsenek intruzív likvidák (pl. standard amerikai angol), és amelyikben van intruzív-*l* (pl. dél-pennsylvaniai angol); valamint hogy egyféle nem-*r*-ező dialektus van: amelyikben az *r* az intruzív mássalhangzó (pl. AdvRP, kelet-massachusettsi angol, a kivételeket l. fent). A jelen tanulmány szempontjából lényeges megfigyelés, hogy nincs adat olyan nem-*r*-ező nyelvjárásról, amelyben az intruzív likvida az /l/, azaz */ˌlɔːl ənd ˈɔːdə/ típusú kiejtésekről, illetve nincs adat olyan rendszerről, amelyben mindkét intruzív likvida szisztematikusan jelen van (pl. más-más magánhangzók után betoldva). A két intruzív likvida tehát egyfajta kiegészítő megoszlásban áll, és szintén kiegészítő megoszlást tapasztalunk az *r*-törlés és az *l*-betoldás között. Érdekes, hogy léteznek olyan nem-*r*-ező dialektusok, amikben működik egy *l*-törlő/vokalizáló szabály (számos nem-standard angliai angol ilyen, pl. a londoni angol, a Cockney), ezekben mégsincs két intruzív likvida, mindig csak egy, és az az /r/, ami még eredetileg /l/-re végződő tövek után is beszúródhat, mint azt pl. Uffmann (2008: 8) egyik délkelet-angliai példája, *tickle him* /ˈtˢɪkʊrɪm/ mutatja.[6] Ezekben a nyelvjárásokban tehát nemcsak a morfémán belül, de a morfémavégi helyzetben is a törölt vagy vokalizálódott *l* „visszszanyerhetetlenné" válhat, és ilyenkor – a tővégi magánhangzó minőségétől függően (l. a következő szakaszt) – a morfémák közti átkötést automatikusan az /r/ betoldása végzi el.[7]

5. Mássalhangzó-intrúzió és hiátustöltés

A két intruzív likvida közti kiegészítő megoszlás egy lehetséges magyarázata az angol nyelvjárások hiátustöltés-rendszerének felépítésében rejlik. A hiátuskerülés produktív stratégiája az angolban a két magánhangzó közé történő (opcionális) mássalhangzó-betoldás, ahol a beszúrt mássalhangzó minőségét az első magánhangzó minősége határozza meg. Az angol nyelv összes dialektusában ilyen hiátustöltő funkcióval bírnak a félmagánhangzók, a /j/ és a /w/, mégpedig úgy, hogy felső nyelvállású elölképzett magánhangzók (pl. /iː eɪ aɪ ɔɪ/) után /j/, felső nyelvállású hátulképzett magánhangzók (pl. /əʊ aʊ uː/) után /w/ toldódik be. Példákat a (7) táblázatban láthatunk, ahol a hiátustöltő lehetséges helyét aláhúzással jelöljük.

(7) Produktív hiátustöltés felső nyelvállású magánhangzók után

hiátustöltő /j/	**hiátustöltő /w/**
ski_ing 'síelés'	*sew_age* 'szennyvíz'
play_er 'játékos'	*bo_a* 'boa'
fly_ing 'repülés'	*allow_ing* 'megengedés'
boy_ish 'fiús'	*Jew_ish* 'zsidó'
me_ and you 'én és te'	*you_ and me* 'te és én'
Woody_ Allen	*New_ England*

[6] Mivel Uffmann példáinak átírása saját megfigyelésén alapul, a szótagalkotó /l/-et felváltó magánhangzó pontos minősége vitatható. Más dialektusokban zárt magánhangzók (mint amilyen az /ʊ/) után nem jelenhet meg intruzív-*r*, ezért a jelen példában vagy az /ʊ/-t kezeli a fonológiai rendszer zárt helyett középzárt magánhangzóként, vagy maga a magánhangzó valójában középzárt /o/.

[7] Természetesen a másik lehetőség az, hogy az /l/ mögöttesen jelen marad, és a megfelelő helyzetben kötő-*l*-ként viselkedik.

Vegyük észre, hogy mind a kötő-*l/r*, mind az intruzív-*l/r* morfémahatáros hiátushelyzetben jelenik meg, független fonotaktikai okokból mindig magánhangzó után, a vonatkozó törlő szabály inverzeként pedig mindig magánhangzó előtt. Ráadásul a törlő szabály miatt a likvida disztribúciója egybeesik az angol félmagánhangzók defektív megoszlásával, mivel azok is csak prevokalikus helyzetben lehetségesek, így könnyen elképzelhető, hogy a törlés-kötés jelenségegyüttesének hatására a likvida félmagánhangzós viselkedést vesz fel, és belép a hiátustöltés rendszerébe. Ezt tovább erősítheti az is, hogy mindkét likvida történetileg és/vagy szinkrón módon, a hagyományos terminológiával szótagvéginek nevezhető helyzetben (tehát pontosan akkor, amikor „egy következő lépésben" a törlő szabály áldozatául esnek) befolyást gyakorol az előtte álló magánhangzó minőségére[8], aminek legtöbbször egy nem-felső nyelvállású magánhangzó (pl. /ɪə ɑː ɔː ɜː/) az eredménye.[9] A kötő-*l/r* (és annak analógiájára az intruzív-*l/r*) tehát történetesen mindig olyan magánhangzó után jelenik meg, amely esetében eredetileg a hiátustöltés nem megoldott, mivel sem a /j/, sem a /w/ betoldásának feltételei nem adottak, ezért csak a default glottális zárhang [ʔ] a lehetséges hiátustöltő. Így nem csoda, hogy szinte általánosan elfogadott elképzelés az angol nyelv fonológiájával foglalkozók körében, hogy a kötő/intruzív-*r* a nem-felső nyelvállású magánhangzók után használt hiátustöltő elem. Habár a kötő/intruzív-*l* leírását célzó szakirodalom terjedelmében korántsem akkora, az /r/ viselkedésével mutatott párhuzam alapján egyértelmű, hogy a két likvida azonos módon elemezhető (vö. pl. Sebregts 2001: 43–45).

Ha elfogadjuk, hogy a félmagánhangzók funkciója a hiátustöltés, mégpedig úgy, hogy a hiátustöltő minőségét a hiátus első magánhangzójának minősége határozza meg, akkor megfigyelhetjük, hogy a félmagánhangzók ennek megfelelően lefedik a magánhangzók artikulációs terét, amit legkönnyebben a Jones-féle magánhangzó-táblázat segítségével képzelhetünk el, l. (8)-as ábra. Mint azt korábban láttuk, az angol nyelv összes dialektusában a magánhangzós tér felső része lefedett (felső nyelvállású elölképzett magánhangzók esetében /j/, felső nyelvállású hátulképzett magánhangzóknál /w/), de a nem-felső nyelvállású területnél nagyon sok nyelvjárásban (pl. konzervatív RP, standard amerikai angol stb.) csak a default glottális zárhang beszúrása a hiátuskerülés egyetlen (produktív) módja. A legtöbb nem-*r*-ező dialektusban azonban az /r/ egyfajta „harmadik félmagánhangzó" (vö. Kahn 1976: 149–151, Harris 1994 stb.), mely lefedi a nem-felső nyelvállású területet (ez a kötő/intruzív-*r*), egyes *r*-ező dialektusokban pedig az /l/ a „harmadik félmagánhangzó", mely lefedi ugyanezt a területet (ez a kötő/intruzív-*l*). A magánhangzók ebből a szempontból tehát három természetes osztályra tagolódnak, ahogy azt a (8) ábra mutatja (a három csoport megközelítőleges elhelyezkedését a szürke különböző árnyalatai jelzik):

[8] Ahogy azt a tanulmány lektora megjegyezte, a /r/ és a /l/ az összes angol dialektusban mutat félmagánhangzós tulajdonságokat, mivel valamilyen szinten mindig hatnak az előttük álló magánhangzóra.

[9] Ezenkívül a releváns szóvégi hangsúlytalan szótagokban gyakori a svá, amelyet különösen szoros szálak fűznek az /r/-hez. A svá-végű szavak történetét és annak kapcsolatát az r-jelenségek fejlődéséhez l. pl. Harris (1994)-ben.

(8) A magánhangzók artikulációs terének lefedettsége három hiátustöltő esetében

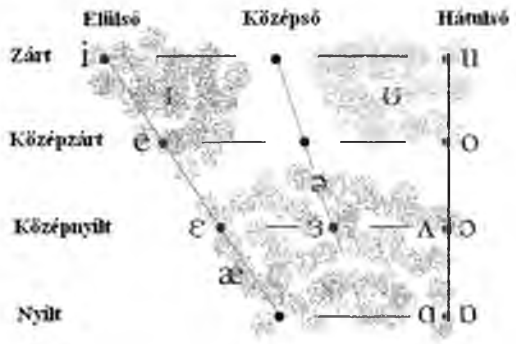

Az angol nyelvjárások hiátustöltés-rendszereinek tipológiája tehát a következő módon összegezhető:

(9) Hiátustöltés-rendszerek

	felső nyelvállású elölképzett mgh.	**felső nyelvállású hátulképzett mgh.**	**nem-felső nyelvállású mgh.**
a legtöbb *r*-ező (és a konzervatív RP)	/j/	/w/	/ʔ/ vagy zérő[10]
egyes *r*-ező *l*-törlő (pl. dél-pennsylvaniai angol)	/j/	/w/	/l/[11]
nem-*r*-ező (kivéve a konzervatív RP, AAVE stb.)	/j/	/w/	/r/

Az intruzív mássalhangzók viselkedésének ezen elemzése azt mutatja, hogy (legalábbis ebből a szempontból) az összes nem-felső nyelvállású magánhangzó azonosan viselkedik, azaz a magánhangzók három és csakis három fő osztályt alkotnak, úgymint felső nyelvállású elölképzett, felső nyelvállású hátulképzett, valamint nem-felső nyelvállású. Ez viszont általános fonológiaelméleti következménnyel jár, hiszen kihat a magánhangzók melodikus ábrázolására, alátámasztva az olyan unáris (egyértékű) jegyekkel/elemekkel dolgozó elméleteket, mint amilyen például a Függőségi fonológia (Anderson–Ewen 1987, Ewen 1995 stb.) vagy a Kormányzás fonológia (Kaye et al. 1985, Harris 1994 stb.), ahol három fő vokalikus elemmel (I, U, A) fedhető le a Jones-féle magánhangzó-táblázat, ahogy azt a (10) ábrán látjuk.

[10] Ezek a lehetőségek természetesen az összes többi esetben is megvannak: a hiátustöltés mint olyan többé-kevésbé mindig opcionális.

[11] A lefedettség változó: egyes dialektusokban (még?) csak egy magánhangzó után lehetséges az intruzív-*l* (ez általában az /ɔ/), máshol az összes szóba jöhető nem-felső magánhangzó után (vö. Gick 2002). A nem-felső nyelvállású magánhangzók terének ehhez hasonló fokozatos lefedése az intruzív-*r* esetében jól dokumentált, és a svával indult (vö. pl. Wells 1982).

(10) A magánhangzók artikulációs terének fonológiai lefedése három fő vokalikus elemmel

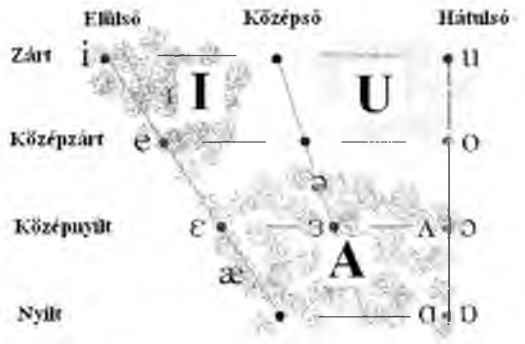

Emellett az elemzés azt is jósolja, hogy ha egy adott artikulációs területről egy olyan magánhangzó, ami addig nem állhatott morfémavégi helyzetben, és ezért nem vett részt ebben a típusú hiátustöltésben, egy nyelvi változás során megváltoztatja disztribúcióját, és megjelenik pl. szavak végén, akkor hiátusban kiváltja az adott artikulációs területhez tartozó félmagánhangzó betoldását, egy intruzív likvidás nyelvjárásban akár intruzív-*l*/*r*-et is. Erre, legalábbis az intruzív-*r* esetében, számtalan példát találhatunk. A Cockneyban vagy az ausztrál és új-zélandi angolban például a standard angol /aʊ/ kettőshangzóját felváltja az /æː/ monoftongus, ami után szisztematikusan betoldódik a /r/, pl. *how_old (are you)* 'hány éves (vagy)', *now_he's (done it)* 'most ő (megtette)', *how_interesting* 'milyen érdekes' (vö. pl. Wells 1982: 309, Hay 2001); a nyugat-yorkshire-i angolból pedig Broadbent (1991: 295)-ben találunk adatokat /ɒː/ (pl. *law_and order* 'törvény és rend') és /ɛ/ (pl. *ye(s) _it is* 'igen, az az') magánhangzókkal.

6. Összegzés

A tanulmány azt kívánta bemutatni, miként függ össze az angol nyelv dialektusaiban a hiátus-töltés rendszere az intruzív mássalhangzók megjelenésével. Amikor a /r/ vagy a /l/ zéróval váltakozik, morfémaközi hiátustöltő szerepet kap, épp azokban az esetekben, ahol sok angol nyelvjárásban csak az általános default hiátustöltő (a glottális zárhang) lehetséges. Az, hogy egy rendszeren belül mindig csak egy intruzív mássalhangzó található, azaz a /r/ és a /l/ ezen használata egyfajta „dialektusközi" kiegészítő megoszlásban áll, arra utal, hogy csak három, a hiátus első magánhangzójának minősége által meghatározott hiátustöltő szükséges. Ez viszont azokat az elméleteket támasztja alá, amelyek a magánhangzók belső szerkezetét csak három alapvető (unáris) fonológiai jegy/elem segítségével modellezik.

Hivatkozások

Anderson, John M. – Colin J. Ewen 1987. *Principles of Dependency Phonology.* CUP. Cambridge.

Bermúdez-Otero, Ricardo 2005. *The history of English intrusive liquids: using the present to ascertain the past.* Handout of paper presented to the Department of Linguistics and English Language, University of Manchester, 24 May 2005. Online. http://www.bermudezotero.com/intrusion.pdf

Broadbent, Judith 1991. Linking and intrusive r in English. University College London. *Working Papers in Linguistics* 3: 281–302. Online. http://www.langsci.ucl.ac.uk/linguistics/publications/WPL/91papers/UCLWPL3%2014%20Broadbent.pdf

Ewen, Colin J. 1995. Dependency Relations in Phonology. In: John A. Goldsmith (ed.): *The Handbook of Phonological Theory.* Basil Blackwell. Oxford. 570–585.

Gick, Bryan 1999. A gesture-based account of intrusive consonants in English. *Phonology* 16/1: 29–54.

Gick, Bryan 2002. The American intrusive L. *American Speech* 77/2: 167–183. Online. http://www.linguistics.ubc.ca/isrl/Gick(AmSpch02)IntrusL.pdf

Halle, Morris – William Idsardi 1997. r, hypercorrection and the Elsewhere Condition. In: Iggy Roca (ed.): *Derivations and Constraints in Phonology.* Clarendon Press. Oxford. 331–348.

Harris, John 1994. *English sound structure.* Blackwell. Cambridge, Mass.

Hay, Jennifer 2001. How-/r/-interesting: Intrusive /r/ after /au/ in New Zealand English. Paper presented at New Ways of Analyzing Variation 30, Raleigh, North Carolina, October 11-14, 2001. Online absztrakt. http://www.ling.canterbury.ac.nz/jen/documents/hay-nwave.html

Heselwood, Barry 2006. Final schwa and r-sandhi in RP English. *Leeds Working Papers in Linguistics* 11: 78–95. Online. http://www.leeds.ac.uk/linguistics/WPL/WP2006/4.pdf

Kahn, Daniel 1976. *Syllable-based generalizations in English phonology.* PhD-disszertáció. MIT. (Kiadta a Garland Press, New York, 1980-ban.)

Kaye, Jonathan – Jean Lowenstamm – Jean-Roger Vergnaud 1985. The internal structure of phonological representations: a theory of charm and government. *Phonology Yearbook* 2: 305–328.

Krämer, Martin 2008a. English schwa insertion before liquids and phonological opacity. *Proceedings of CLS* 41/1: 267–282.

Krämer, Martin 2008b. *Taking a free ride can cau[ɹ]se severe hyperrhoticity.* Paper presented at the 16th Manchester Phonology Meeting, 22–24 May 2008.

McCarthy, John J. 1991. Synchronic rule inversion. In: *Proceedings of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society.* 192–207.

McCarthy, John J. 1993. A case of surface constraint violation. *Canadian Journal of Linguistics* 38: 169–195.

Uffmann, Christian 2007. *A new idea-r about Intrusive [r].* Paper presented at the University of Sussex, 26 November 2007.

Uffmann, Christian 2008. *'Incursions of the idiosyncratic' as faithfulness optimization*. Paper presented at the 16th Manchester Phonology Meeting, 22–24 May 2008.
Sebregts, Koen 2001. *English [r]-liaison. Rule-based theories, Government Phonology and Optimality Theory.* Ms., Department of English, Utrecht University. Online. www.let.uu.nl/~Koen.Sebregts/personal/scriptie.pdf
Wells, John C. 1982. *Accents of English*. CUP. Cambridge.

Balogné Bérces Katalin
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
bbkati@yahoo.com

Magánhangzó+zengőhang kapcsolatok a latin nyelvjárásokban és a fonológiaelméletben

Cser András

Ebben a dolgozatban a latin nyelvben fellépő, kifejezetten hangtani jellegű váltakozások legjellemzőbb típusait veszem szemügyre.[1] Szó lesz arról, hogy az eme váltakozások, illetve variabilitás jellemző fonológiai korlátozottságának van-e fonológiai magyarázata, egészen konkrétan az újabb keletű jegygeometriai elképzeléseknek van-e mondanivalója ezzel kapcsolatban. Rá fogok mutatni, hogy a jegygeometria bizonyos alapvető meglátásai jól ragadják meg ezeket a jelenségeket, bár számos problémát nyitva is hagynak.

1. Módszertani kérdések

Holt nyelvek esetében a legelemibb módszertani problémák is más természetűek, mint élő nyelvek esetében. Nyilvánvaló, hogy hangzó anyag nem áll rendelkezésünkre, csak írott anyag. Az írott emlékekben mutatkozó normatív hatás a latin esetében szélsőségesen erős volt (szemben például a görögGel), tehát az irodalmi emlékekben semmi nyomát nem látjuk a szerzők nyelvjárási hovatartozásának (pl. Martialis–Hispánia, Szt. Jeromos–Dél-Pannónia, Szt. Ágoston–Észak-Afrika); mindenki, aki iskolázott ember volt, és írt, a római latinságot használta.

Ebből az következik, hogy a nem normatív változatokhoz rendkívül gyérek az adataink, és természetesen azok is mind csak írásban léteznek. Ezek az adatok három csoportra oszthatók: feliratos emlékekre, közvetlen (ókori) utalásokra és történetileg kikövetkeztethető adatokra. A feliratos emlékek nagy előnye az, hogy történetileg vitathatatlan a hitelességük abban az értelemben, hogy nem másolókon keresztül maradtak ránk, hanem a maguk közvetlen fizikai valóságában (ami nem jelenti azt, hogy értelmezésük sokszor ne jelentene problémát). A közvetlen utalások grammatikusoknál és egyéb írástudóknál értékes adalékok lehetnek, de természetesen ezek használhatósága és értelmezhetősége is igen ingadozó.

Tekintsük erre az alábbi, Pompeius Festustól vett példát: „Tongere Aelius Stilo ait noscere esse, quod Praenestini tongitionem dicant pro notionem" 'Aelius Stilo azt mondja, hogy a *tongere* azt

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 63–71.

[1] Köszönettel tartozom egy névtelen lektornak számos kitűnő észrevételéért, amelyek segítségével több pontatlanságot és következetlenséget sikerült kiküszöbölnöm.

jelenti: *tudni*, mert a praenesteiek *tongitio*-nak mondják a *tudás*-t'. Mit kell feltétlenül tudnunk ahhoz, hogy ezt a kijelentést érdemben értelmezni tudjuk? Aelius Stilo filológus-grammatikus volt a Kr. e. 2. században, semmi nem maradt fönn tőle írásban. A Kr. u. 1. sz. elején Verrius Flaccus régiségbúvár és filológus írt egy nagy szótárat *A szavak jelentéséről (De verborum significatu)* címmel, ez azonban a középkor folyamán elveszett. Két kivonatáról is tudunk. Az egyiket Pompeius Festus készítette a Kr. u. 2. században, ez részletekben és töredékesen fennmaradt (szövegszerűen innen a fenti idézet). A másikat Paulus Diaconus készítette a Kr. u. 8. században; ez fennmaradt, de jóval rövidebb, mint Festusé lehetett. Etimológiailag tekintve egyébként a nyelvjárási *tongere* hitelt érdemlő alak, hiszen mind jelentését, mind hangalakját tekintve kifogástalanul megfelel a német *denken*, *Dank*, angol *think, thank* stb. szócsaládjának.

Visszatérve az adatok típusaira, a harmadik csoportba a nyelvtörténetileg kikövetkeztethető adatok tartoznak, pl. a 'vörös' jelentésű szó, amely *ruber* és *rufus* formában is megtalálható a klasszikus latinban. Mivel azt tudjuk, hogy a szóbelseji mássalhangzó egy indoeurópai aspirátára megy vissza, az aspiráták pedig a latinban csak szó elején váltak **f**-fé, szó belsejében soha, biztosak lehetünk benne, hogy a két szó közül a *rufus* egy másik nyelvjárásból kerülhetett a klasszikus latinba, vagy esetleg egy közeli rokon nyelvből (a szabellből).

A gyér adatoltság mellett az adatok értelmezése is sokszor vitatott. Hordozható tárgyak esetében a keletkezési hely nem biztos, hogy megállapítható, így a tárgyon szereplő szöveg nyelvjárási hovatartozása is kérdéses marad. Az írott emlékek fonetikai értelmezése megint sokrétű, és néha sok bizonytalansággal terhes filológiai munkát igényel. Példa erre az indoeurópai ***aj** szekvencia, amely a latin nyelv kései korszakában **ɛː**-vé vált, a két végpont között pedig <AI>, <AE>, <E> formában írták. Hogy megközelítőleg mikor történt meg az **aj** > **ɛː** változás, az íráskép alapján természetesen igen nehéz volna meghatározni.[2] Néha azonban még a feliratok nyelve is vita tárgya, egy-egy korai szövegemlékről nem dönthető el egyértelműen, hogy a latin nyelv valamely korai változatát képviseli-e, vagy egy közeli rokon nyelvet.

Mindezekre való tekintettel a változatok fogalmát én ebben a dolgozatban egy kicsit tágabban fogom értelmezni, mint ahogyan azt egy szigorúbb dialektológiai megközelítés igényelné, bele fogok érteni esetenként olyan ingadozásokat is, amelyek (látszólag) egy nyelvi változaton belül jelentkeznek, sőt egy-két ponton még az italikus nyelvek közötti variabilitás bizonyos eseteit is.

2. A kiindulópontként szolgáló tények

A latin nyelvben (és legközvetlenebb rokonaiban) megmutatkozó hangtani variabilitás nagyrészt néhány területére korlátozódik a fonológiának. Ezek közelebbről az alábbiak.

(i) Az indoeurópai aspiráták reflexei részint zöngés zárhangok, részint zöngétlen réshangok. A kétféle hangtípus eloszlása egyfelől fonológiai szabályszerűségek, tehát hangkörnyezet szerint alakul, másfelől azonban nyelvjárási különbségeket is mutat, erre volt példa a föntebb említett *ruber* ~ *rufus* 'vörös' (< **$h_1$rud^{h}ros*). Az aspiráták kérdésével ebben a dolgozatban nem fogunk foglalkozni.

(ii) A nem első szótagi rövid magánhangzók zárulási tendenciát mutatnak, amit közkeletűen a latin nyelv őstörténetében az első szótagra vonódott hangsúlynak szokás tulajdonítani. Ez a „magánhangzó-gyengülés" ugyanakkor sok szó esetében variábilis maradt (*conceptum* ~ *cunceptum* 'megfogva'). Ebben a dolgozatban ezzel a kérdéssel sem fogunk foglalkozni.

[2] Ehhez részletesen l. Adams (2007: 78–88).

(iii) A mássalhangzókon fellépő másodlagos artikulációk is instabilnak mutatkoznak: *quis* ~ oszk *pis* 'ki?' (latin **kʷ** ~ oszk, **p** < ie. ***kʷ**), *ningit* ~ *ninguit* 'havazik' (**g** ~ **gʷ** szabad váltakozás a latinban).
(iv) A magánhangzóból és a vele szomszédos zengőhangból[3] álló kapcsolatok még nagyobb variabilitást mutatnak, és még több diakrón változást szenvedtek el: **wo** ~ **we** (*vortit* ~ *vertit* 'fordul', *voster* ~ *vester* 'tiétek'), **em** ~ **im** (*semper* 'mindig', de *simplex* 'egyszerű' < ***sem-**), **oŋ** ~ **uŋ** (*conceptum* ~ *cuncaptum* 'megfogva', *unguis* 'köröm', de *longus* 'hosszú'), **aw** ~ **o(ː)** (*aulla* ~ *olla* 'edény'), **aj** ~ **ɛː** (*glaeba* ~ *gleba* 'rög'), **ol** ~ **ul** (*volt* ~ *vult* 'akar', vö. még *velle* 'akarni').

3. Magyarázatok/modellek

Az imént felsorolt négy pont közül az utóbbi kettő öszefügg egymással, de induljunk ki az utolsóból, tehát a magánhangzók és a zengőhangok (szonoránsok) közötti kölcsönhatások intenzívebb jellegéből. Fonetikailag ez kézenfekvő módon összefügghet azzal, hogy a zengőhangoknak (szemben a zörejhangokkal) periodikusak az akusztikai összetevői, formánsos, azaz magánhangzószerű a szerkezetük. Természetesen a magánhangzók és a zörejhangok között is vannak kölcsönhatások, de azok más természetűek.

Másfajta magyarázat a magánhangzók és a zengőhangok közötti kölcsönhatásokra az, amely többnyire implicit módon egy olyan szótagszerkezeti sémából indul ki, amelyben a magánhangzók utáni zengőhangok (egyes esetekben a magánhangzók előttiek is) tulajdonképpen fonológiai egységet alkotnak a magánhangzóval, tehát a szótagmaghoz tartoznak, ezeket nevezték **hagyományosan diftongusoknak, és a magánhangzórendszer részének tekintették őket.**[4] Ennek a hagyományos elképzelésnek kései leszármazottja az a magyarázat, amelyet Jones (1989) adott a kései óangol magánhangzónyúlásokra. Ezek a változások jellemzően zengőhang+zörejhang szekvenciák előtt történtek meg (óangol *feld* > középangol *fēld* 'föld', *climban* > *clīmben* 'mászni'). Jones magyarázata abból indul ki, hogy az ilyen pozícióban álló zengőhangok fonetikailag hosszabbak, mint pl. a két magánhangzó közöttiek, ilyen módon pedig mintegy „belelógnak" a szótagmagba. Az ily módon kibővült szótagmagot azonban idővel teljesen birtokba veszi annak eredeti gazdája, a magánhangzó. Sematikusan ábrázolva:

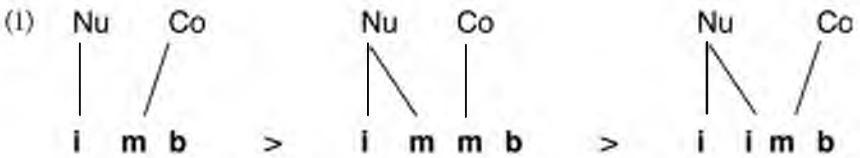

A harmadik típusú magyarázat nem a zengőhangokból mint olyanokból indul ki, hanem a valódi mássalhangzók és a vokoidák különbségéből, és ezzel összefüggésben az elsődleges és a másodlagos képzési helyekből. A jegygeometria újabb keletű változataiban többen is érveltek olyan modellek mellett, ahol a képzési hely jegyei másutt helyezkednek el a magánhangzóknál és a más-

[3] A pontosság kedvéért megjegyzem, hogy a zengőhangok (szonoránsok) osztálya definíció szerint általában magában foglalja a magánhangzókat is. Ebben a dolgozatban zengőhang alatt csak a magánhangzókon kívüli zengőhangokat értem.
[4] Megjegyzendő persze, hogy bizonyos nyelvekben – de korántsem mindben – az ilyen kapcsolatokat a mai napig fonológiai egységekként, tehát diftongusokként elemezzük.

salhangzóknál. A másodlagos képzési helyek és a magánhangzók kölcsönhatását Clements–Hume (1995) és Morén (2003 etc.) is úgy modellezi, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók képzési helye nem pontosan ugyanazt a helyet foglalja el a geometrikus szerkezetben, a mássalhangzók másodlagos képzési helye viszont azonos a magánhangzók képzési helyével (l. még Cser 2002, 2003). A három modell a következő geometrikus szerkezetet feltételezi:

(2) A két helycsomópontot tartalmazó geometriák:

Clements–Hume (1995, egyszerűsítve)[5]

(Valódi) mássalhangzók:

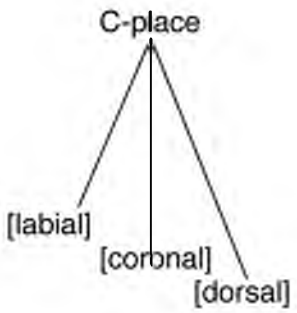

Vokoidák:

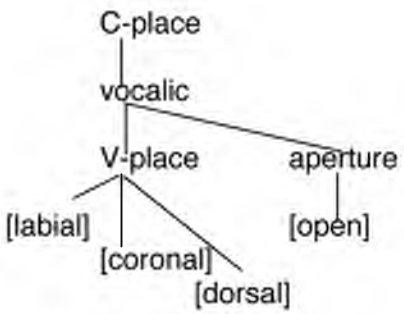

Morén (2003): Parallel Structures Model

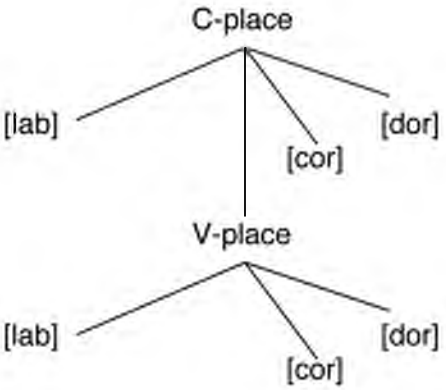

Cser (2002, 2003)

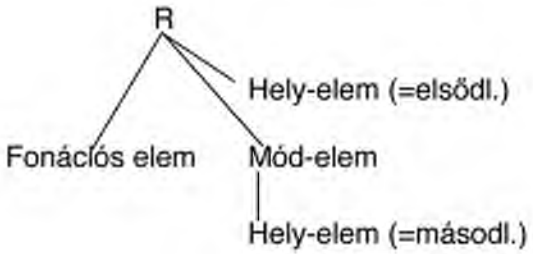

Az egyik érv ezek mellett a geometriák mellett az, hogy a mássalhangzók és a magánhangzók hely-jegyei között nagyon korlátozottak a kölcsönhatások, a mássalhangzókról a magánhangzókra tipikusan a másodlagos helyek terjednek át, ha pedig magánhangzós helyek terjednek mássalhangzókra, azok az utóbbiakon másodlagos helyekként jelennek meg. Példát erre itt a

[5] A Clements–Hume-féle modellben maguk a jegyek ugyanazon a tengelyen helyezkednek el a magánhangzóknál és a mássalhangzóknál, a fölöttük található szerkezet azonban más, tehát társítási vonalaik nem ugyanabban a síkban futnak.

jemeni (sana-i) arabból hozok Watson (2000: 263) alapján. Ebben a nyelvváltozatban hasonulás útján terjedő hely a vokoidák labialitása (mássalhangzóké nem!) és a faringalizáltság:

(3) **dukkān → dukk^{w}ān** 'bolt', **yawmī → yawm^{w}ī** 'napi' (labializált labiális!)
faşl → fåşl 'osztály'[6]

Itt tehát arról van szó, hogy pl. egy Morén-féle geometriában gondolkodva itt csak a magánhangzós hely-jegyek terjednek, más nem, és ezek jelennek meg másodlagos helyekként a mássalhangzókon, illetve ezek terjednek mint mássalhangzók másodlagos helyei a magánhangzókra.[7]

Természetesen ellenpéldát is lehet találni: a korai újangol magánhangzó-eltolódásnál (Great Vowel Shift) a labiális mássalhangzó gátolja az **ū** > **au** diftongizálódást (vagyis egy részleges delabializációt):

(4) town (középangol **[tuːn]** > újangol **[taun]**) 'város' de stoop (**[stuːpən]** > **[stuːp]**) 'leereszkedik'

Mindez annál is érdekesebb, mert a diftongizálódást az **ū**-t követő labiális akadályozza, de az azt megelőző nem (l. *pound* **[puːnd]** > **[paund]** 'font'), holott a delabializáció pont a magánhangzó első felét érinti, a másodikat nem.[8]

4. A jegygeometriai megoldás alkalmazhatósága a latin jelenségekre

Térjünk most rá arra a kérdésre, hogy a latin jelenségek mit mondanak a kérdéses jegygeometriákról. Miután láttuk, hogy a magánhangzó+zengőhang kapcsolatokban intenzívebb kölcsönhatások lépnek fel, mint magánhagzó+zörejhang kapcsolatokban, logikusan fölmerülhetne a következtetés, hogy a zengőhangoknak és a magánhangzóknak ugyanaz a szerkezete. Észre kell azonban venni, hogy a zengőhangok nem egységesen lépnek kölcsönhatásba a magánhangzókkal. Más jelenségeket találunk egyfelől a **j w l**, másfelől a nazálisok esetében. Ezek közül most a velaritást véve górcső alá az alábbiakat látjuk az egyik leggyakrabban érintett magánhangzó, az **e** releváns változásai esetében:

(5) **eł > oł/uł, ew > ow (> ū) ↔ eŋ > iŋ**

Példák: ***velt*** > *volt/vult* 'akar', ***dewkō*** > *douco/dūco* 'vezetek', ***teŋg^{w}et*** > *tinguit* 'márt'

Ezek (és egyéb itt nem illusztrált jelenségek) arra látszanak mutatni, hogy egyfelől a **w** és a **ł**, másfelől a **ŋ** velaritása két különböző fajtája a velaritásnak: a **w** velaritása magánhangzós, a **ł** velaritá-

[6] A **ş** itt faringalizált **s**-et jelöl, az **å** pedig faringalizált (ti. a **ş** által faringalizált) **a**-t.

[7] Itt nem térek ki arra a problémára, hogy az arabban a kizárólag faringális mássalhangzók (pl. **ħ**) is faringalizálják a környezetükben található magánhangzókat, nem csak a faringalizált koronálisok. Másutt érveltem amellett (Cser 2002, 2003), hogy bizonyos képzési helyek, jelesül a palatalitás, mindig másodlagosak, még akkor is, ha egy adott szegmentumnak kizárólagos képzési helyei. Az arabban a faringális minden bizonnyal ebbe a kategóriába esik.

[8] Az a jól ismert tény, hogy a mai angol nyelvben nem létezik **auk** és **aug** szekvencia, nem jelenti azt, hogy a velárisok is gátolták volna ezt a diftongizációt. Az ilyen alakok hiánya részint véletlen, részint a **k** előtti korábbi **ū** > **u** rövidülésnek köszönhető, részint pedig illúzió, az angol különböző nem sztenderd változataiban ugyanis találhatók ilyen alakok (*bouk* 'has', *crouk(e)* 'csupor', *louk* 'kihúz').

sa másodlagos (tehát magánhangzós), a **ŋ** velaritása ezzel szemben mássalhangzós.[9] A Morén-féle modellben és saját modellünkben ez az alábbi szerkezeti különbséggel ábrázolható:[10]

(6) A **w** a két modellben

Morén (2003): Parallel Structures Model

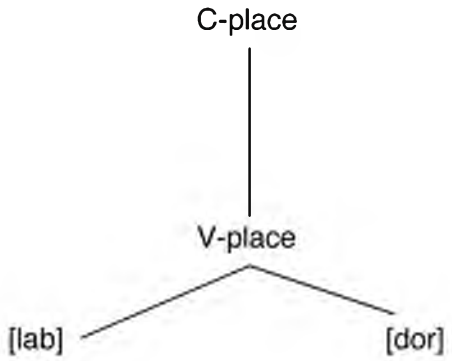

Cser (2002, 2003)

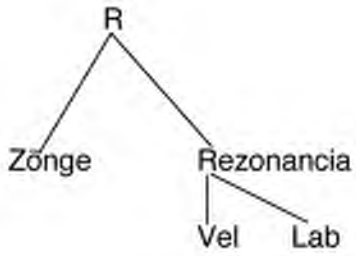

(7) A **ɫ** a két modellben

Morén (2003): Parallel Structures Model

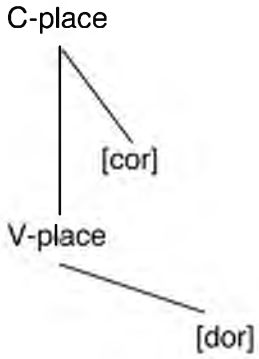

Cser (2002, 2003)

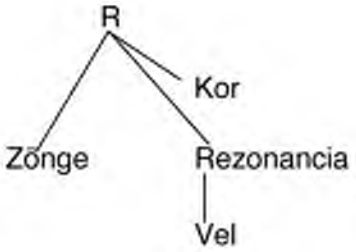

[9] A veláris **ɫ** létezése mellett háromféle érv szól. Egyfelől éppen az imént illusztrált hangváltozás, ti. a mássalhangzó előtti <l> és a veláris magánhangzó előtti <l> előtt rendszeresen megtörténik az **e** > **o** változás. Másfelől ezeknek az <l>-eknek a folytatása a leánynyelvek némelyikében **w/u** (legalábbis egy ideig), pl. *alba* 'fehér' > francia *aube* (**aubə** > **ob**) 'hajnal'. Harmadrészt ugyanerre engednek következtetni az ókori grammatikusok megjegyzései.

[10] Az ábrázolások bizonyos irreleváns vonatkozásait leegyszerűsítettem. Morén modelljében a mód ábrázolását teljesen elhagytam.

(8) A **ŋ** a két modellben

Morén (2003): Parallel Structures Model

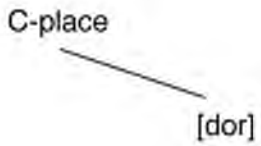

Cser (2002, 2003)

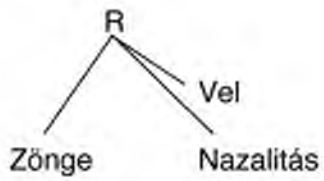

Mindezek a megfigyelések és a leírásukra javasolt megoldások egybevágnak azzal az általánosítással, hogy az **ł** velaritása nem szokott veláris mássalhangzóktól származni, származhat viszont veláris magánhangzótól (vagy szótagszerkezeti pozíciótól[11]), míg a veláris nazálisra ennek jellemzően az ellenkezője igaz. Ha tehát a velaritást érintő változások között megkülönböztetjük a tipikusakat az atipikusaktól, az alábbi sémát kapjuk:

(9) tipikus atipikus

olo > oło	↔	**ono > oŋo**
elt > ełt	↔	**ent > eŋt**
enk > eŋk	↔	**elk > ełk** (de nem veláris msh-k előtt nem)
el > oł	↔	**eŋ > oŋ**
eŋ > iŋ	↔	**eł > ił**

Végkövetkeztetésünk tehát az kell, hogy legyen, hogy általában véve a kétszintű jegygeometriák (tehát amelyek a magánhangzós helyet és a mássalhangzós helyet megkülönböztetik az ábrázolásban, és a mássalhangzók másodlagos helyét a magánhangzós hellyel azonosítják) minden bizonnyal jó nyomon járnak. Ugyanakkor az is világos, hogy sok kérdést nyitva hagynak. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:

(i) Beleilleszthető-e ebbe a magyarázatba a szórványos **em > im** változás (l. föntebb *semper* vs. *simplex*)? Ez a változás egyébként nemcsak a latinban, hanem a germánban is kimutatható; ugyanakkor a latinban **en > in** változás nincs, tehát nem a nazalitás a fő tényező, hanem a perifériális képzési hely és a nazalitás kombinációja, konkrétan a velaritás a legnagyobb, a labialitás csekélyebb mértékben.

(ii) Beleilleszthető-e ebbe a magyarázatba a szórványos **oŋ om > uŋ um** változás (*unguis* 'köröm', *numerus* 'szám', de *longus* 'hosszú', *domus* 'ház')? Úgy tűnik, mintha párhuzamos lenne az **eŋ > iŋ** és az **em > im** változásokkal.

[11] Amely viszont már nem jegygeometriai kérdés.

(iii) Tulajdonképpen az **eŋ** > **iŋ** változás geometriai ábrázolása sem egészen világos: ha egy [+felső] jegy terjed, akkor az hol van? A mássalhangzós [+felső]-ből hogy lesz magánhangzós, ha ezek valóban két különböző tengelyen helyezkednek el?

(iv) A latin **ł** velarizáló hatása kétféleképpen érvényesül az **e** magánhangzón, hiszen **eł** > **oł** minden esetben, de aztán **oł** > **uł** / _**C** függetlenül attól, hogy az **o** eredeti-e vagy **e**-ből származik. Mivel magyarázható ez? Esetleg az **ł** velaritása graduális volt?

(v) Bizonyos nyelvekben, pl. az óangolban az **ł** velaritása és a zörejhangoké ugyanúgy terjed:

(10) **elC** > **eolC** (*seolf* 'maga')
ex > **eox** (*feoh* 'szarvasmarha')

Ez pedig ellentmondani látszik a föntebb kifejtett általánosításoknak és a leírásukra javasolt modellnek.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban azt mutattuk be, hogy a latin nyelv bizonyos hangtani jelenségei hogyan szolgáltatnak érveket amellett a jegygeometriai megoldás mellett, amelyben a magánhangzók és a mássalhangzók hely-jegyei nem ugyanazokon a tengelyeken helyezkednek el, pontosabban a mássalhangzók másodlagos hely-jegyei azonosak a magánhangzós hely-jegyekkel nemcsak tartalmukban, hanem geometriai elhelyezkedésükben is. Bár több problémás jelenséget is találtunk, amelyek ellentmondanak eme modellek alapvető meglátásának, mégis úgy láthatjuk, a mellettük szóló érvek elég erősek ahhoz, hogy ha a fonológia művelői egyáltalán geometrikus modellben kívánnak dolgozni, ezeket a javaslatokat komolyan fontolóra vegyék.

Hivatkozások

Adams, James N. 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 bc – ad 600.* CUP. Cambridge.

Clements, George N. – Elizabeth Hume 1995. 'The Internal Organization of Speech Sounds' in: Goldsmith (ed.): 245–306.

Cser András 2002. *A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba.

Cser András 2003. *The Typology and Modelling of Obstruent Lenition and Fortition Processes.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Goldsmith, John A. (ed.) 1995. *The Handbook of Phonological Theory.* Blackwell. Oxford.

Jones, Charles 1989. *A History of English Phonology.* Longman. London.

Morén, Bruce 2003. The Parallel Structures Model of Feature Geometry. In: J. Brugmann – A. Riehl (eds.): *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory* 15. Ithaca, New York. 194–270.

Watson, Janet C. E. (2002). *The Phonology and Morphology of Arabic.* OUP. Oxford.

Cser András
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Angol Intézet
cser.andras@btk.ppke.hu

A metafonézis az olasz nyelvjárásokban. Egy hangtani jelenség leírásának módszertana

Domokos György

1. Itália dialektusai

Itália földrajzi és történelmi adottságai nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a dialektusok olyan változatossága jöjjön létre a félszigeten, amilyennel talán csak Németország számolhat. Tudott dolog, hogy már a Római Birodalmat megelőző időszakban is a nyelvi tagoltság jellemezte a területet (főníciaiak, kelták, görögök, oszkok, umberek, etruszkok, ligurok, venétek), s ennek hatására valószínűleg a latin nyelv használata sem volt sohasem olyan egységes, mint az írott források alapján ma látszik. A szubsztrátumok sokfélesége mellett az adsztrátumok változatossága (langobárdok, normannok, bizánciak, gótok, frankok), majd a terület politikai széttagoltsága is megtette a hatását. Ha oppozíciókban gondolkodunk, a 14. századig egyenrangú *volgarék* szembeállításáról beszélhetünk (szicíliai, bolognai, milánói, toszkán, umbriai stb.), és Dante is ekként tekint rájuk *De vulgari eloquentia* című traktátusában. Éppen Dante, majd Petrarca és Boccaccio munkássága nyomán jelentős presztízsfölénybe kerül a toszkán volgare, s mintául szolgál a többi helyi nyelv számára. Mégis csak a 16. századtól, Pietro Bembo velencei bíboros munkássága után beszélhetünk az irodalmi olasz céljára kiválasztott (ekkor már 200 éves) toszkán és a többi népnyelv mint dialektus oppozíciójáról. A dialektus szót a görögből az angolon keresztül veszi használatba az olasz azoknak a diatopikus variánsoknak a jelölésére, amelyek önálló hang-, alak- és szókészlettel, saját mondattannal rendelkeznek.

Amikor elterjed a felvilágosodás korának nyelvfelfogása, vagyis az irodalommal nem vagy alig rendelkező nyelvjárások egyenrangúnak minősülnek a nagy kultúrnyelvekkel, Itália-szerte felvirágzik a dialektális irodalom, a nyelvjárásokhoz kapcsolódó szövegek gyűjtése, a szótárak, s később az atlaszok megjelentetése. A dialektológia atyjának Graziadio Isaia Ascolit tekintik, aki a 19. század végén az *Archivio Glottologico Italiano* című folyóiratban elindítja a módszeres kutatásokat. A legfontosabb 20. századi anyaggyűjtés két svájci nyelvész, Karl Jaberg és Jakob Jud nevéhez fűződik, akik a „Wörter und Sachen" irányzat szellemében megalkotják 1928 és 1940 között a *Sach- und Sprachatlas Italiens und der Südschweiz* című többkötetes térképegyüttest számtalan adattal (én is közvetve innen merítem majd példáimat). Ez lett a kiindulópontja Itália

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 73–82.

tudományos alapú dialektológiai felosztásának, amelyet Gerhard Rohlfs nevéhez fűzhetünk, s amely Giovan Battista Pellegrini munkássága révén jutott el egy általánosan elfogadott dialektális térképhez.

Jelenleg Olaszországban a nyelvjárások használata ugyan visszaszorulóban van az általános kulturális hatások eredményeként, ám még mindig számos helyen diglosszia áll fenn, vagyis egyes nagyvárosokban is (Nápoly, Bari, Velence) párhuzamosan használják a helyi nyelvjárást és az irodalmihoz közel álló szubstandard olasz nyelvet. Az olasz nyelvjárások eltérése olyan szignifikáns, hogy extrém esetben a kölcsönös meg nem értést is eredményezheti egymástól minimális távolságra található települések esetében. Gazdag hangtani, alaktani, mondattani és lexikai változatosságuk szinte kimeríthetetlen aranybánya a nyelvelmélet számára is, amint a következőkben egy hangtani jelenség elemzésével ezt igyekszem majd illusztrálni.

2. A probléma felvetése

Az olasz dialektusok magánhangzókészlete jelentősen eltér a standard olaszétól. Legalább a fő rendszereket fel kell vázolnom a további tárgyalás érdekében.

A latinban hagyományosan 10 magánhangzót tartunk számon, a rövid és hosszú változatok minimális párokat alkotnak:

ĭ ī ĕ ē ă ā ŏ ō ŭ ū

A vulgáris latinban, s így a standard olaszban csakúgy, mint dialektusaiban megszűnik a hosszúság, mint megkülönböztető jegy, viszont megjelenik a középső nyelvállású magánhangzók (**e, o**) esetében a nyílt/zárt ([±ATR]) szembeállítás:

a è é i ò ó u

ahol (némi szükséges egyszerűsítéssel) a zárt **é** a latin hosszú **ē** és a rövid **ĭ** örököseként, a zárt **ó** a latin hosszú **o** és rövid **ŭ** örököseként jött létre. A hangsúlytalan szótagokban maga az olasz nyelv és számos dialektus nem tesz különbséget nyílt és zárt magánhangzók között. E rendszert nevezhetjük 7+5-ösnek.

Az archaikus szárd magánhangzórendszerből hiányzik csakúgy a hosszúság alapján történő, mint a nyílt/zárt megkülönböztetés, tehát öt magánhangzót jelent. Vonatkozik ez a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagokra egyaránt (5+5-ös rendszer):

a e i o u

Végül a szicíliai rendszert kell megemlítenünk, amelyben a hangsúlyos szótagokban 5 magánhangzó szerepelhet, a hangsúlytalanban viszont csak 3: **a, i** és **u**. Ezt a rendszert nevezhetjük tehát 5+3-as rendszernek. Ezekhez a magánhangzókhoz egyes dialektusokban még továbbiak is járulnak. A továbbiak szempontjából két ilyet emelünk ki. Dél-olasz dialektusok (campaniai, pugliai) jellemzője a schwa jelenléte a hangsúlytalan szótagokban (így a legtöbb szóvégen), ebben neutralizálódik **-a**, **-e**, **-i**, **-u** és **-o** egyaránt. Az észak-olasz dialektusok egy részében (gal-

lo-italikus dialektusok: piemonti, lombard, ligúriai, emiliai, romagnai) léteznek ajakkerekítéses elülső magánhangzók is, az [ø] és az [y], s ugyanitt (valamint a venetói dialektusokban is) az **-a** kivételével hiányzik a legtöbb szóvégi magánhangzó.

Az olasz szakirodalom hagyományosan „metafonesi, metafonia" terminust használ a hangsúlyos magánhangzó hasonulási jelenségeire. A megnevezés a német „Umlaut" görög elemekből felépített tükörfordítása, és ebben a formában szinte csak az olasz dialektusok leírásában használatos. A toszkán dialektusokban és következésképpen az olasz irodalmi nyelvben nem létezik.

Az első példa Észak-Itáliából, Lombardia tartományból, Cassano d'Adda dialektusából származik.

(1) (Cassano d'Adda)

A metafonézis szempontjából jelöletlen alakok: f.sg, f.pl:
ʃpuza (*sposa* 'hitves')
bɛla bɛl (*bella*, *belle* 'szép')
bjanka bjank (*bianca, bianche* 'fehér')

A metafonézis szempontjából jelölt alakok: m.sg, m.pl:
ʃpus, ʃpys (*sposo* 'hitves')
bil, bil (*bello, belli* 'szép')
bjank, bjɛnk (*bianco, bianchi* 'fehér')

Következő példánk a közép-itáliai Popoli dialektusából származik.

(2) (Popoli)

A metafonézis szempontjából jelöletlen alakok: f.sg, f.pl:
noːwə, noːwə (*nuova, nuove* 'új')
autə, autə (*alta, alte* 'magas')

A metafonézis szempontjából jelölt alakok: m.sg, m.pl:
niuwə, niuwə (*nuovo, nuovi* 'új')
autə, ɛutə (*alto, alti* 'magas')

Mind az (1) mind a (2) esetében úgy elemezhetjük az adatokat, hogy a nőnemű alakokat tekintjük jelöletlennek, a hímneműeket (illetve csak a hímnem többes számú alakot) jelöltnek, vagyis ezeket tekintjük olyan alakoknak, amelyeken végbement változás. Ez a változás a hangsúlyos szótag magánhangzóján megy végbe, a képzés helyének módosulása, illetve a diftongizálódás formájában.

3. A jelenség leírásának alternatívái

A tőhang váltakozásának leírása az olasz dialektusok mellett egy sor nyelv (arab, német, magyar, angol, különféle szláv nyelvek) számára fontos. Elvileg a következő lehetőségek állnak előttünk, hogy számot adjunk róla:

(i) A variánsokat allofónoknak tekintjük. Ezzel nem tudjuk kimerítő módon leírni a jelenséget, mivel ez nem volna tekintettel a metafonézist kiváltó bemenetekre.
(ii) A hangsúlyos szóvégi szótagokat tekinthetnénk esetleg allomorfoknak. Ez a megoldás nem ad magyarázatot a jelenség mikéntjére és okára, számos esetben nem adekvát a leírásra sem.
(iii) A jelenség felbukkanásának osztályozása szófajok szerint. Lényegében csak mnemotechnikai jelentősége lehet, hiszen a fonológiai jelenségeknek nem lehetnek grammatikai feltételei.
(iv) Fonetikailag és/vagy morfológiailag kondicionált fonológiai folyamatként írjuk le a jelenséget (lényegében ezt teszi a metafonézis olasz szakirodalma).

A metafónia tehát a hangsúlyos középső vagy alsó nyelvállású magánhangzók minőség szerinti hasonulása, illetve diftongizálódása (ez már nem fér bele a szorosan vett hasonulásba) a következő szótagban található vagy etimológiailag kimutatható, de jelen nem lévő hangsúlytalan felső nyelvállású magánhangzókkal ([i] és [u]).

Az olasz szóhangsúly jellemzően az utolsó előtti szótagra esik, tehát gyakorlatilag a szóvégi **-i** és **-u** hatására a hangsúlyos szótag magánhangzójának megemelkedését jelenti. Az **-i** mint morféma a hímnem többesszám jele a főneveknél és melléknevekeknél, míg az egyes szám második személy jele az igeragozásban, míg a szóvégi **-u** a legtöbb dialektusban a hímnem egyes szám végződését jelenti, ill. jelentette, mielőtt eltűnt.
A Mascioni (Marche tartomány, Közép-Itália) dialektusából vett példák a következők:

(3) (Mascioni)

A metafonézis szempontjából jelöletlen alakok: f.sg, f.pl:
vɛcca, vɛcce (*vecchia, vecchie* 'öreg')
korta, korte (*corta, corte* 'rövid')
vetoa (*vedova* 'özvegyasszony')

A metafonézis szempontjából jelölt alakok: (m.sg) m.pl:
veccu, vecci (*vecchio, vecchi* 'öreg')
kurtu, kurti (*corto, corti* 'rövid')
vitou (*vedovo* 'özvegyember')

Ugyanebben a dialektusban az igék kijelentő mód jelen idejű paradigmájának 1sg és 2sg alakjaiban is tapasztalhatjuk a tőhang változását:

(4) (Mascioni)

ɔrmo, ormi (*dormo, dormi* 'aludni' 1sg, 2sg)
koʃo, kuʃi (*cucio, cuci* 'varrni' 1sg, 2sg)
krejo, kriji (*credo, credi* 'hinni' 1sg, 2sg)

Fontos tudnunk azt is, hogy számos olasz dialektusban (a lombard vagy a ligúriai dialektusokban például) a szóvégi magánhangzók leesnek, így a többes szám jele egyedül a tőhang változása lesz. A példát a milánói dialektusból vesszük.

(5) (Milano)

kwel, kwij (*quello, quelli* mutató névmás, m.sg, m.pl)
kan, ken (*cane, cani* 'kutya' m.sg, m.pl)

A dél-olasz dialektusok egy részében (campaniai és pugliai dialektusok) a szóvégi magánhangzók neutralizálódnak a schwa [ə] irányába, s ezért itt is sokszor csak a tőhang változása illetve diftongizálódása, a metafónia jelzi a morfológiai különbséget, mint a fenti (2) számú példában. Újabb példáink a nápolyi, illetve a pugliai Gargano-félsziget egyik dialektusából származnak.

(6) (Napoli)

rossə, russə (*rossa, rosso* 'vörös' f.sg, m.sg)
krejə, krijə (*credo, credi* 'hinni' 1sg, 2sg)

(7) (Gargano)

bonə, bwenə (*buona, buono* 'jó' f.sg, m.sg)
perdə, pjerdə (*perdo, perdi* 'elveszít' 1sg, 2sg)

Marina Nespor (1993) a metafonézist a hasonulás egyik fajtájaként mutatja be, a fonológiai jelenségek között. Jellemzője, hogy nem szomszédos fonémák között megy végbe. A hangsúlyos szótag magánhangzójának egy jegybeli hasonulásáról van szó a szuffixumban található hangsúlytalan magánhangzó hatására. Kiemelten fontos ez a jelenség a dél-olasz dialektusok leírásánál: regresszív hasonulásról van szó.

A pugliai Salento-félsziget dialektusában a [± hi] megkülönböztető jegyet érinti. Ha a szuffixum első magánhangzója felső nyelvállású, az azt megelőző szótag magánhangzója, ha hangsúlyos is egyben, megemelkedik:

(8) (Salento)

fredda, friddu, friddi (*fredda, freddo, freddi* 'hideg' f.sg, m.sg, m.pl)

A szóvégi **-u,** ill. **-i** felső nyelvállású magánhangzók (a hímnem egyes számot, illetve a többes számot jelentő morfémák) hatására a hangúlyos [e] megemelkedik, és [i]-ként realizálódik.

4. Rövid kitekintés: a tőhangzó-váltakozás más nyelvekben

A más nyelvekben lejátszódó, szótaghatáron átnyúló magánhangzó-hasonulásokkal összehasonlítva az olasz dialektusok metafonézis-jelenségét, az alábbi különbségeket rögzíthetjük.

A germán nyelvekben jellemző ún. Umlaut jelenség ugyan szintén regresszív és a hangsúlyos tőhangot érinti, viszont a döntő ebben az esetben a [± back] megkülönböztető jegy. A magyar és török hangrendi azonosulás (hangrendi harmónia) ezzel szemben progresszív hasonulás. A törökben a [–hi], azaz nem-felső nyelvállású magánhangzók felveszik a [± back] jegyet az őket

megelőző szótagból: ez a többes szám **-lar/-ler** változatainak a magyarázata (vö. Nespor 1993: 80–81): **ev, evler** 'ház, házak'; **göz, gözler** 'szem, szemek', miközben **son, sonlar** 'vég, végek'; **adam, adamlar** 'ember, emberek'. Ugyanakkor a [+hi], azaz felső nyelvállású magánhangzók hasonulása két jegy szerint megy végbe: [± back] és [± round]. A birtokos személyrag alakja **-im** a [–back] és [–round] magánhangzók után: **ev, evim** 'ház, házam'; **-um** a [+back] és [+round] magánhangzók után: **son, sonum** 'vég, végem'; **-ım** a [+back] és [–round] magánhangzók után: **adam, adamım** 'ember, emberem'és **-üm** a [–back] és [+ round] magánhangzók után: **göz, gözüm** 'szem, szemem'.

5. A metafonézis válfajai és tipológiája az olasz dialektusokban

Beccaria (1994/96) meglátása szerint a hangsúlyos magánhangzó metafonézisét az olasz dialek-tusokban a vulgáris latin szóvégi hosszú **i**-re vagy (ritkábban) rövid **u**-ra vezeti vissza. Eredménye például a nápolyi dialektusban a középső nyelvállású **e,** ill. **o** megemelkedése **i**-re, illetve **u**-ra, a **középső-alsó nyelvállású magánhangzók diftongizálódása (ez utóbbit részletesebben a későbbiek-**ben tárgyaljuk).

(9) (Napoli)

sikkə (*secco, secchi* 'száraz' m.sg=m.pl)
russə (*rosso, rossi* 'vörös' m.sg=m.pl)
mwortə (*morto, morti* 'halott' m.sg=m.pl)
fjerrə (*ferro* 'vas'< FERRU(M))
pjerdə (*perdi* 'elveszteni' 2sg< PERDIS)

Puglia tartomány északi részén, Marche tartomány déli részén és Umbria déli részén egyedül a szóvégi **-i** váltja ki a metafonézist; a példát az anconai dialektusból merítettük (vö. Beccaria 1994/96: 466–467).

(10) (Ancona)

nero, niri (*nero, neri* 'fekete' m.sg, m.pl)
roʃʃo, ruʃʃi (*rosso, rossi* 'vörös' m.sg, m.pl)

Hasonló a helyzet általában az észak-olasz dialektusok esetében, pl. a velencei nyelvjárásban is:

(11) (Venezia)

tozo, tuzi (*ragazzo, ragazzi* 'fiú' m.sg, m.pl)

A logudorói szárd dialektusban a nem-alsó és nem-felső nyelvállású magánhangzók kiegészítő el-oszlásban állnak, mert az előbbiek csak a szóvégi **-i** és **-u** esetében bukkannak fel:

(12) (Logudoro)

bɛlla, bɛlle, bellu, belli (*bella, belle, bello, belli* 'szép' m.sg, m.pl, f.sg, f.pl)

Ennek leírásához nincsen tehát szükség a metafonézis fogalmának bevezetésére, és többnyire azt találjuk ezért a szakirodalomban, hogy a szárd nyelvben és dialektusaiban nincsen metafonézis.

Az iménti általános panoráma után megfelelő kritériumok alkalmazásával tipologizálhatjuk az olasz dialektusok metafonézisét.

Az első kritérium Savoia–Maiden (1997) osztályozásában a „bemenet", vagyis a hangsúlyos magánhangzó, amelyen a metafonézis végbemehet egyes nyelvjárásokban. Ennek alapján létezik három csoport:
(i) Azok a nyelvjárások, amelyekben a nem-felső magánhangzók, azaz valamennyi középső nyelvállású magánhangzó mellett az **a** is alá van vetve a metafonézisnek: Abruzzo adriai partvidéke, Nápolyi-öböl északi dialektusai, Molise dialektusai, Romagna, Ticino kanton Svájc területén és Piemont tartomány alpesi nyelvjárásai. Ezekben a dialektusokban a leggyakoribb tehát a metafonézis, lévén legtöbb az input.
(ii) Azok a nyelvjárások, amelyekben a nem-felső és nem-alsó magánhangzók, azaz csak a középső nyelvállású magánhangzók esnek a metafonézis hatása alá, és az **a** nem: Veneto déli része, Gargano-félsziget stb.
(iii) A metafonézis a szicíliai és szárd nyelvjárásokban értelmezhető legkevésbé, l. (12), mivel itt a magánhangzókészlet eleve szűkebb (vö. Savoia–Maiden 1997: 17).

A második kritérium Savoia–Maiden (1997) osztályozásában a „kimenet", vagyis a metafonézis eredménye. Itt alapvetően kettéoszlik a dialektusok rendszere, aszerint, hogy a metafonézis
(i) csak hasonulást vált ki, illetve
(ii) diftongusokat is generál.
Az emelkedő diftongusok Közép-Itáliára jellemzőbbek, míg az eső diftongusok a délebbi nyelvjárásokban fordulnak elő (vö. Savoia–Maiden i. m.: 17–18).

A harmadik kritérium a kiváltó feltételek szerinti osztályozást jelenti. Megállapítható, hogy ahol a szóvégi **-u** kiváltja a metafonézist, ott az **-i** is, ám ennek fordítottja nem igaz. A szóvégi **-u** a főneveknél és a melléknevek a hímnem és semlegesnem egyes számához kapcsolódik, az igéknél egyes dialektusokban a jelen idő többes szám harmadik személyéhez. A szóvégi **-i** a főnevek és a melléknevek többes számának a jele, míg az igéknél az egyes szám második személy toldaléka.

Izgalmas következtetéseket és általánosításokat vezetett be a dél-olasz dialektusok metafonézisével kapcsolatban Andrea Calabrese, aki *Phonological Variations* című tanulmányában foglalkozott ezzel a kérdéssel egy 1989-ben megjelent kötetben.

Calabrese gondolatmenetének a keretét a nemlineáris fonológia adja, aminek részleteire itt most természetesen nem térhetünk ki. Az alapgondolatot a fonológiai jelenségek magyarázatához az adja, hogy a hangsorokat három síkra vetíti: a szegmentális-melodikus síkra, a szótagszerkezet síkjára és a hangsúlyok síkjára, s azzal érvel, hogy ezeken a síkokon autonóm módon

mennek végbe a változások. A három sík egy tengelyben találkozik, itt helyezi el az időegységeket, s rendel hozzájuk artikulációt, hangúlyt, illetve szótagszerkezeti helyet. Ezek közül a fonémák síkját vizsgálja közelebbről, ott is hierarchiába rendezve a megkülönböztető jegyeket. Ezután rátér arra, hogy miért van szükség erre az ábrázolásra, illetve többdimenziós struktúrára. A „fonológiai variánsok" kérdését teljesen általános szabályokban adja meg, legyen bár szó egy nyelv különböző nyelvjárásai adta variánsairól vagy az idegen nyelven tanulók kiejtési hibáiról, amivel egy idegen hangkészlethez közelednek.

A leírás lényege, hogy minden nyelvhez, nyelvjáráshoz egy „filtert" rendel aszerint, hogy milyen fonéma nem szerepel a saját leltárában. Az idegen fonémák ejtését „takarító szabályok" (clean up rules) adják meg, amelynek három fajtáját különbözteti meg. A leírás szintjén is világos, hogy a saját hangkészlethez legközelebb álló fonémát kell előállítani. Kiindulópontul az szolgál a tanulmányban, hogy az olasz vagy ugyanígy az angol, cseh vagy orosz anyanyelvűek a német *Führer* szót általában [furer], [firer] vagy [fiurer] alakban képesek realizálni. Ez a három variáns megfelel a három tisztító szabálynak, amelyet Calabrese **linearization**, **delinking** és **splitting** néven említ. Az elnevezést az ábrázolás alapján jobban érthetővé tehetnénk, itt talán elég annyi, hogy Calabrese szerint a kiejtési stratégia az egyes megkülönböztető jegyek ellenkezővel való kiváltása. Az olasz „filtere" ebben az esetben *[–back, + round], amit háromféleképpen kerülhet ki:
(i) linearization: a két inkompatibilis jegy különválasztása, vö. [fiurer]
(ii) delinking: az egyik jegy ([+round]) törlése, vö. [firer] (illetve [–back] törlése, vö. [furer] – legalábbis ha a mínuszos jegyet, klasszikus generatív módon, olyan létező entitásnak fogjuk föl, amely törölhető)
(iii) a megoldások között itt a splitting nem szerepel

Visszatérve a metafonézisre, azt a problémát veszi górcső alá, hogy vajon a középső nyelvállású [+ATR] magánhangzók esetében miért egyezik a metafonézis kimenete (emelés), miközben a középállású [–ATR] magánhangzóknál más és más a metafonézis eredménye (diftongizáció – azaz a hangsúlyos középső nyelvállású magánhangzók emelkedő diftongussá alakulása **ie** ill. **wo** alakban –, illetve emelés). Ha nem akarjuk a metafonézist két külön szabályban megadni tehát, be kell vezetnünk az előző példához hasonlóan egy-egy filtert az egyes dialektusokra, amelynek segítségével számot adhatunk az eltérésekről.

Nézzünk egy konkrét példát, a pugliai Salento-félsziget dialektusából:

(13) (Salento)

[+ATR]
parete, pariti (*parete, pareti* 'fal' f.sg, f.pl)
mese, misi (*mese, mesi* 'hónap' m.sg, m.pl)
ngrese, ngrisi (*inglese, inglesi* 'angol' sg, pl)
krotʃe, krutʃi (*croce, croci* 'kereszt' f.sg, f.pl)
staʃone, staʃuni (*stazione, stazioni* 'állomás' f.sg, f.pl)
pilosa, pilusu (*pelosa, peloso* 'szőrös' f.sg, m.sg)
karosa, karusu (*giovane, giovane* 'fiatal' f.sg, m.sg)
fredda, friddu (*fredda, freddo* 'hideg' f.sg, m.sg)

[–ATR]
pɛte, piɛti (*piede, piedi* 'láb' m.sg, m.pl)
dɛnte, diɛnti (*dente, denti* 'fog' m.sg, m.pl)
kre, kuɛri (*cuore, cuori* 'szív' m.sg, m.pl)
fɔrte, fuɛrti (*forte, forti* 'erős' sg, pl)
lɛnta, liɛntu (*lenta, lento* 'lassú' f.sg, m.sg)
bɔna, buɛnu (*buona, buono* 'jó' f.sg, m.sg)
mɔrta, muɛrtu (*morta, morto* 'halott' f.sg, m.sg)

A fenti kettősség oly módon írható le, hogy feltételezzük: az adott salentinói dialektusban létezik egy ilyen „filter", amely nem engedi magas nyílt magánhangzók realizálását:

*** [+hi, –ATR]**

A metafonézis általános szabálya szerint éppen ilyen magánhangzónak kellene előállnia, s ezért lép életbe a „takarító-szabály", jelen esetben a linearizáció, amely egy időegységhez rendel két, a tiltott jegyeket külön-külön megvalósító magánhangzót, vagyis egy diftongust. Szembeállításul megvizsgálhatjuk a dél-umbriai dialektusokat.

(14) (Umbria)

[+ATR]: emelés
verde, virdi (*verde, verdi* 'zöld' sg, pl)
nera, niru (*nera, nero* 'fekete' f.sg, m.sg)
tonna, tunnu (*tonda, tondo* 'kerek' f.sg, m.sg)
rossa, russu (*rossa, rosso* 'vörös' f.sg, m.sg)

[–ATR] : zárás
pɛde, pedi (*piede, piedi* 'láb' m.sg, m.pl)
tʃɛka, tʃeku (*cieca, cieco* 'vak' f.sg, m.sg)
nɔstra, nostru (*nostra, nostro* 'mienk' f.sg, m.sg)
nɔva, novu (*nuova, nuovo* 'új' f.sg, m.sg)

Ha nem akarunk két külön szabályt megadni, és a metafonézis szabályát egységben szeretnénk tartani, akkor az eltérő tisztító szabályokkal tudjuk megmagyarázni a helyzetet. A filter a dél-umbriai dialektusban is ugyanaz, mint a fentebb vizsgált salentinóban:

***[+hi, –ATR]**

A Calabrese által bevezetett, eddig nem használt harmadik tisztítószabály a filter mindkét jegyét ellenkezőjére váltó splitting, eredménye tehát [–hi, +ATR], vagyis nem-felső nyelvállású zárt magánhangzó.

Ezzel a gondolatmenettel egységes keretben tárgyalhatók egyes dialektusok hangtani jelenségei, sőt valószínűleg megoldást kínálhat más nyelvekben más módokon leírt tőhangváltozások kezelésére. Ugyanezek a filterek megjelennek ugyanis az anyanyelvüket fokozatosan elsajátító gyermekek nyelvében is, s ezért remélhető, hogy a gyökerénél ragadják meg a problémát.

Hivatkozások

Beccaria, Gian Luigi (ed.) 1994/96. *Dizionario di linguistica e di filologia, metrica, retorica*. Einaudi. Torino.

Benincà, Paola (ed.) 1989. *Dialect Variation and the Theory of Grammar*. Foris. Dordrecht.

Calabrese, Andrea 1989. *Phonological Variations In Benincà*.

Maiden, Martin – Mair Parry 1997. *The Dialects of Italy*. London, New York.

Savoia, Leonardo – Martin Maiden 1997. Metaphony. In: Maiden–Parry (eds.): *The Dialects of Italy*. London, New York. 15–26.

Nespor, Marina 1993. *Fonologia*. Il Mulino. Bologna.

Domokos György
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Olasz Tanszék
domokos.gyorgy@btk.ppke.hu

Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások

Fehér Krisztina

1. Előadásom írott változatában – az obstruens és *v, f* tagú kapcsolatok dialektális variabilitására támaszkodva – az ún. zöngésségi hasonulások motivációs hátterének szokásos elképzeléseit vizsgálom felül. Mindezt arra használom fel, hogy az így nyert tapasztalatok révén javaslatot tegyek a fonációs asszimilációként kezelt jelenségek olyan átértelmezésére, amelynek keretében a magyar zörejhang-kombinációk zöngésségi harmóniája az eddigieknél talán sikeresebben ragadható meg.

2. A legújabb (generatív ihletésű) munkák nagy része az obstruensek efféle kapcsolódási tulajdonságát nyelvsajátos fonológiai szabályként értelmezi, anélkül azonban, hogy e hangsorépítési jellegzetesség kialakulásának okairól bármiféle említést tenne (vö. pl. Siptár 2001a: 202–205, valamint Zsigri 2006: 63–70). Más (többnyire korábbi) fonetikákat-fonológiákat tanulmányozva ugyan találunk a zörejhang-kombinációk fonációs kiegyenlítettségének eredőivel kapcsolatos magyarázatokat, ezek viszont nem egyeztethetők össze a jelenséget fonológiai kontextusban tárgyaló (jórészt újabb) elképzelésekkel. Azok az újgrammatikus-strukturális, illetve strukturális-generatív szellemiségű hangtanok ugyanis, amelyek a zöngésségi obstruensharmónia mögött álló mechanizmusokról szót ejtenek, kisebb eltérésekkel, de alapvetően egységes álláspontot képviselnek, és a zörejhang-kombinációk e sajátosságát rendre olyan koartikulációs folyamatok eredményének tartják, amelyek a kiejtés könnyítését, ily módon pedig valamiféle gazdaságossági elv érvényesítését szolgálják. Ez utóbbi munkákban tehát az ún. zöngésségi hasonulás nem egy eredetét tekintve mindeddig feltáratlan, nyelvfüggő fonológiai jellegzetességként, hanem egyfajta univerzális(abb), hangképzési kényszertől meghatározott fiziológiai mechanizmusként értelmeződik.

Miután a kétféle elképzelés közti konfliktus a fonációs harmónia motivációs hátterével kapcsolatos, nyilvánvaló, hogy az ellentmondást úgy oldhatjuk fel, ha – az ún. zöngésségi hasonulások mozgatórugóinak klasszikus koncepcióit kritika alá vetve – a jelenséget genezise révén határozzuk meg.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 85–96.

3. A fonációs kiegyenlítettséget mutató magyar zörejhang-kombinációk létrejöttének klasszikus magyarázatát a magyar szakirodalomban Papp István újgrammatikus és prágai strukturális ihletésű munkájában találjuk: „Vannak a hangkapcsolásnak olyan törvényszerűségei [...], amelyek a funkcióra és a beszélő szándékára való tekintet nélkül gépies biztonsággal érvényesülnek. [...] A hasonulás [is ilyen] szándéktalan, gépies folyamat. [...] A beszélő [... a *hágtam* szóban] *g*-t akar ejteni, [...] ennek ellenére [...] az artikulációs mozgásokban ösztönösen megtakarítást igyekszik elérni, ezért a szándékolt *g* helyett *k* hangot ejt. Ha ugyanis valósággal *g*+*t* kapcsolatot ejtenénk, akkor a hangképzési helyzeteket a beszélőszerveknek nagyon gyorsan kellene egymás után változtatni, hiszen a *g* képzése a hangszalagok zárállását és rezgésbe hozását kívánja, a *t* képzése ezzel szemben a hangszalagrezgés teljes és hirtelen megszüntetését feltételezi" (1966: 121–135).

Noha a gazdaságossági elv ezen változatát a fonetikai-fonológiai írások szerzőinek egy jelentős része még ma is osztja, tarthatatlansága meglehetősen egyértelmű. Az elképzelés paradox jellegét nemcsak a különböző nyelvek (így pl. a magyar és az angol) közt ilyen tekintetben megmutatkozó eltérések jelezhetik, de már a magyar dialektusok *v, f* tagú obstruenskapcsolatainak variabilitása is: nyilvánvaló, hogy ez a felfogás – abból adódóan, hogy a zörejhang-kombinációk artikulációját mechanikusnak tekinti – a zöngésségi hasonulásként számon tartott jelenségek körében nem enged meg semmiféle heterogenitást.

A magyar nyelvterület nagy részére kizárólagosan jellemző *ötven, Vasvár* típusú hangsorok a Nyugat-Dunántúl északi részén *ödven, Vazsvár* formában is előfordulnak, az általánosan elterjedt *hatvan, látva* stb. alakokon túl Zala megyében, a Hetés déli részén és Baranyában a *hatfan, látfa* jellegű hangkapcsolatok is megjelennek, a tipikus *borotva, kötve* formák mellett pedig Szombathelytől délre Vasban és Zala északi részén, illetve ezeknél kisebb mértékben még a Közép-Dunántúlon is a *borodva – borotfa, ködve – kötfe* stb. hangsorok egyaránt megtalálhatók (mindezt – más logikával bemutatva – l. Fodor 2001: 339; vö. még Juhász 2001a: 268, 272, 276, korábbról pedig Balassa 1891: 29, 31, 42, 89, 106, 129, 132, 135, Horger 1934: 99–100, 133, Kálmán 1951: 18, 1966: 44, 51, 70, 76, Imre 1971: 263–266, 336, 340, 342, 351, 356, 364).

Azon túl, hogy ezek a hasonulásként (vagy éppen ennek elmaradásaként) tekintett jelenségek heterogenitásuk miatt eleve ellentmondanak a gazdaságossági elvnek, ragaszkodva az artikuláció e „takarékosságának" klasszikus koncepciójához az obstruens + *v, f* tagú kapcsolatok dialektális sajátosságai meglehetősen nonszensz következtetésekre adnának okot. Egyfelől azt kellene állítanunk, hogy azokon a dunántúli részeken, ahol a *huzsvét, lëkfár* stb. alakok előfordulnak, a beszélők artikulációja a más területeken élők hangképzési mechanizmusánál gazdaságosabb, így jóval „gördülékenyebb". Ilyen beszédprodukciós különbséget ugyanakkor nyilvánvalóan nem figyelhetünk meg. Másrészt a *hidves, szökfe* stb. formák fokozatos terjedését, vagy akár az ugyancsak e területen feltűnő *kizsmiska* típusú obstruens+nazális kapcsolatok zöngésségi harmóniájának „népszerűsödését" kellene várnunk; azaz a nyelvi változásoknak az artikulációs gazdaságosság (végső soron pedig egy univerzális fonotaxis) irányába kellene mutatniuk. Mindazonáltal e zöngésség tekintetében kiegyenlített obstruens + *v, f*, nazális kapcsolatoknak nemhogy a terjedését nem látjuk, de az újabb dialektológiai munkák ennek egyenesen az ellenkezőjéről, azaz az efféle hangkombinációk visszaszorulásáról számolnak be (vö. Fodor 2001: 339 és Juhász 2001a: 272, 276).

4. Minden bizonnyal az ehhez hasonló problémák felismerése vezetett oda, hogy azok az újabb hangtanok, amelyek a gazdaságossági elvet továbbra is fenntartják, annak nemcsak artikulációs vonatkozásait, de már percepciós aspektusait is hangsúlyozzák.

Ez érhető tetten például Kassai Ilona strukturális és generatív nyelvészeti eredetű elemeket egyaránt felvonultató fonetikájában, amikor az ún. hasonulások kapcsán immáron két, egymás ellen ható motivációt említ. A szerző az artikulációs gazdaságosságot egyfajta heterogén gátlásnak tekintve úgy véli, hogy a kiejtés akkor a legkényelmesebb, ha az egymást követő hangok képzésében sok az azonos mozzanat. Ezzel áll szemben a percepció gazdaságossága, amely Kassai elképzelése szerint valamiféle homogén gátlásként értelmezendő, ha ugyanis a beszélőszervek hosszabb időn keresztül azonos helyzetben maradnak, az adott hangsor elemei nehezebben azonosíthatók. A szerző mindezek alapján arra a megállapításra jut, hogy e két tényező egyensúlya, az Optimális Rendezettség Elve (ORE) az, ami a kiejtés lenizáltságának és fortizáltságának mértékét valójában meghatározza: mivel az artikulációs és a percepciós gazdaságosság ellentmond egymásnak, a beszélőnek abban a pillanatban, hogy az érthetőség veszélyben forog, vissza kell lépnie a kiejtés eme „takarékosságának" túlzott érvényesítésétől, mintegy kiegyenlítve e két elvet (1998: 162–167, 2001: 632–636).

Lényegileg ugyane szemlélettel találkozunk az újabb generatív hangtanok egy részében, így például a poszt-SPE irányok közül az ún. természetes fonológiában; bár itt ez az elképzelés már jóval árnyaltabban, a „természetes folyamatokat" keresztező sorrendi megszorításokkal, illetve a nyelvelsajátítás során tanult megkötésekkel karöltve tűnik fel. Ebben a koncepcióban a „természetes folyamatok funkcionális, a beszélő és a hallgató szempontjait figyelembe vevő osztályozása szerint vannak simító (lenizációs) folyamatok, amelyek az artikuláció kényelmességével függnek össze (hasonulás, rövidülés, törlés), és vannak kiemelő (fortizációs) folyamatok, amelyek az egyes szegmentumok prominens jegyeit erősítik fel (elhasonulás, magánhangzó- és mássalhangzónyúlás, betoldás), és az artikulációt teszik egyértelműbbé. [...] Az előbbi folyamatok a beszélő szempontjait részesítik előnyben, utóbbiak a hallgatóét" (Kiefer 2001: 40; az artikuláció kényelmére való beszélői törekvéshez vö. még – az eddigieknél helyesebben, immár csak a gyorsbeszéd-jelenségekre vonatkoztatva – Ács–Siptár 2001: 553–556; a *v* kapcsán pedig – az efféle elképzelésekkel módszertani szempontból sok tekintetben analóg optimalitási keretben – Szentgyörgyi 2004).

Mindazonáltal a hangjelenségek dialektális heterogenitásából jól látható, hogy még ezek a lenizációs és fortizációs mechanizmusok egyensúlyára alapozó, tulajdonképpen módosított gazdaságossági elképzelések sem problémátlanok. Mivel a *hatvan* stb. formáknak nincsen gyenge helyzetű (neutralizálódó) minimális párja, a percepció a zöngésségi harmonizáció miatt ebben az esetben nem sérülhet, ily módon a kétféle gazdaságossági motiváció közül itt egyértelműen az artikulációs heterogén gátlásnak kellene „felülkerekednie" elindítva egy általános (az egész nyelvterületre kiterjedő) *hadvan*, illetve *hatfan* típusú lenizálódást. (Mellesleg számos oppozitív fonológiai párnak van ún. átfedő helyzete, ami pedig kétségtelenül a dekódolás ellen hat, az artikulációs neutralizáció viszont mégis végbemegy; vö. *méz* – *mész*, ugyanakkor mindkettő *mézből* vagy *mésztől*).

5. Látva a gazdaságossági elv paradoxonát megítélésem szerint meglehetősen egyértelmű, hogy az ún. zöngésségi hasonulások hátterében nem a beszélőknek az artikuláció kényelmére való

törekvése, de nem is ennek a percepciós optimummal való egyensúlya áll (hasonlóan például az ősmagyar intervokális spirantizációhoz, ami az explozív ejtésmódhoz képest szintén egyfajta lenizációs folyamat volt, és ugyancsak felmutatott dialektális különbségeket, mégsem szokás az akkori tendencia háttereként artikulációs gazdaságossági törekvéseket emlegetni; a változásról részletesen l. pl. Bárczi 1967: 102–103).

A zöngésség tekintetében simuló (illetve a *v*-re végződők esetében nagyrészt éppen kiegyenlítetlen) magyar zörejhangkapcsolatok nem valamiféle koartikulációs fiziológiai folyamat eredményei: míg az együttejtő mechanizmusokkal járó hangátmenetek következtében például az *i*-t megelőző *k* mindenképpen előrébb képzett az *u* előtti változatánál, a különböző nyelvek-nyelvjárások eltérései arra mutatnak, hogy a szomszédos obstruenseknek ugyanakkor nem kell feltétlenül (ti. a hangképzés mechanizmusából következően) azonos zöngésségűeknek lenniük.

Mindezeket figyelembe véve a magyar zörejhangkapcsolatok fonációs kiegyenlítettsége nem szükségszerű (azaz fiziológiai) tulajdonságnak mutatkozik, hanem inkább olyan nyelv(járás)-tipikus fonotaktikai mintának látszik, ami korábban, a nyelv filogenetikus története során (de ekkor sem koartikulációs „kényszerek" eredményeképpen) alakul ki, és a beszélők nyelvének jellegzetes hangkombinációs jegyeként egészen napjainkig hagyományozódik (csakúgy, mint az ún. magánhangzó-harmónia: jóllehet korábban előfordult, hogy ennek az alapnyelvi fonotaktikai sajátosságnak a meglétét is a gazdaságossági elv érvényesülésével magyarázták, az újabb szakirodalomban ilyesfajta érvelés már nemigen fordul elő; a jelenség finnugor eredetéhez vö. Bárczi 1967: 110, ill. E. Abaffy 2005: 126; a hangrend artikulációs kényelemre alapozó régebbi megközelítését pedig l. pl. Papp 1966: 123–124).

6. Ezt az elképzelést támasztja alá a magyar nyelv(járások) fonotaktikájának története is. A zöngésségi harmóniát ilyen kontextusban tárgyalva ugyanis nem pusztán konstatálni tudjuk a jelenség fonológiai meghatározottságát, de ennek filogeneziséről is egészen világos képet alkothatunk.

Noha a maihoz hasonlóan az ómagyar írásszokás sem jelölte az efféle obstruenskombinációkat, a nyelvemlékek egyes lejegyzési „következetlenségei" (így pl. a +1326/400 k. *Hidek-patak* ~ *Hydegh patag* 'Hideg-patak' adatok vagy az ÓMS. *aniath thekunched* 'anyád tekintsed', *ſcegegkel* 'szegekkel' alakok), illetve az, hogy az ómagyar *-di* helynévképző *s, sz* után korai nyelvemlékeinkben csak *-ti* formában fordul elő (TA. *cueſti* 'Kövesd', *ſegiſti* 'Segesd', 1086/12–13. sz. *Ruozti* 'Ravaszd', DA. *Forcosti* 'Farkasd', *Kakaſti* 'Kakasd' stb.) arra mutatnak, hogy a morfémaközi fonációs harmónia igen régi jellegzetessége a magyar fonotaktikának (vö. Bárczi 1967: 127, Benkő 1980: 80–82, Kázmér 1993: 46, Szilágyi N. 1999: 362 és Tóth 2001: 71, E. Abaffy 2005: 313–314; a jelenséghez ezeken kívül l. még az *emlékezik* ~ *emlékszik, igyekezik* ~ *igyekszik* stb. tőváltakozásokat).

Ennek a morfoszintaktikai hangkombinációs mintának az eredete után kutatva nyilvánvaló, hogy ez leghamarabb a tővéghangzók eltűnésének kezdetén alakulhatott ki a magyarban: csak a konszonánsra végződő tövek létrejöttével vált lehetővé, hogy morfémákat összekötő zöngés és zöngétlen mássalhangzók egymás mellé kerüljenek (Szilágyi N. 2004: 172).

Ehhez az ősmagyar és korai ómagyar hangsor-szerveződési sajátosságokat is hozzávéve úgy látszik, hogy a morfémaközi obstruensek fonációs harmóniája rögtön a csonka tövek kialakulásától fogva jellemzője is volt a magyar fonotaktikának, vagyis az akkori beszélők a szóelem-

határon újonnan feltűnő zörejhangkapcsolatokat eredendően, tehát már megjelenésüktől fogva ennek megfelelően artikulálhatták.

Mivel a finnugor hangrendszerben fonációs korreláció a rokon nyelvek tanúsága szerint nem (vagy csak igen korlátozottan) volt, az a kevés morfémabelseji obstruenskombináció, amit esetleg az alapnyelvből származtathatunk, nagy valószínűséggel csak fonációs harmóniát mutató (zöngétlen) zörejhangpár lehetett (*pt*, *tk*, *kt*, affrikáták vagy réshangok kapcsolata *k*-val stb.) (vö. mindezt Hajdú 1966: 45, 1981: 109, Bárczi 1967: 101–104, Benkő 1980: 80, E. Abaffy 2005: 116).

Az ősmagyarban ugyan a finnugor eredetű szavakban jelentek meg zöngés zár- és réshangok, de ezek a fonációs változások többnyire nem obstruenskapcsolatokban, hanem jórészt nazálisok környezetében (ur. **kumpa* > m. *hab*, fgr. **kunta* > m. *had*, fgr. **tuŋke* > ősm. **tuŋge* > m. *dug*) vagy intervokális helyzetben (fgr. **repäčз* > ősm. *raβasz* > m. *ravasz*, fgr. **kota* > m. *ház*, ur. **joke* > ősm. **joge* > **joɣe* > m. R. *jó* 'folyó') történhettek (Bárczi 1967: 102–104, E. Abaffy 2005: 117).

Kiegyenlítetlen zöngésségű zörejhang-kombinációk a törökből sem igen kerülhettek be. Fennmaradt jövevényszavaink morfémabelseji helyzetben szonoráns és obstruens elemű kapcsolatokat vagy zengőhang-kombinációkat mutatnak (vö. a *bojtorján*, *érdem*, *gyarló*, *kantár*, *kender*, *komló*, *kökörcsin*, *köldök*, *serte*, *tenger* stb. tövekkel és etimonjaikkal), ezen alakok között két szomszédos zörejhangra – az egy *kecske* kivételével – nemigen van példa. Az esetleges konszonáns véggel átvett tőformák (Ligeti 1986: 186) toldalékolt változataiban pedig feltehetőleg megint csak nem tűnhettek fel fonációsan kiegyenlítetlen obstruenskapcsolatok, a zöngésségi harmónia ugyanis a törökre nagy valószínűséggel már akkor is jellemző lehetett (mindehhez l. Ligeti 1986 adatait, valamint Szilágyi N. megjegyzéseit, 1999: 362).

Mindezeket szem előtt tartva eléggé kicsi az esélye annak, hogy azok az ősmagyar zártszótagúsodási folyamatok, amelyek az új hangszerkezetű (immár zöngés obstruenseket is tartalmazó) töveken végbemehettek, egy az akkori beszélők percepciójától-artikulációjától teljesen idegen (még nyelvi érintkezések révén sem tapasztalt) fonotaktikai mintát, vagyis fonációsan kiegyenlítetlen konszonánskombinációkat eredményeztek volna (az ún. kétnyíltszótagos tendenciához vö. Bárczi 1958: 77–79, 1967: 167–168, E. Abaffy 2005: 120–121).

Így amikor ezekkel részben párhuzamosan a zörejhangkapcsolatok zöngésségi harmóniája a véghangzó nélküli tövek révén morfémaközi helyzetben tűnik fel, nagy valószínűséggel nem egy teljesen új (azaz előzmény nélküli) hangszerveződési mód jelenik meg a magyarban, sokkal inkább egy addig csak korlátozottan meglévő hangkombinációs minta teljesedik ki (talán nem véletlen, hogy a nyelvtörténetek is rendre felhívják a figyelmet a kétnyíltszótagos tendencia és a csonkatövűsödés szoros összefüggésére; l. különösen Papp 1963, vö. még pl. E. Abaffy 2005: 120, 133, 322–323).

Bár a fonetikák-fonológiák a szomszédos obstruensek fonációs egyensúlyát általában mint morfoszintaktikai kérdést tárgyalják, ezek alapján úgy tűnik, hogy a zörejhangok szóelemek közötti és morfémákon belüli zöngésségi harmóniája nem két (egymással analóg) hangsor-szerveződési jelenség, hanem alapvetően egy és ugyanaz a fonotaktikai minta.

Jól mutatja ezt, hogy a nyelvemlékek lejegyzési sajátosságaiból nemcsak az derülhet ki, hogy a régiségben a szóelemhatáron feltűnő obstruensek fonációsan kiegyenlítettek, de az is, hogy a hasonló korú tőbelseji zörejhangok is ilyen tulajdonságokat mutatnak: a kétnyíltszótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek zöngéssége például rendre harmonikusnak látszik (ehhez vö. többek között 1131 k. *Boguta* > 1272/419, 1332–5/Pp. Reg. *Bakta*, 1297,

1320/335 *Baktha*, 1332–5/Pp. Reg. *Bacta*, *Cbokta*; 1298 *Rygyta* > 1301/329, 1330 *Rukthe*, 1329, 1330 *Ruthke*; az olvasatokról és az etimológiákról l. Kiss L. 1988: 245, ill. Tóth 2001: 23, 34–35, 43, 124).

Ezt az elképzelést támogathatja az is, hogy – az obstruens+*v* kapcsolatok kivételével – ma sincsenek olyan morfémabelseji helyzetű magyar zörejhang-kombinációk, amelyek fonációsan kiegyenlítetlenek volnának. „A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok közül azok, amelyeknek egyik tagja sem zengőhang, mindig teljes egészükben zöngétlenek: *sport*, *stop*, *skála*, *szpáhi*, *sztár*, *sztyeppe*, *szkíta* [...]. A morfémán belüli (intervokalikus és morfémavégi) zörejhang-kapcsolatok vagy végig zöngétlenek (*pitypang*, *puszpáng*, *ráspoly; szeptember*, *bukta*, *kaftán*, *asztal*, *este; kesztyű*, *ostya; sapka*, *patkó*, *butykos*, *dafke*, *deszka*, *táska*, *kocka*, *bocskor; klopfol*, *pakfon*, *aszfalt*, *násfa; kapszula*, *taxi; tepsi*, *taksál; nátha; kapca*, *vakcina; kapcsol;* illetve *kopt*, *akt*, *szaft*, *liszt*, *test*, *jacht; maszk*, *barack; copf; gipsz*, *fix; taps*, *voks* [...] stb.) vagy végig zöngések (*labda*, *Magda*, *bovden*, *gazdag*, *rozsda; rögbi*, *azbeszt; izgul*, *pezsgő; udvar*, *fegyver*, *özvegy; kobzos*, *madzag*, *vegzál; habzsol;* illetve *smaragd*, *kezd*, *pünkösd* [ʒd], *kedv* [...]). [... Sőt] Azok a jövevényszavak, amelyek eredetileg eltérő zöngésségű zörejhang-kapcsolatot tartalmaztak, automatikusan igazodtak ehhez a mintához: *futball* [db], *Machbet* [gb], *matchbox* [ʤb], *anekdota* [gd], *afgán* [vg], *abszolút* [ps], *obstruens* [pš], *abcúg* [pt^{s}], *abház* [ph], *Buddha* [th], *joghurt* [kh], és így tovább" (Siptár 2001a: 203; vö. még 2001b: 396, valamint – az átvételek esetét nem megfelelően értelmezve – Kassai 1998: 153).

7. Mindazonáltal ha e tényezőket a *v* artikulációs-percepciós jellemzőivel és a magyarba való beépülésének történetével összevetjük, mind a *v* fonotaktikai ambivalenciájának eredői, mind pedig a fonációs harmónia kiteljesedési folyamatai világosabban látszanak.

Az obstruenskapcsolatoknak ez az ősmagyar kor elején még csak korlátozottabban meglévő fonotaktikai jellegzetessége az ősmagyar végén–ómagyar elején formálódhat igazán meghatározó hangsor-szerveződési móddá: a zöngésség tekintetében kiegyenlített zörejhang-kombinációk – a csonka tövek terjedése és (az ekkor már igen intenzív) kétnyíltszótagos tendencia révén (erről l. Bárczi 1967: 146–147, 167–168, E. Abaffy 2005: 120–121, 130–133, 321–323) – körülbelül a 12–13. századra válhatnak különösen gyakori (azaz tipikus) hangsorépítési mintává. Ez pedig éppen az az időszak, amikor a *v* a magyar nyelvterületen feltehetőleg még nem lehetett általános.

Ez a konszonáns kétféleképpen jelenhetett meg a magyar hangrendszerben: egyfelől *β*-kből alakulva, másrészt pedig olyan tőbelseji és tővégi *f*-ek révén, amelyek – a kétnyíltszótagos tendencia következtében vagy a toldalékolás során zöngés hangkörnyezetbe kerülve – *v*-ként artikulálódtak.

Ez utóbbira azonban a 14. századig nemigen volt lehetőség. Az *f* ugyanis a jelek szerint a korai ómagyarban csak tőeleji helyzetben tűnt fel, azok az átvételek pedig, amelyek forrásnyelvi alakjaiban e hang más pozícióban jelent meg, ez idő tájt rendre hanghelyettesítéssel kerültek be a magyarba (vö. pl. ófelnémet *kaftaer* > 1264 *kaptharhegh* 'Kaptár-hegy', 1357 *Captarhassa* 'Kaptár hársa', 1367 *Captar* 'kaptár'; középfelnémet *piskof* > 1266 *pispuki* 'Püspöki', 1269: *Pyspukmal* 'Püspök-mál') (Bárczi 1958: 129, 1967: 112, E. Abaffy 2005: 316). Így az *f* fonotaktikai előfordulásainak későbbi kiteljesedéséig (német *reif* > 1335 *ref* 'rőf', olasz *taffeta* > 1457–1458 *taffota*) *v*-k csak a *β*-k révén alakulhattak (E. Abaffy 2005: 316).

A *β* > *v* változás hozzávetőleges kronológiájának megállapításához a korabeli nyelvi érintkezésekből származó hangjelenségek szolgálhatnak támpontul. Azokban a német jövevényszavakban, amelyek a kései ómagyarban – nyilván nyugati irányból – terjedtek el, gyakori volt a *β* – *b* megfelelés (vö. *Wagner* > *bognár*, *Wicken* > *bükköny*, *Wachter* > *bakter* stb.), a keleti magyar nyelvterületről a románba újabban bekerült alakokban viszont – noha ez utóbbi hangrendszerében jelen van a *v* – a mai magyar labiodentális konszonáns itteni megfelelőjeként mégis vokálist, tehát *β*-előzményre utaló hangot találunk (l. pl. *Várad* > *Oradea*, *város* > *oraş*) (E. Abaffy 2005: 303). Ezek az ún. hanghelyettesítéses átvételek arra engednek következtetni, hogy a *β* > *v* változás csak „valamikor a 12–13. század táján indulhatott meg a nyugati részeken, és lassan haladt kelet felé. Az ómagyar korban tehát meglehetősen erős nyelvjárási kettősség volt a magyarban: a *v*-s ejtésmódot a nyugati, a *β*-s ejtésmódot a keleti nyelvjárások kedvelték. Néhány nyelvjárás kivételével [a 16–17. századra] a nyelvterület túlnyomó részén a *v* vált általánossá" (E. Abaffy 2005: 303, l. még Bárczi 1967: 114, 117). Ezt a dialektológiai vizsgálatok is alátámasztják: a keleti magyar nyelvterületen még ma is több nyelvjárásban ejtenek *β*-t (csángó *βȧrosz*, *βȧrju*, *szilβȧ*, mezőségi *loβak*, *füβes*, *koβács*, székely *guβad*, *koβa*, *üβeg*) (Fodor 2001: 345, Juhász 2001a: 297–298, 304, 309–310; l. még Bárczi 1967: 117, E. Abaffy 2005: 303).

Mivel a szótagvégi *β*-k a 12. századra vokalizálódtak (vö. *kő*, *háló*, *posztó*, *pokróc*, *lóca; kőris* stb.), mire a tulajdonképpeni *β* > *v* változás elindulhatott, a magyarban *β*, majd pedig *v* csak szókezdő és intervokális (azaz szótagnyitó) pozícióban állhatott, ily módon obstruenskapcsolatokban csak mint utótag szerepelhetett (a magánhangzóvá alakulásról l. Bárczi 1967: 116, E. Abaffy 2005: 301–302; a hiátustöltő *v* történetéhez vö. Bárczi 1958: 90–91, 1967: 132, 170, valamint E. Abaffy 2005: 133–134, 339–340, 354–355, a *név* forma esetéhez pedig főként Szilágyi N. 2004: 172, ill. Benkő 1970: 1015).

Mindezekből adódik, hogy a zörejhang-kombinációk zöngésségi mintájának ősmagyar végi–ómagyar eleji megformálódásakor-kiteljesedésekor a *v*+obstruens kapcsolatok magyar nyelvterületen feltehetőleg még nem fordultak elő, fordított sorrendű kombinációk is csupán ennek az időszaknak a vége felé és csak egy kis sávban, a Nyugat-Dunántúlon jelenhettek meg.

Így ez utóbbi részen, ahol a *v* már elterjedhetett, az ilyen konszonánsra végződő zörejhang-kapcsolatok is könnyen integrálódhattak az ez idő tájt még alakulóban lévő fonotaktikai mintába, míg a keletebbre eső területeken, ahol ekkor a *v* nem volt meg a beszélők nyelvében, ez az analógiás folyamat az itteni dialektusokból még hiányzó hangot nyilvánvalóan nem érinthette (ehhez l. még – kissé vitatható kontextusban – Fodor 2001: 339, 343).

Mire pedig évszázadok alatt a keletebbre eső részeken is megtörtént a *β* > *v* változás, az e területeken élők számára az egykori zöngétlen obstruens + *β* hangsorformák diszharmóniája már ugyanolyan nyelvsajátos fonotaktikai (elő)mintaként szolgálhatott, mint a többi (fonációsan simuló) zörejhang-kombináció.

Emiatt, amikor a zöngétlen mássalhangzó + *β* kapcsolatok itt is *v*-végűvé alakultak, a *β*-vel minden bizonnyal még sokáig alternáló *v*-t a beszélők percepciója – mintegy „őrizve" e hangtípus korábbi szonoráns-approximáns jellegét – továbbra is a régóta hagyományozódó minta mentén értékelte (e hangsorképlethez analogikusan igazodott aztán a jóval a *β* > *v* változás utáni *akvárium*, *lekvár*, *kotyvaszt* stb. hangsorok szótagkezdő *v*-in túl a *cvekedli*, *cvikipuszi*, *cvikker*, *cvikli*; *kvadrát*, *kvalitás*, *kvantitás*, *kvantum*, *kvarc*, *kvargli*, *kvárting*, *kvaterka*, *kvitt*, *kvóta*; *tviszt* stb. szavak speciális – gyakorinak egyáltalán nem mondható – hangalakszerkezete is).

Noha a Nyitra környéki települések zöngés obstruens + *h* kombinációi e jelenséghez igen hasonlatosnak látszanak, ezeknek a hangkapcsolatoknak a fonációs diszharmóniája más eredetű. Az, hogy ezen a területen a szokásos *etyházé*, *mekhalt*, *tűszhöz* alakok helyett az *egyházé*, *meghalt*, *tyűzhö* formák jelenhetnek meg, nem a *h* esetleges kései feltűnésével és egy szonor tagú előminta egykori meglétével függ össze, hanem a kétnyelvűségi helyzet révén előálló szlovák hatásból származtatható (a jelenség leírását l. Imre 1971: 264, Fodor 2001: 339, fonológiai magyarázatához pedig vö. még – az ittenitől eltérő, lexikális és autoszegmentális fonológiai keretben – Zsigri 2006: 70).

Ahhoz ugyanakkor, hogy a magyar nyelvterület nagy részén a szonoráns *β* elemű kapcsolatok a *v* megjelenése után is meghatározó fonotaktikai mintákként szolgálhattak, minden bizonnyal az is nagyban hozzájárult, hogy a *v* obstruens jellege fonetikailag egyébként sem egyértelmű: arról, hogy e konszonáns átmenetiséget mutat a zörej- és a zengőhangok között, számos munka szól. Ezekből világosan kiderül, hogy a *v* intervokális helyzetben inkább szonoráns, mássalhangzós környezetben pedig gyakran félzengő–félzörej jellegű (vö. pl. Szentgyörgyi 2004: 114–115, 123–125; fonológiai vonatkozásban l. még Siptár 1996, 2001a: 202–205, 2001b: 385–387, 395–400, 404 stb.).

A *v* e szonoritást is felmutató tulajdonsága egyébiránt a nyugat-dunántúli nyelvterületen is érezteti hatását. Az itteni, zöngés obstruens + *v* mintához szokott beszélők a *v* (fél)zengősségéből adódóan kezdhették el a *Vas megye, hát nem, mos már* 'most már' alakok nazális tagú kapcsolatait *Vazs mëgye, hád nem, mazsmá* formában artikulálni (a jelenség leírásához vö. Fodor 2001:339). Ezek nyilvánvalóan a *Vazsvár, mazs vót itt* 'most volt itt' stb. alakok analógiájára jelenhettek meg e területeken, csakúgy, mint a Horgertől korábban leírt somogyi *szemetezsláda* típusú formák vagy éppen a szóvégi zöngés zs-t mutató *tedvezs, rozsdázs* szavak (1934: 99).

Mindazonáltal újabban Kiss, illetve Bárkányi eszközfonetikai vizsgálataik során arra is rámutattak, hogy labiodentális képzéshelyen a turbulens zörej és zönge együttes és maximális fenntartása nem lehetséges: a tipikus obstruensekhez közelebb álló *v*-k zöngéssége tehát szükségszerűen kisebb mértékű, mint az inkább szonor hatású változataiké (erről l. Kiss Z.–Bárkányi 2006, valamint Kiss Z. 2007: 285–393, l. még Siptár 2001b: 395). Ennek következtében a *v* „tényleges" fonetikai karaktere nemcsak bizonytalan zörejessége miatt, de instabil fonációs tulajdonságaiból adódóan is nehezen észlelhető, ez pedig jelentősen növeli annak az esélyét, hogy az egyes *v*-k fonológiai-fonotaktikai hovatartozása a beszélők nyelvében valóban kétféle legyen.

Ezt szem előtt tartva korántsem meglepő, hogy azokon a nyugat-dunántúli területeken, ahol az obstruens+*v* kapcsolatok integrálódtak a zörejhangok fonációs harmóniamintájába, a zöngés *ragva* típus mellett vagy helyett bizonyos részeken már igen régóta az ellentett *rakfa* formák is előfordulnak (ez utóbbiak történeti megjelenésének más megközelítésű magyarázatához l. Szabó 1981: 100–101, Juhász 2001b, ill. ezektől eltérő konklúzióval Horger 1934: 100).

A keletebbi magyar nyelvterületen csak a 12–13. század után feltűnő, *β*-eredetű *v*-k obstruenskapcsolatai mindezek következtében ugyan nem váltak a zörejhangok fonációs harmóniamintájának részévé, ez a hangsor-szerveződési elv a 14. századtól szóbelseji és szóvégi pozícióban is megjelenő *f*-ekre viszont teljes egészében kiterjedt.

Az *f* akusztikája-artikulációja ugyanis – a *v*-vel ellentétben – egyértelműen zörejes és zöngétlen, nem is valamiféle szonoráns hang változójaként jelent meg a beszélők nyelvében, hanem – más fonotaktikai helyzetben – már az ősmagyar kortól fogva megvolt, újabb pozícióiban pedig (német, olasz stb.) nyelvi átvételekben tűnt fel (ez utóbbiakhoz l. Bárczi 1967: 103, E. Abaffy

2005: 109, 316). A szótagzáró *f* révén létrejövő *v*+obstruens kapcsolatoknak tehát nemigen volt olyan szonoráns elemű megelőző hangsor-szerveződési mintája, ami a fonációs harmónia ellen hatott volna.

Ebből adódik, hogy a *griff, gróf, ráf, sróf* stb. alakok *f(f)*-je helyén zöngés zörejhangok előtt annak (rövid) zöngés obstruens párja, a *v* jelenhetett meg. E hangsorképlet analógiájára állhatott aztán *f* a *hév, hív, sav, szív* stb. későbbi, ún. elvonásos tőszavak (vö. Berrár 1967: 227–228) *v*-i helyett is, ha őket zöngétlen obstruens kezdetű morfémák követték. Az, hogy ezekben az alakokban a *v*-k végső soron (intervokális) *β*-kre vezethetők vissza, mellékes; e hangok ugyanis szóvégi pozícióba már eleve mint *v*-k kerültek, így nem meglepő, hogy az alapalakjukban *f*-et tartalmazó szavak zöngésen toldalékolt hangsorainak fonációs mintájához igazodtak (vö. mindezt Szilágyi N. 2004: 173).

Ez állhat a hátterében annak, hogy míg a magyarban zöngétlen zörejhang + *v* kapcsolatra van példa, ennek a sorrendi fordítottjára – a speciális (hiperkorrekt vagy metanyelvi jellegű) ún. betűejtéses eseteket leszámítva – nincs.

Jóllehet a klasszikus nyelvtörténetek azon vélekedésére alapozva, miszerint a *dzs* és a *dz* csak a 16. században „honosodik meg" a magyar hangrendszerben (Bárczi 1958: 112, 1967: 114, 122, E. Abaffy 2005: 304, 314–315, 597), azt kellene állítanunk, hogy ezek az affrikáták is jóval az obstruensek zöngésségi harmóniarendszerének korai kiteljesedése után váltak e fonotaktikai minta részévé, ez a kijelentés csupán részben (mégpedig a *dzs, dz* tagú zörejhangkapcsolatoknak csak egy igen kis hányadára vonatkozóan) lehet érvényes.

Mivel az ősmagyarban meglévő *cs* és az ómagyar kor elején megjelenő *c* percepciója-artikulációja határozottan zörejes és zöngétlen, nincs okunk feltenni, hogy egyedül az ilyen konszonánsokat felmutató hangsorok obstruenskombinációi ne igazodtak volna már korai feltűnésüktől fogva a zöngésségi harmóniához (a két mássalhangzónak a magyar hangrendszerben való megjelenéséről l. Bárczi 1958: 111–112, 115, 118, 1967: 112, E. Abaffy 2005: 116, 313).

Ily módon a *cs*-t, illetve *c*-t tartalmazó hangsorok egyes zártszótagúvá váló, obstruenskapcsolatot felmutató alakjait a magyar beszélők eredendően *dzs*-s és *dz*-s formában artikulálhatták, a *dzs*, *dz* + zörejhang kombinációk tehát már jóval a 16. század előtt megjelenhettek (ezt egyébiránt – a *dzs* kapcsán – a klasszikus nyelvtörténetek is elismerik; l. pl. E. Abaffy 2005: 317, 597).

Ennek az elképzelésnek nem mond ellent az az érv sem, amelyre a *dzs* 16. század előtti „hiányát" alapozni szokás: a hanghelyettesítéses átvételek (vö. *zseb*; a későbbi példák közül l. *ázsió, zsemper, zsida*; Bárczi 1967: 114, E. Abaffy 2005: 304) ugyanis más pozíciójú, a még ma is ritka szótagkezdő *dzs*-nek megfelelő *zs*-t mutatnak, ami pedig arra utalhat, hogy a *dzs* ekkor obst-obstruenskapcsolatok utótagjaként nemigen fordult elő, szótagzáró helyzetben ugyanakkor – a cs-k révén – viszonylag nagy megterheltséggel tűnhetett fel.

Egyébként sem igen tudunk olyan, nem a *cs*-s és *c*-s hangsorok révén előálló, morfémabelseji vagy szóelemek közötti *dzs*, *dz* + zöngés obstruens kapcsolatokról, amelyek kellően gyakori (ily módon pregnáns) előmintákként szolgálhattak volna az esetlegesen meglévő, évszázadokig kiegyenlítetlen *cs*, *c* + zöngés zörejhang kombinációknak a fonációs harmóniába való utólagos integrálódásához.

A *d(d)zs* tőszó végén csupán a *briddzs*-ben jelenik meg, morfémán belül pedig csak intervokális pozícióban (*fridzsider, meneddzser*) és szonoráns mellett (*handzsár, findzsa*) van meg, obstruens szomszédságában egyáltalán nem. Ehhez hasonló a *d(d)z* helyzete is, hiszen e hang olyan tövek végén, amelyek zöngés környezetbe kerülhetnek, csak igen korlátozottan található

meg (pl. *edz-, pedz-, fogódz-*), szóelemen belül pedig – a *dzs*-hez hasonlóan – csak intervokális helyzetben (*boddza, maddzag*) vagy zengőhangot követve (*brindza*) fordul elő (a két affrikáta fonotaktikájához l. még Kassai 1998: 144–156, Siptár 2001a: 207–210).

8. Tekintettel a magyar obstruenskapcsolatok fonációs harmóniájának filogenezisére, meglátásom szerint eléggé nyilvánvaló, hogy e jelenség nem koartikulációs-fiziológiai eredetű, de még csak nem is valamiféle kontextusfüggetlen (tehát abszolút módon értelmezett) nyelv(járás)i hatókörű optimalitáselvből vagy kvázi adott fonológiai szabályból származtatható, hanem számos, a mindenkori aktuális nyelvi körülményekkel összefüggő (relatív) tényező együtteséből adódik.

Így az, hogy egy-egy nyelvben-nyelvjárásban milyen zörejhang-kombinációk válhatnak pregnáns fonotaktikai mintákká, függ mindenekelőtt attól, hogy a nyelvi együttélések révén egy-egy területen milyen hangkapcsolatok jelenhetnek meg egyáltalán. Mivel az ősmagyarnak sem a finnugor, sem a török gyökeréből nem származhattak fonációsan kiegyenlítetlen obstruenskombinációk, a zártszótagúsodási folyamatok révén előálló szomszédos zörejhangok diszharmóniájára elég kevés esély volt.

Az egyes obstruenskombinációk zöngésségi tulajdonságainak alakulását nagy mértékben befolyásolja emellett az is, hogy azok a változások (így pl. a $\beta > v$), amelyek új zörejhangkapcsolatokat eredményeznek, mikor (még a fonációs harmónia rendszerének formálódásakor vagy később) indulnak meg, hogy az így feltűnő konszonánskettősök milyen gyakori (támogató vagy éppen ellenható) előmintával rendelkeznek, és hogy a beszélők percepciója szempontjából menynyire egyértelműek a hangkapcsolat tagjainak obstruenstulajdonságai.

Mindezek alapján úgy hiszem, a következtetés egyértelmű: a zörejhangkapcsolatok fonációs harmóniáját a továbbiakban úgy kell kezelnünk, mint olyan fonotaktikai mintákat, amelyek a nyelv(járások) filogenetikus története során, hangsoranalógiás folyamatok révén alakultak ki.

Hivatkozások

Ács Péter – Siptár Péter 2001. Túl a gondozott beszéden. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 550–578.

Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése.* MTA. Budapest.

Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet* (Második, bővített kiadás). Tankönyvkiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.

Benkő Loránd (főszerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* II. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Berrár Jolán 1967. A szóelemek alaktörténete. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó. Budapest. 212–235.

E. Abaffy Erzsébet 2005. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó. Budapest. 106–128, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.

Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest. 325–350.

Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások.* Kókay. Budapest.
Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Juhász Dezső 2001a. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.
Juhász Dezső 2001b. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz. Esettanulmány. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. – Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 263–270.
Kálmán Béla 1951. *A mai magyar nyelvjárások.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Kassai Ilona 1998. *Fonetika.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Kassai Ilona 2001. A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 581–665.
Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
Kiefer Ferenc 2001. A fonológia ma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 25–41.
Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I. (Második, javított és bővített kiadás). Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kiss Zoltán 2007. *The phonetics–phonology interface: Allophony, assimilation and phonotactics.* Doktori értekezés. Budapest. Online. http://budling.nytud.hu/~cash/disszi/kiss_z_diss_2007.pdf
Kiss Zoltán – Bárkányi Zsuzsanna 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 175–226.
Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Papp István 1963. Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben? *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 288–295.
Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Siptár Péter 1996. Mi a magyar /v/? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára.* Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs. 262–270.
Siptár Péter 2001a. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 183–272.
Siptár Péter 2001b. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
Szabó Géza 1981. A v hang sajátos viselkedésének kérdéshez. (Adalékok az előreható *v* > *f* hasonuláshoz, valamint a *v* hátraható zöngésítő hatásához két muravidéki község nyelvjárásából). *Magyar Nyelv* 77: 93–101.
Szentgyörgyi Szilárd 2004. A /v/ és a magyar zöngésségi hasonulás újabb optimalitás-elméleti elemzése. In: Navracsics Judit – Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. (Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára).* Generalia. Szeged, Veszprém. 114–128.

Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.* Táton. Budapest. 345–365.
Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 245). Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
Tóth Valéria 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 4). Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.
Zsigri Gyula 2006. *A magyar mássalhangzószabályok.* JATEPress. Szeged.

Fehér Krisztina
Debreceni Egyetem BTK
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
krfeher@gmail.com

Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban

Rebrus Péter – Törkenczy Miklós

Az alábbi írásban[1] azt vizsgáljuk, hogy a magyar nyelv alaktani-fonológiai mintázatai és a szóalakokban megfigyelhető változatok között milyen elméleti összefüggések állapíthatók meg. A **morfofonológiai variációknak** ilyen jellegű vizsgálata elsősorban az elméleti nyelvészet eredményeire épít – hiszen a mikrovariációk tanulmányozása az elméleti nyelvészeti kutatásokban újabban egyre inkább előtérbe kerül[2] –, másfelől felhasználja a szociolingvisztika és a dialektológia eredményeit is, hiszen a variációk számbavétele és tanulmányozása ezen szakterületeknek fontos – ha nem elsődleges – célja.

A tanulmány a következőképpen tagolódik. Az 1. részben bevezetjük a későbbiekben használt alapfogalmakat: a **paradigma** fogalmát és a paradigma mintázatainak elemzésére vonatkozó paradigmatikus, fonológiai és morfológiai megszorításokat. A 2. részben definiáljuk az instabil pont fogalmát, és itt mondjuk ki a tanulmány alapvető tézisét (az alakváltozatok locusa). A következő alfejezetekben ezt a tézist demonstráljuk a 3. részben a hangkivető ikes igék fakultatív alakváltozatainak elemzésével, míg a 4. részben a definit igealakok jelölésének problémáját vizsgáljuk a kijelentő módú T/1 igealakok nyelvjárási változatain keresztül. Az 5. és 6. rész a paradigmatikus kontraszt előírásának hatásairól és a többi előírással való interakciójáról szól egyes feltételes módú igealakok variációival kapcsolatban, a 7. részben pedig azt vizsgáljuk meg, hogy mi történik, ha a paradigmán belül több alakban is alakváltozatok jelentkeznek.

1. Elméleti háttér

Kiinduló hipotézisünk az, hogy a morfofonológiai mintázatok megragadására a paradigma fogalma a legalkalmasabb. A paradigmát a nyelvi funkció felől definiáljuk: egyazon morfoszintaktikai funkcióhoz (nagyjából: jelentéshez és mondattani előfordulási környezethez) tartozó szóalakok sora. Ebből a szemponból beszélhetünk tő-, illetve toldalékparadigmáról: az első eset-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 99–121.

[1] Köszönetünket fejezzük ki Siptár Péternek és a tanulmány anonim lektorának, hogy a korábbi változatok hibáira, következetlenségeire felhívták a figyelmünket. A tanulmány az *Analógia a fonológiában és a morfológiában* c. OTKA projektum (OTKA49327) keretében készült.

[2] Az ilyen irányú mondattani vizsgálatokról l. Barbiers–Cornips–van der Kleij (2007).

ben az azonos lexémához („tőhöz") tartozó alakokat, a második esetben az azonos morfoszintaktikai funkcióhoz („toldalékmorfémához") tartozó elemeket értjük alatta függetlenül a benne szereplő szóalakok formai tulajdonságaitól.[3]

A paradigma-alapú megközelítés jelen esetben azt is jelenti, hogy az itt felhasznált elemzések szigorúan **felszínorientáltak**[4]: bennük nem játszik szerepet semmilyen absztrakt szint, amelyhez mögöttes alakokat, morfémákat, határjelölőket (egyértelmű morféma- vagy morfszegmentációt) és az ezekre vonatkozó fonológiai szabályokat kellene feltételezni.[5] A felszínorientált elméletek a morfológiai mintázatok, szabályosságok kifejezésére egyetlen eszközt használnak, ez az eszköz a megjelenő felszíni alakok egymás közötti kapcsolatait írja le.[6] Az ezekre a kapcsolatokra vonatkozó megszorításoknak két típusát különíthetjük el annak alapján, hogy a szóalakok esetében a forma–funkció leképezéssel kapcsolatban milyen preferenciákat fogalmaznak meg: Ezek: (i) a paradigmatikus **uniformitási** megszorítások, amelyek azt írják elő, hogy hasonló funkcióhoz minél hasonlóbb alak társuljon[7]; (ii) a paradigmatikus **kontraszt** megszorítások pedig azt mondják ki, hogy különböző funkciókhoz különböző alakoknak kell tartozniuk.[8] Az uniformitási kényszerek abszolút értelemben a szinonímiát tiltják, a kontrasztot előírók viszont a homonímiát. A két megszorítástípus interpretációja között van azonban egy jelentős különbség: míg a kontrasztmegszorítások a teljes alakra vonatkoznak (egy paradigmán belül ne legyen két **teljes** alak azonos), az uniformitást ezzel szemben a szóalakok részszekvenciáira kell kiértékelni (legyen két azonos paradigmához tartozó – azaz funkcionálisan hasonló – szóalak valamely részlete hasonló). Ragozó nyelvekben ez utóbbi hasonlóság tipikusan az azonos paradigmához tartozó tőszekvenciák egyezésében, illetve toldalékszekvenciák egyezésében nyilvánul meg. A szóalakrészletek uniformitásának ilyetén értelmezése a legtöbb esetben ugyanazt fejezi ki, mint a morfémaszegmentálást alkalmazó elméletek **antiallomorfia** előírása, mely a morfémák váltakozását (az allomorfiát) tiltja, illetve annak mértékét minimalizálja.[9]

A fenti paradigmatikus megszorításokon kívül az alaktani mintázatok leírásában szerepet játszanak olyan „statikus" megszorítások is, amelyek nem az alakok összehasonlításával, hanem egy adott alaknak valamilyen szempontú optimális voltával kapcsolatosak. Az ilyen típusú megszorítások azon a nyelvészeti megfigyelésen alapulnak, mely szerint a fonológiai szegmentumok szekvenciái nem egyenrangúak, közöttük minden nyelvre általánosan jellemző hierarchia állítható fel. Az ilyen **univerzális jelöltségi** hierarchiák hatása az, hogy a nyelvek a hierarchia végén álló („hátrányos", jelölt) szekvenciákat kerülik, míg az univerzálisan preferált – jelöletlen – szekvenciák gyakrabban megjelennek, és bizonyos morfológiai pozíciókban kizárólagosan csak ilyenek találhatók. A morfofonológiai folyamatok a jelöltségi hierarchiákkal kölcsönhatásban fej-

[3] Természetesen az, hogy mi számít egy szóalaknak, illetve annak meghatározása, hogy két szóalak azonos morfoszintaktikai funkcióval rendelkezik-e (vagy akár egyazon lexémához tartoznak-e), bizonyos esetekben nem egyszerű. Ezekkel a problémákkal itt nem foglalkozunk, a magyar alaktanban felmerülő ilyen meggondolásokról l. többek között Rebrus–Törkenczy (2008).

[4] Ez nem szükségszerű; vannak mögöttes alakot feltételező paradigma-alapú elemzések is, l. pl. Albright (2002, 2008).

[5] Informálisan a leírás megkönnyítése érdekében használni fogjuk a morféma, morf, allomorf fogalmakat, de ez nem jelent elméleti elkötelezettséget.

[6] Az ilyen felszíni kapcsolatok nem kizárólag a mögöttes alakot tagadó elméletekben játszanak szerepet. A fővonalbeli optimalitáselmélet (l. pl. McCarthy 2002), amely mögöttes alakokkal is operál, szintén használja az ún. kimenet–kimenet megszorításokat (output–output correspondence); bevezetésük szükségességéről l. Benua (1995, 1997).

[7] Ezekről l. ugyancsak Benua (1995, 1997); Steriade 1997, Downing–Hall–Raffelsiefen (2005).

[8] Ezekről l. Kenstowicz (2005), Rebrus–Törkenczy (2005).

[9] Az optimalitáselméletben ezekért rendszerint az ún. hűségességi (faithfulness) megszorítások felelnek, amelyek ebben az esetben bemenet–kimenet megszorítások, azaz a mögöttes alakokat a felszíniekkel hasonlítják össze. Egy mögöttes alakot nem alkalmazó elméletben az ilyen megszorítások általában kiválthatók csupán felszíni alakokra vonatkozó megszorításokkal, l. Burzio 1996, Hayes (1998).

tik ki hatásukat; az eredmény az alaktani mintázatok fonológiai szabályosságaiban ragadható meg.[10] A fonológiai jelöltségi megszorítások mellett szerepet játszhatnak még az alakok morfológiai szerkezetére vonatkozó morfológiai megszorítások is, melyek a morfok egymáshoz viszonyított helyzetére (morfotaktika), illetve az azonos funkcióhoz kapcsolható különböző morfok megjelenését (pl. fúziós morfok, portmanteau morfok) korlátozzák.[11] Az alábbiakban a releváns megszorítások típusait foglaljuk ösze.

(1) A paradigma formai mintázatait meghatározó hatások fő típusai:
a. paradigmatikus **uniformitás** (antiallomorfia)
b. paradigmatikus **kontraszt** (homonímiakerülés)
c. **fonológiai** és **morfológiai** megszorítások
(fonotaktikai és alaktani szempontból jelölt szekvenciák kerülése)

Az egyes alakok a fenti előírásoknak, megszorításoknak különböző mértékben felelnek meg. Egy adott nyelvben egy adott jelenségcsoportra általában jellemző, hogy a megszorítások közül egyesek erőteljesebben – akár teljes mértékben – évényesülnek más megszorítások rovására. A teljes paradigma mintázatára jellemző, hogy a paradigmatikus és jelöltségi megszorítások közül némelyeket különböző mértékben preferál, némelyeket különböző mértékben hátrasorol. Azaz egy paradigma egészében tekinthető úgy, mint amely a fenti kényszerek közötti **optimalizálás** eredménye.[12] A következő részben ezt vizsgáljuk meg részletesen.

2. Az alakváltozatok helye a paradigmában

A paradigma elemei között különféle uniformitási és kontraszt kapcsolatok állnak fenn. Ezek a sokrétű kapcsolatok átszövik a paradigmát: a paradigma egésze tekinthető úgy, mint egy nagy analógiás hálózat.[13] Egy adott alak több különböző ilyen analógiás kapcsolatban vesz részt, amelyek erőssége (és hatásának minősége) eltérő.[14] Az analógiás kapcsolatok erőssége az egészen csekély mértékűtől a nagyon jelentősig terjedhet[15], és mivel egy alakra több analógia hat, egyes esetekben ezek erősíthetik, más esetekben viszont gyengíthetik egymás hatását (természetesen az esetek jelentős részében a két vagy több hatás nem lép egymással kölcsönhatásra, mert más a célpontjuk, vagy más minőségű analógiás kényszert írnak elő). Abban az esetben, ha az alábbi három tényező együtt áll, a paradigma **instabil** pontjáról beszélünk: (i) egyazon alakra vonatkozó, (ii) több, közel azonos erősségű hatás, amelyek (iii) egymásnak ellentmondó kényszereket írnak elő az adott alak formai viselkedésére vonatkozóan. Ezt foglalja össze az alábbi definíció.

[10] Az optimalitáselméletben ezek az ún. jelöltségi (markedness) megszorítások.
[11] Ez utóbbi nem teljesen statikus megszorítás, hiszen a forma–funkció reláció minőségére vonatkozik; a fúziós jelenségek tekinthetők úgy, mint a paradigmatikus uniformitás sértései.
[12] Az optimalizálás mikéntje kutatás tárgya. Az optimalitáselmélet egy speciális optimalizálási módszert használ az alakok leírására (l. pl. Prince–Smolensky 1993/2004, McCarthy–Prince 1995), ami azonban ebben a formájában csak egyes alakokat képes kiértékelni. Az optimalitáselmélet módosított változatai ezt a módszert teljes paradigmákra is általánosítják (pl. McCarthy 2005), de ezzel a móddal szemben is ellenérvek merülhetnek fel. Jelen írásban ezekkel a technikai részletekkel – mivel mondanivalónk szempontjából nem lényegesek – nem kívánunk foglalkozni.
[13] Analógiás kapcsolat az említett formai kapcsolatokon túl a paradigma elemei között fennálló funkcionális kapcsolat is. Az analógiáról bővebben l. Kálmán (2007), Blevins–Garrett (2008), Blevins–Blevins (megj. előtt).
[14] Valójában bármely két alak között fennáll valamilyen mértékű analógiás kapcsolat, a legtöbb ilyen kapcsolat erőssége azonban olyan csekély, hogy semmilyen hatással nem jár.
[15] Az analógiás hatás erőssége nagymértékben függ az alakok gyakoriságától. Erről l. Bybee (2001, 2006), Bybee–Hopper (2001).

(2) A paradigma **instabil pontjai**:
a paradigma azon helyei, melyekre több egymásnak ellentmondó analógiás hatás érvényesül közel azonos mértékben.

Fő állításunk ehhez kapcsolódik: az instabil pontok olyan pontok, amelyekben két vagy több alak közötti választási lehetőségek száma megnő, és a választás bizonytalanná válik – azaz bifurkációs pontok. Ezt mondja ki az alábbi tézis.

(3) **Az alakváltozatok locusa**:
az egy nyelvváltozaton belül, illetve a különböző nyelvváltozatokban tapasztalható alaktani változatok a paradigma instabil pontjaiban jelentkeznek.

Fontos megjegyezni, hogy a fenti állítás semmit nem mond arról, hogy az alakváltozatok egy nyelvváltozaton belül (alaktani szinonímia) vagy különböző dialektális, szociolektális stb. változatok között jelentkeznek. A következőkben a fenti tézist próbáljuk alátámasztani a magyar igei paradigmának a köznyelvből és nyelvjárásokból vett adataival. A köznyelvi adatoknál saját nyelvi intuíciónkra és korpuszvizsgálatokra építünk, a nyelvjárási adatok főként Imre (1971)-ből valók.

3. Fakultatív alakok egy nyelvváltozaton belül

Első példánk az ún. **hangkivető** tövek viselkedése a toldalékok egy csoportja előtt. A hangkivető tövek osztályában a tőben magánhangzó–semmi váltakozást tapasztalunk attól függően, hogy milyen toldalék járul a tőhöz: az ún. **szintetikus** toldalékok a tőnek a CC-végű allomorfjához járulnak (pl. *ugr-om*, *fürd-et*), az ún. **analitikus** toldalékok előtt viszont a CVC-végű tőváltozat jelenik meg (pl. *ugor-j*, *füröd-het*). Ikes igék esetében azonban van egy harmadik toldalékosztály – az ún. **kvázianalitikus** toldalékok osztálya –, amelyek előtt a két tőváltozat bármelyike megjelenhet (pl. *ugr-anak/ugor-nak*, *fürd-eni/füröd-ni*).[16] A köznyelvben ugyanannál a beszélőnél mindkét változat megjelenhet, és az alakváltozatok használata – mai ismereteink szerint – nem áll együtt egyéb (szociolingvisztikai, stílusbeli stb.) tényezőkkel. Az alábbi (4) ábra a releváns adatokat mutatja az *ugrik* ige esetében: az oszlopok az említett három toldalékosztályt mutatják kiegészítve az ige ún. **alapalakjának** (kijelentő mód jelen idejű indefinit E/3 alak) az oszlopával.

[16] A szintetikus toldalékok tipikusan azok, amelyek kiváltják a tőben a kivételes/nem produktív váltakozásokat, az analitikus toldalékok azok, amelyek nem. A kvázi-analitikus osztályba tartozó toldalékok, amint a nevük is mutatja, egyes esetekben kiváltanak tőalternációkat, máskor nem. Erről részletesen l. Rebrus (2000), Rebrus–Törkenczy (megj. előtt).

(4) Rendszeres fakultativitás az ikes hangkivető igék kvázianalitikus alakjaiban

Toldaléktípusok	**Alapalak (B)**	**Szintetikus**	**Kvázianalitikus (Q)**	**Analitikus (A)**
Példák	ugrik	ugrom	ugranak / ugornak	ugorj
		ugrod	ugrasz / ugorsz	ugorjak, -jál
		ugrunk	ugrotok / ugortok	...
		ugrat	ugrana / ugorna	ugord
		ugrás	ugrani / ugorni	ugorhat
		...	...	ugorva
Tőallomorf	**CC**-tő	**CC**-tő	**CC**-tő / **CVC**-tő	**CVC**-tő

Felmerül a kérdés, hogy a fenti rendszeres fakultativitás miért csak az ikes hangkivető tövekben, és miért éppen a kvázianalitikus toldalékoknál mutatkozik. Rebrus (2000) és Rebrus–Törkenczy (2008, megj. előtt) ezt analógiás uniformitási hatásokkal magyarázzák: a kvázianalitikus alakok (Q) tőallomorfjának meg kell egyeznie az alapalak (B) és az analitikus alak (A) tőallomorfjával. Ezek az uniformitási kényszerek általánosan teljesülnek a teljes igei paradigmára függetlenül attól, hogy az adott ige melyik lexikális tőtípusba tartozik, azaz nemcsak a hangkivető tőtípuson belül érvényesülnek.

(5) A kvázianalitikus alak mint analógiás cél:
Az alapalakban és az analitikus alakban megjelenő tőallomorf mindig megjelenik a kvázianalitikus alakban is.

(B)→(Q)←(A)

A fenti uniformitási kényszerek az ikes hangkivető igék esetében ellentmondásban vannak, hiszen az alapalak (*ugr-ik*) CC-tőváltozattal áll, az analitikus alak pedig CVC-tővel (*ugor-hat*, *ugor-j* stb.), ezért (5) miatt a kvázianalitikus alakokban mindkét tőallomorf megjelenik, azaz fakultatív változatokat kapunk (pl. *ugranak/ugornak*). Azaz a (4)-beli rendszeres fakultativitás oka az analógiás források eltérő volta: az (5) uniformitási megszorítások alapján a kvázianalitikus alakok viselkedését két egymásnak ellentmondó előírás szabályozza. Az alábbi táblázat az összes nagyobb igei tőtípus viselkedését foglalja össze: a sorok a különbözően viselkedő tőtípusokat, az oszlopok a morfofonológiai viselkedésük alapján elkülöníthető toldalékosztályokat mutatják (a releváns adatokat mutató cellák szürkével vannak megjelölve, és a két tőváltozat közötti határvonal a táblázatban vastag vonallal van kiemelve).

(6) A CC ~ CVC tőallomorfok mintázatai az igei paradigmában:

toldalékosztályok		Alapalak (B)	Szintetikus	Kvázianalitikus (Q)		Analitikus (A)
tőtípusok	stabil -VC	ápol	ápolok	ápolnak		ápolhat
	hangkivető – nem ikes	mozog	mozgok	mozognak		mozoghat
	hangkivető – ikes	ugrik	ugrok	ugranak	ugornak	ugorhat
	stabil -CC	hord	hordok	hordanak		hordhat

Figyeljük meg, hogy az alapalak és a kvázianalitikus alakok viselkedése kizárólag az ikes hangkivetők esetében eltérő. Például a nem ikes hangkivető alakok (*mozog, söpör* stb.) esetében mindkét analógiás forrás CVC-tőváltozatban áll (pl. *mozog*, ill. *mozog-hat*), ezért a kvázianalitikus alakok is ezt követik (*mozog-nak*), és – legalábbis a köznyelvben – nincs fakultatív CC tővel álló alak (**mozg-anak* vagy **söpr-enek*). Az analógiás magyarázat tehát helytálló: csak ott van fakultativitás, ahol az uniformitási előírások ellentmondóak, más igei tőtípusokban nem találunk ilyen változatokat.

A (6) ábra különösen érdekes az alakváltozatok helye szempontjából. Ha a két mintázatot – a CC-, illetve CVC-tövet tartalmazó alakok mintázatát – megfigyeljük, akkor azt találjuk, hogy ezek határa lépcsős, azaz az egy mintázathoz tartozó alakok nem téglalapot alkotnak, hanem háromszöghöz közeli alakzatot (a (6) táblázatban pl. a CVC-tövek a jobb felső, míg a CC-tövek a bal alsó sarokban jelennek meg).[17] Az ilyen mintázatoknak az a jellemzője, hogy egy adott mintát mutató alakok nem írhatók le általánosan a paradigmát definiáló jegyekre (itt tőtípusokra és toldalékosztályokra) való közvetlen hivatkozással, hiszen ha az egyik dimenzióban a jegyet lerögzítjük, és a másik dimenzióban változtatjuk, akkor a minta határa gyakran „ugrik", azaz ezek a határok más-más lerögzített jegyeknél nem esnek egybe, azt minden egyes lerögzített jegynél külön meg kell adni.

A szóban forgó fakultatív alakokat mutató paradigmacellák viszont ennek a graduális határnak a mentén helyezkednek el, a gradualitás következménye pedig az, hogy a határon elhelyezkedő pontok bármilyen dimenzió mentén elmozdulva mintát válthatnak, azaz kétszeresen instabilak.[18]

Összefoglalva, az ikes hangkivető igék kvázianalitikusan toldalékolt alakjai a paradigma instabil pontján helyezkednek el, mivel ezek dependens alakok (analógiás célok), és rájuk két egymásnak ellentmondó uniformitási feltétel vonatkozik. Ennélfogva a (3) tézis szerint alakváltozatok jelenhetnek meg: jelen esetben mindkét változat egyetlen nyelvváltozaton – a köznyelvin – belül megtalálható. A konkrét esetben az instabil helyzet a fakultativitás mel-

[17] Ugyanezeket az alakokat máshogyan is el lehetne rendezni, az oszlopok/sorok által megjelenített „jegyek" sorrendjének megváltoztatásával, ekkor az azonos mintázatot mutató alakok nem egy „tömbben" lennének. A mintázatok közötti határ gradualitása azonban ettől nem változna.

[18] L. ezekről részletesebben Rebrus (2001, 2005).

lett további következményekkel is szolgál: a fakultatív alakok gyakran nem egyenértékűek, megfigyelhető, hogy egyes beszélőknél a grammatikalitási ítéletekben **bizonytalanságot** tapasztalunk (pl. sok beszélő hezitál a *fürdenek* és a *fürödnek* alakváltozatok között[19]), illetve idiolektális változatokat, amelyekben a két alak közül valamelyik alak preferált vagy kizárólagos (pl. a szerzők az *ugrasz* alakot egyértelműen jobbnak tartják az *ugorsz* alaknál[20]).[21]

Ez a tőtől és a toldaléktól is függő változékonyság egyes esetekben almintázatok megjelenésében nyilvánul meg. Bizonyos ikes hangkivető tövek esetében a kvázianalitikus alakok nem ugyanúgy viselkednek: a szám/személyjelölővel ellátott alakoknál megmarad a fakultativitás (pl. *hiányoznak/hiányzanak*), a többi kvázianalitikus toldalék viszont csak a CVC-tőváltozathoz járulhat (pl. *hiányozni/*hiányzani*) – természetesen itt is nagyfokú, a beszélőtől függő variabilitást tapasztalunk. Hasonlóan a legtöbb *sz–d* tőváltakozást mutató igéknél – amelyek bizonyos szempontból alesetei az ikes hangkivetőknek, hiszen a váltakozó tővég itt is CC vagy CVC – ugyanez a jelenség élesebben figyelhető meg (pl. *mosakodnak/mosakszanak*, de *mosakodna/*mosakszana*). Azaz az említett töveknél az (5)-beli kettős uniformitási kényszer maradéktalanul csak a szám/személyjelölős alakokra vonatkozik (jelen esetben ez egy toldalékot jelent, a T/3 szám/személyjelölőt, pl. *hiányoznak/hiányzanak*, *mosakodnak/mosakszanak*), a többi kvázianalitikus alaknál csak az analitikus alakban szereplő CVC-végű tő szerepel, azaz az alapalaknak, mint analógiás forrásnak a hatása nem érvényesül. Itt tehát a (6)-beli CC mintázat „visszaszorulását" tapasztaljuk.[22]

Az utolsó jelenség, amelyre szeretnénk rámutatni, hogy egyes nyelvváltozatokban a (6)-beli CC-mintázatnak nemcsak a visszaszorulása, hanem a kiterjedése is megfigyelhető. Nyelvjárási vizsgálatok szerint a CC-végű tő megjelenése nemcsak az ikes, hanem a nem ikes hangkivető igék között is lehetséges, ilyenek a %*söprenek*, %*mozganak* dialektális alakok.[23] Véleményünk szerint a nem ikes CC-tövű alakok megjelenése ugyancsak annak a következménye, hogy a szóban fogó alakok a graduális mintázat határán találhatók. A határon álló elemekre viszont nagyon gyakran kettős analógiás hatások érvényesülnek, ami instabil pontot eredményez. Összefoglalva: a hangkivető igék kvázianalitikus alakjai a paradigma instabil pontján vagy annak közelében helyezkednek el, aminek a következményei az alábbiak.

(7) Az instabil helyzet lehetséges következményei:
- **fakultativitás**
- ezen belül nagyfokú **bizonytalanság** (preferált alakok, idiolektális variációk)
- **almintázatok** (pl. a mintázatok hasadása)
- **nyelvi változatok** (pl. az egyik minta kiterjedése vagy visszaszorulása)

A következőkben az igei paradigmában jelentkező toldalékváltozatokkal foglalkozunk, és azt vizsgáljuk, hogy a nyelvjárási változatok megjelenését milyen instabilitás idézi elő.

[19] Google-kereséssel közel azonos számú találatot kapunk: *fürdenek* kb. 19500 találat, *fürödnek* kb. 13900 találat.
[20] Ezt a preferenciát a Google-keresés is megerősíti: *ugrasz* kb. 13800 találat, *ugorsz* kb. 342 találat.
[21] Ez a fajta bizonytalanság nem azonos az Albright (2003)-ban idézett bizonytalansággal, ami egyes alakok hiányát (a paradigma defektivitását) idézheti elő.
[22] További vizsgálat tárgya lehet, hogy ez összefügg-e az említett tövek altípusának a többitől eltérő paradigmatikus viselkedésével vagy gyakorisági viszonyokkal.
[23] A nyelvjárási adatok elsősorban Imre (1971)-ből valók, a cikkben felhasznált alakok listája a függelékben található. A főszövegben a nem köznyelvi, nyelvjárási adatokat %-kal jelöljük meg.

4. A definitjelölő mint gyenge analógiás forrás

A definit[24] igealakok jelölése a magyarban komplex rendszert alkot. Egyes esetekben a definitség jelölője **fuzionál** a már amúgy is fúziós szám/személyjelölővel, azaz az alakvégződésekben a két funkcióért felelős morf nem különíthető el (tehát portmanteau morfként jelenik meg): pl. *vár-ok – vár-om, vár-sz – vár-od*. Egyes esetekben a definitség jelölése **agglutinatív**: külön, más funkcióhoz nem társítható szekvencia fejezi ki, pl. *vár – vár-**ja**, vár-tok – vár-**já**-tok*.[25] Ami azonban különösen bonyolulttá teszi a definit paradigmát, az az, hogy ez a két típus keveredhet: bizonyos alakokban a szám/személy-definitjelölő fúziós, de emellett még a definitjelölő (vagy ennek egy részszekvenciája) külön is megjelenhet, pl. *vár-nak – vár-**já**-k, vár-unk – vár-**j**-uk*. További komplikációt okoz az is, hogy a nem fuzionált definitjelölő több különböző alakban jelenhet meg: *-ja, -já-, -i(-), -j-, -a, -e, -á-, -é-* stb. A változatok függenek a tő hangrendjétől: pl. *vár-**ja** – kér-**i***; a toldalék pozíciójától (szóalakzáró vagy nem): *vár-**ja** – vár-**já**-tok, vár-t-**a** – vár-t-**á**-tok, kér-t-**e** – kér-t-**é**-tek*; a szám/személy értéktől: *vár-**já**-tok – vár-**j**-uk*; és az idő/mód dimenzió értékétől: *vár-**ja** – vár-t-**a**, kér-**je** – kér-t-**e***.[26] Mivel – úgy tűnik – a definitjelölő *-j-* szekvenciája, illetve az *-a/e* és *-á/é-* szekvenciái külön-külön és együtt is megjelenhetnek, ezért a leírás egyszerűsítése végett a definitjelölőre mint két toldalékra fogunk hivatkozni, ezek jelölése DEF-*j*-, illetve DEF-*A*/-*Á*-.[27] Összefoglalva az alábbit mondhatjuk:

(8) A definit igealakok jelölése:
– **fúziós**: a szám/személyjelölővel fuzionálva
és/vagy
– **agglutinatív**: kétféle defininitjelölővel:
DEF-*j*-
és/vagy
DEF-*A*/-*Á*-

Az alábbi ábra a definit igealakokat foglalja össze, az utolsó két sorban azt látjuk, hogy a kétféle definitjelölő, mely számban és személyben jelenik meg.

[24] Az alanyi-tárgyas (általános-határozott) morfoszintaktikai értékek megnevezésére a cikkben az indefinit-definit terminusokat fogjuk használni, a morfoszintaktikai dimenzió neve pedig definitség.
[25] Itt és a további alakokban a fúziós szám/személy-definitjelölőt aláhúzással, az agglutinatív definitjelölőt félkövérrel jelezzük. A könnyebb olvashatóság érdekében kötőjellel jelöljük a hozzávetőleges morfhatárokat, de ennek nincs elméleti jelentősége.
[26] Részletes elemzést l. Rebrus (1998) és Rebrus (2000).
[27] Az *-a/e* és *-á/é-* változatok közötti választást a magánhangzó-harmónia és a szóvégi nyíltmagánhangzó-nyúlás általános szabályai adják meg. Az *-i(-)* változattól most eltekintünk (l. erről részletesebben a 7. részt). Ugyancsak eltekintünk a definitjelölő *-j*-jének egyes tővégi mássalhangzókat érintő hasonulási folyamataitól.

(9) A köznyelvi definit igei paradigma:

	JELEN.KIJELENTŐ		MÚLT. KIJELENTŐ	KÖTŐMÓD	JELEN. FELTÉTELES
E/1	vár-om	kér-em	vár-t-am	vár-j-am	vár-ná-m
E/2	vár-od	kér-ed	vár-t-ad	vár-j-ad	vár-ná-d
E/3	vár-**j**-**a**	kér-i	vár-t-**a**	vár-j-**a**	vár-n***á***
T/1	vár-**j**-uk	kér-**j**-ük	vár-t-uk	vár-j-uk	vár-ná-nk
T/2	vár-**j**-**á**-tok	kér-i-tek	vár-t-**á**-tok	vár-j-**á**-tok	vár-ná-tok
T/3	vár-**j**-**á**-k	kér-i-k	vár-t-**á**-k	vár-j-**á**-k	vár-ná-k
DEF-*j*- :	E/3, T/1,2,3	T/1	-	-	-
DEF-*A*/-*Á*- :	E/3, T/1,3	-	E/3, T/1,3	E/3, T/1,3	- (?E/3)

Amint az az adatokból látható, a DEF-*j*- megjelenésére szigorú megszorítás vonatkozik: jelen idő kijelentő módban (veláris töveknél) E/1 és E/2 kivételével mindig megjelenik, más idő/módban sohasem. Ezt egy nyelvspecifikus morfológiai szabállyal magyarázhatjuk, amely olyan templátumot feltételez, amelyben az idő/mód kitett jelölőjének és a DEF-*j*- definitjelölőnek egyazon pozícióban kellene megjelenni, ami azonban az alábbi templatikus megszorítás miatt nem lehetséges.[28]

(10) Morfológiai templátum:
A DEF-*j*- és az idő/mód jelölő kölcsönösen kizárók (azaz DEF-*j*- csak JELEN.KIJELENTŐben állhat).

A másik defininitjelölő, DEF-*A*/-*Á*- megjelenésére a (10) templátum nem vonatkozik: olyan esetekben is megjelenhet, ahol *j*-s párja nem (pl. *vár-t-**a**, vár-t-**á**-tok, vár-t-**á**-k*). A DEF-*A*/-*Á*- megjelenésére azonban egy másik, speciális feltétel vonatkozik: T/1-ben sohasem jelenik meg[29], ezért itt a tárgyasságot JELEN.KIJELENTŐ-ben a DEF-*j*-, **és** a fúziós szám/személyjelölő egyszerre jelzi: *vár-unk – vár-**j**-uk*. MÚLT.KIJELENTŐ-ben, illetve FELSZÓLÍTÓ/KÖTŐMÓD-ban a (10) feltétel miatt viszont csak a szám/személyjelölő hordozza a definitségi kontrasztot: *vár-t-unk – vár-t-uk*, illetve *vár-j-unk – vár-j-uk*); JELEN.FELTÉTELES-ben viszont még a szám/személy-

[28] Az itt feltételezett templátum egy általánosabb templatikus rendszer alesete, ahol a templátumpozíciók és a toldalékok morfofonológiai státusza összefügg, erről részletesen Rebrus (2000, 2003).
[29] Ennek oka egyfajta homonímiaelkerülés: ha T/1-ben a *DEF-A/-Á-* megjelenne, az alakok egybeeshetnének a T/3 alakkal (*vár-**j**-**á**-k, vár-t-**á**-k* stb.). Erről részletesen l. Rebrus (2001).

jelölő sem különbözteti meg a definit és az indefinit alakot, ezért azok homonimak lesznek: *vár-ná-nk (vmit/azt)*.[30]

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a definitjelölés uniformitása a magyarban igen gyenge, a DEF-*j*- megjelenése az összes (9)-beli paradigmacelláknak csak 5/48-ára (kb. 10%), a DEF-*A*/-*Á*- megjelenése a celláknak csak 15/48-ára (kb. 31%) terjed ki.[31] Azaz egy adott definit alakra a definitjelölők uniformitási kényszerei felettébb gyenge analógiás hatást tesznek. A szám/személyek közül a T/1 alakok különösen instabilak: a két definitjelölő közül a DEF-*j*- a templatikus kényszer miatt csak JELEN.KIJELENTŐ-ben jelenik meg (25%), DEF-*A*/-*Á*- pedig sohasem (0%); és ez az egyetlen szám/személy érték, amelyben a DEF-*j*- toldalék a DEF-*A*/-*Á*- toldalék nélkül jelenik meg. Hasonlóan nem teljes a definit T/1 fúziós szám/személyjelölők uniformitása: a négy idő/mód közül csak háromban jelenik meg ugyanabban az alakban (75%). Tehát a köznyelvi T/1 definit alakok a sokrétű és gyenge uniformitási előírások következtében igen instabilak, érdemes megvizsgálni, hogy vannak-e alakváltozataik.

Először vizsgáljuk meg a T/1 definit alakok közül a JELEN.KIJELENTŐ alakokat. Nyelvjárási vizsgálatok a szóban forgó paradigmacellában a köznyelvi *vár-**j**-<u>uk</u>* alak mellett még három másik alakváltozatot sorolnak fel: %*vár-<u>uk</u>*, %*vár-**j**-unk*, %*vár-unk*. Ezek a változatok a definitjelölő (DEF-*j*-,) és a szám/személyjelölő (-*uk/ük*) instabilitását mutatják: megjelenésükre/nem-megjelenésükre összesen négy logikai lehetőség van, és pontosan ez a négy lehetőség, amely nyelvváltozatokban előfordul. Ezt mutatja az alábbi (11) ábra, ahol a sorokban az alakváltozatok, az oszlopokban az adott uniformitási kényszerek állnak. Az első két oszlop (l. bekeretezett részek) az említett két uniformitási kényszer teljesülését (+) vagy nem-teljesülését (–) mutatja. A harmadik oszlop azt mutatja, hogy a szóban forgó alakváltozatok egyikében sem jelenik meg a DEF-*A*/-*Á*- toldalék. A (11b) táblázatban a megfelelő múlt idejű alakok szerepelnek: a köznyelvi *vár-t-uk* alaknak egy dialektális változatával, a %*vár-t-unk* alakkal. Az utolsó oszlop a (10) templatikus kényszer teljesülését jelzi, ez a jelen idejű alakokra automatikusan teljesül, és ezt a megszorítást a múlt idejű alakok mindkét létező alakváltozata (*vár-t-<u>uk</u>*, ill. %*vár-t-unk*) ki is elégíti. (Az utolsó sorban egy hipotetikus nem létező alakot adtunk meg (**vár-t(a)-**j**-<u>uk</u>*), amelyben mindkét definitjelölő megjelenik ugyan, a múlt idő *t*-je és a DEF-*j*- egyszerre való megjelenése viszont megsértené a (10) templatikus megszorítást.)

[30] Erről a definitségi neutralizációról l. az 5. részt.

[31] Ezek a nyers adatok egyenletesnek tételezik fel a veláris-palatális tövek és a cellákban levő alakok eloszlását. Valósabb adatokat kapnánk, ha a különböző morfoszintaktikai értékeket azok gyakoriságával súlyoznánk, de az eredmények valószínűleg így sem lennének 50% fölött.

(11) Kijelentő módú T/1 alakváltozatok:

		uniform *(-uk/ük)*	**uniform** *(-j-)*	**uniform** *(-A/-Á-)*	**templátum**
a) **JELEN.KIJ. T/1:**	vár-**j**-uk	+	+	–	n.a.
	%vár-uk	+	–	–	n.a.
	%vár-**j**-unk	–	+	–	n.a.
	%vár-unk	–	–	–	n.a.
b) **MÚLT.KIJ. T/1:**	vár-t-uk	+	–	–	✓
	%vár-t-unk	–	–	–	✓
	(*vár-t(a)-j-uk	+	+	–	×)

Elmondhatjuk tehát, hogy a definit igei paradigmán belül mind a definitjelölők, mind a T/1 fúziós definit szám/személyjelölő uniformitása igen gyenge; egy adott alakra ennek következtében gyenge analógiás hatással bírnak. Így instabil pont keletkezik, ami maga után vonja (potenciális) alakváltozatok jelentkezését. Kijelentő módban a definit alakban vagy a köznyelvi definit szám/személyjelölő (*-uk/ük*) vagy ennek indefinit párja (*-unk/ünk*) jelenik meg. Hasonlóan a DEF-*j*- vagy megjelenik, vagy nem: jelen időben megjelenhet, de hiányozhat is, múlt időben azonban a templatikus kényszer miatt a megjelenése nem engedélyezett. Így JELEN.KIJELENTŐben négy, MÚLT.KIJELENTŐ-ben két alakváltozatot kapunk.[32]

Figyeljük meg továbbá, hogy a fenti alakváltozatok közül két alakban megszűnik a definitségi kontraszt: a %*vár-unk* (l. 11a) és a %*vár-t-unk* (l. 11b) nyelvjárási definit alakokban nem szerepel definitjelölő, és a szám/személyjelölő azonos az indefinittel, ezért a teljes alakok megegyeznek definit és indefinit esetben.[33] Azaz az (1b)-ben felsorolt paradigmatikus kontraszt-megszorítások itt nem játszanak szerepet; más esetekben azonban úgy tűnik, a homonímia-elkerülésnek mégis szerepe lehet az alakváltozatok kialakításában – erről szól a következő rész.

5. A paradigmatikus kontraszt szerepe

Korábban említettük, hogy a JELEN.FELT.DEF.T/1 köznyelvi alakban a definit helyett az **indefinit** szám/személyjelölő jelenik meg. Ennek következtében a szóban forgó definit és indefinit

[32] Ezekben az alakokban (sőt semelyik T/1 alakban) a DEF-A/-Á- sohasem jelenik meg, ennek lehetséges okáról l. a 29. lábjegyzetet.

[33] A nyelvjárási %*vár-**j**-unk* kijelentő módú definit alak (l. 11a) is az *-unk/ünk* köznyelvi indefinit szám/személyjelölőt tartalmazza, de benne *j*-s definitjelölő áll, ezért nem homonim az **indefinit** *vár-unk* alakkal. Imre (1971) szerint azonban a fenti definit alak elterjedési területének egy részén (de nem a teljes területen) az indefinit alakban is szerepel a fenti *-j-* morf, így az indefinit alak is %*vár-j-unk* lesz – így ezeken a részterületeken a definitségi kontraszt szintén felfüggesztődik.

alak közötti morfoszintaktikai kontraszt felfüggesztődik (*várná-nk vmit/azt*). Ennek a meglepő allomorfiának és a következményeként fennálló **definitségi neutralizációnak** a magyarázatát Rebrus (2001) és Rebrus–Törkenczy (2005) egy javító stratégiában látja. Mivel a DEF-*j*- a templatikus kényszer miatt nem jelenhet meg, ezért a „szabályos" definit szám/személyjelölőt tartalmazó (hipotetikus) alak vagy (i) hiátust tartalmazna (**vár-ná-uk*), vagy (ii) a hiátus megszüntetésére a szokásos törlő stratégia – a második magánhangzó törlése – zajlana le (**vár-ná-k*).[34] Ez a két alak azonban még alternatív alakokként sem jelentkezik: az előbb említett (i) lehetőség két inflexiós toldalék közötti hiátust tartalmaz, ami nem megengedett a magyarban, a (ii) lehetőség azért nem elérhető, mert egybeesne a T/3 alakkal (*ők várnák azt*). Ez utóbbi homonímia azonban szám/személy kontrasztot függesztene fel, ami hátrányosabb, mint a végül létrejövő definitségi homonímia.[35] Ezt mutatja az alábbi ábra.

(12) Definitségi neutralizáció

	T/1		T/3
INDEF	(mi) vár-ná-nk (vmit)		
	‖		
DEF	(mi) ***vár-ná-nk*** (azt)	↔	
			(ők) vár-ná-k (azt)
	*(mi) vár-ná-k (azt)	=	

Ami a fenti magyarázatot az eddigiektől megkülönbözteti, az az, hogy itt az uniformitási kényszerek mellett szerepet játszanak a kontrasztív és a jelöltségi megszorítások is. A köznyelvi alak egy olyan összetett optimalizálás eredménye, amely ezen megszorítások kölcsönhatásának eredménye: a definit szám/személy (-*(u)k/(ü)k*) uniformitásánál és a definitségi kontraszt fenntartásánál előbbre sorolja a szám/személy kontraszt fenntartását, és a hiátus elkerülését.[36] A definitjelölőknek pedig nyomuk sincs, ennek oka a templatikus kényszer mellett az a tény, hogy a -*ná/né*- toldalékmorf után a DEF-A/-Á- toldalék megjelenése vagy végzetes hiátust (hipotetikus -*ná-**á**-(n)k*, illetve -*n-**é**-é(n)k*) hozna létre, vagy pedig a két azonos szegmentum összeolvadásával a DEF-A/-Á- megjelenése semmit nem változtatna az alakon.

Vizsgáljuk most meg a feltételes módú definit T/1 alakok nyelvjárási változatait! Összesen öt alakváltozatot találunk: a köznyelvi *vár-ná-nk*, a dialektális/magas nyelvi/elavult %*vár-nó-k* és három kizárólag nyelvjárási %*vár-n-uk*, %*vár-nó-nk*, *vár-ná-j-uk*[37] alakot. Ezek közül három alakban a definit -*(u)k/(ü)k*, két alakban pedig az indefinit -*(u)nk/(ü)nk* szám/személyjelölő áll. Az is megfigyelhető, hogy a feltételes mód -*na/-ná*- jelölője az ötből három alakban csak részlegesen

[34] Akkor ez a szokásos stratégia, ha a hiátus szintetikus, magánhangzó kezdetű toldalékolás eredményeképpen állna elő (pl. *vár-ná-m, vár-ná-d, várná-nk*). Egyébként a hiátustöltés a szokásos stratégia, l. Siptár–Törkenczy (2000).

[35] Ennek indoklására univerzális megfigyeléseket és a magyar igei paradigmában másutt megfigyelhető egyéb váltakozásokat lehet felhozni.

[36] A technikai részleteket l. Rebrus–Törkenczy (2005)-ben.

[37] Ez utóbbi Imre (1971)-ben a perifériális *vinnejök* alakban szerepel, ami a *vár* tővel a *vár-na-j-ok* alaknak felel meg. A magánhangzós különbségek (*á* helyett *a*, illetve *u* helyett *o*) az érvelés szempontjából nem bírnak jelentőséggel.

(*vár-**n**-uk*) vagy más formában van jelen (*vár-**nó**-k*, *vár-**nó**-nk*)[38]: ezen a módon sikerül elkerülni a homonímiát, azonban a *-na/-ná-* uniformitása részben sérül. Egy ritka alakban (%*vár-ná-**j**-uk*) a templátumkényszer ellenére megjelenik a DEF-*j-* is. Az alábbi táblázatban összefoglaljuk a releváns alalakokat (az uniformitási kontrasztok kiértékelésénél, az uniform részszekvenciák száma alapján –, +, +(+) vagy ++ értékeket adtunk).

(13) Az uniformitási, a kontrasztív és a morfofonológiai előírások kölcsönhatása T/1-ben

		uniform (*-(u)k*)	**uniform** (*-nÁ-*)	**kontraszt**	**templátum**	***hiátus**
JELEN.FELT. T/1:	vár-***ná***-nk	–	++	×(definitség)	✓	✓
	%vár-***nó***-nk	–	+(+)	✓	✓	✓
	%vár-***nó***-k	+	+(+)	✓	✓	✓
	%vár-***n***-uk	++	+	✓	✓	✓
	?%vár-***ná***-j-uk	++	++	✓	×	✓
nem létező változatok:						
	*vár-***ná**-uk	++	++	✓	✓	×
	*vár-***ná**-k	+	++	×(szám/sz.)	✓	✓

Az T/1 alakváltozatok azt mutatják, hogy a két releváns uniformitási feltétel teljes mértékben egyszerre nem elégíthető ki, mert egyéb megszorításokat sértene: vagy a **fonológiai jelöltséget** (*ná+uk* hiátus nem analitikus morfémahatáron nem fordul elő), vagy pedig a **szám/személy kontrasztivitást** (a szám/személy kontrasztot előíró feltétel a magyarban nem sérthető meg). Ezen megszorításokon kívül a többi előírások megsérthetők: az alakváltozatok olyan optimalizálás eredményei, amelyben vagy valamelyik (i) **uniformitási** kényszer sérül többé-kevésbé (pl. az alak a máshol előforduló morfszekvenciának csak egy részét tartalmazza), vagy a (ii) gyengébb, **definitségi kontraszt** előírást sérti meg, vagy pedig (iii) periferiálisan egy **morfológiai** kényszert (a *-j-* definitjelölő nem-megjelenése a templatikus feltétel miatt). Azaz a fenti T/1 alakváltozatok közül a *vár-ná-**j**-uk* perifériális alakban egyszerre jelenik meg a *-na/-ná-* idő/módjelölő és a DEF-*j-* definitjelölő, ezzel megsértve a (10) templátumszabályt. A köznyelvi *vár-ná-nk* alakváltozat viszont az indefinit alakkal homoním, így a definitségi kontraszt előírása sérül. A többi alakváltozatban ezzel szemben a szóban forgó előírások teljesülnek, viszont az idő/mód-

[38]A *-nók*, illetve a *-nónk* részlegesen tartalmazza a *-ná-* és az *-uk*, illetve az *-unk* szekvenciákat, de ez a fajta á+u ⟶ ó összeolvadás a magyarban nem általános.

jelölő uniformitása sérül. A templatikus, a kontrasztív és az uniformitási kényszerek hasonló kölcsönhatására látunk példát a következő részben.

6. A templatikus kényszer és a kontraszt

Vizsgáljuk meg a JELEN.FELT.DEF.E/3 alakokat! A *vár-ná* köznyelvi alak speciális, hiszen az idő/módjelölő benne végmorféma, az igealak mégis azzal a hosszú magánhangzós változattal (*-ná-/-né-*) áll, amely máskor kizárólag szó belsejében jelenik meg.[39] A szóvégi *-ná* (és természetesen a *-né*) megjelenését a mögöttes alakokkal operáló elméletek egy /a+a/ → *á* összeolvadási szabállyal magyarázhatják, ahol az első *-a* a feltételes mód jelölőjéhez, a második *-a* a DEF-*A*/-*Á*- definitjelölőhöz tartozik: /vár/+/na/+/a/ → várná.[40] Ez a magyarázat azonban olyan **ad hoc** fonológiai szabályt tételez fel, amelyre a magyarban sehol máshol nincs szükség. A felszínorientált analógiás megközelítések ilyen magyarázattal nem operálhatnak, viszont az uniformitási meggondolások itt is célravezetőek lehetnek. Figyeljük meg, hogy az összes többi feltételes módú definit alakban a feltételes mód jelölője mind *-ná-/-né-* (*vár-n-á-m*, *vár-ná-d* stb.).[41] Az E/3 definit alakok viszont a DEF-*A*/-*Á*- definitjelölőnek köszönhetően mind rövid magánhangzóra (általában *a*-ra vagy *e*-re) végződnek: *vár-**j-a*** (kijelentő vagy felszólító), *vár-t-**a***, *kér-t-**e***, *kér-j-**e***. Így tehát a JELEN.FELT.DEF.E/3 alakok utolsó magánhangzójára két egymásnak ellentmondó analógia vonatkozik: az első abból fakad, hogy a nem E/3 feltételes alakokban a feltételes mód jelölője nem szóvégen áll, ezért hosszú; a másik analógia viszont a többi E/3 definit alakból származik: ezekben a DEF-*A*/-*Á*- definitjelölő mindig szóvégen áll, ezért az rövid *a*/*e*-ként realizálódik. A dialektális változatokban ez az instabilitás tükröződik: az tehát, hogy a köznyelvi *vár-ná* alak uniform a *-ná-/-né-* idő/módjelölőt (szó belsejében) tartalmazó alakokkal, nem uniform viszont a DEF-*A*/-*Á*- definitjelölőt szóvégen tartalmazó *a*/*e*-re végződő alakokkal. A tájnyelvi definit %*vár-na* alak esetében viszont éppen fordítva: a szóvégi magánhangzó uniform a többi definit E/3 alakkal, a feltételes mód jelölőjének alakja viszont nem uniform a többi feltételes módú definit alakéval; emellett ez az alak megszünteti a definitségi kontrasztot, hiszen homonim az indefinit *vár-na* alakkal. Mindkét alak betartja viszont a templatikus előírást, mivel egyik sem tartalmazza a DEF-*j*- definitjelölőt. A dialektális %*vár-na-**j-a*** alak viszont nem, mivel tartalmazza a DEF-*j*- definitjelölőt az idő/módjelölővel együtt, ugyanakkor nem okoz homonímiát. Az alábbi táblázat ezt foglalja össsze, ahol a feltételes mód jelölőjére és a DEF-*A*/-*Á*- definitjelölőre vonatkozó uniformitási feltételeknek specifikus változatai szerepelnek: az **uniform**(-*NÁ*-) és az uniform(-*A*) megszorításokban az illető allomorfoknak a megfelelő pozíciókban megjelenő alakjai szerepelnek (a szó belseji *-ná-/-né-*, illetve a szóvégi *-a/-e*).

[39] Vö. *vár-ná-m*, *kér-né-d*, *vár-ná-nk* stb., köszönhetően a magyarban teljesen általános és produktív morfofonológiai szabálynak, a tővégi nyíltmagánhangzó-nyúlásnak, l. Vago (1980), Rebrus (2000), Siptár – Törkenczy (2000).

[40] Ennek a szabálynak az autoszegmentális megvalósításáról l. pl. Rebrus (2000).

[41] Természetesen ez – az E/3 kivételével – az indefinit alakokra is igaz, hiszen a feltételes mód jelölője itt sem szóvégen áll.

(14) Templátum és kontraszt E/3-ban:

		uniform *(-nÁ-)*	**uniform** *(-A)*	**kontraszt**	**templátum**
JELEN.FELT. E/3:	vár-**ná**	+	–	✓	✓
	%vár-**na**	–	+	×(definitség)	✓
	%vár-**na-j-a**	–	+	✓	×

Az uniformitási, a kontraszt és a templatikus megszorítások kölcsönhatása a T/3 alakokban is megmutatkozik. A köznyelvi T/3 alakok (*vár-ná-k*, *kér-né-k*) gyakran homonimak az E/1 alakkal, azaz itt a szám/személy kontraszt feltétele sérül.[42] A köznyelvi *vár-ná-k* alak és a nyelvjárási %*vár-ná-j-á-k* alakok rendre a kontrasztív, illetve a templatikus feltételt sértik meg, hiszen az előbbi (a művelt köznyelvben csak ennek palatális párja, a *kér-né-k*) homonim az E/1 indefinit alakkal, míg az utóbbi alakban a DEF-*j*- definitjelölő megjelenése sérti a templatikus feltételt. Míg ez utóbbi alakban mindkét definitjelölő szerepel, két további nyelvjárási alakban (%*vár-ná-j-ok* és %*vár-ná-j-ik*) csak a DEF-*j*- jelenik meg. Így ezek az alakok szintén megsértik a templatikus feltételt.[43]

(15) Változatok T/3-ban

		uniform *(-Á-)*	**uniform** *(-k)*	**kontraszt**	**templátum**
JELEN.FELT. T/3:	vár-ná-k	+	+	×(szám/sz.)	✓
	%vár-ná-**j-á**-k	+	+	✓	×
	%vár-ná-**j**-ok	–	+	✓	×
	%vár-ná-**j**-ik	–	+	✓	×

[42] Ez a művelt köznyelvben csak részben igaz, az E/1 *vár-né-k* alak antiharmonikusan ugyan, de megteremti a kontrasztot, a palatális hangrendű töveknél azonban mindig homonímiát találunk: *én kérnék vmit – ők kérnék azt* (erről részletesen l. Rebrus – Törkenczy 2005). A „nákoló" nyelvváltozatokban, amelyek nemcsak dialektálisan, hanem szociolektálisan is elterjedtek, hangrendtől függetlenül minden igénél homonímiát találunk.

[43] A szám/személyjelölő kötőhangzóival itt nem foglalkozunk, de annyit érdemes megjegyezni, hogy az első alakban a kötőhangzó szabályosan középső (*vár-om*, *vár-ok* stb.); az utóbbiban az *i* megjelenése szintén motivált, hiszen palatális töveknél a JELEN.KIJELENTŐ T/3 definit alak is ugyanerre a szekvenciára végződik (*kér-i-k*), és bizonyos nyelvjárásokban ez átterjed a veláris tövekre is (*vár-i-k*), erről l. a 7. alfejezetet.

Elmondhatjuk tehát, hogy mind E/3-ban, mind T/3-ban az alakváltozatok alapvetően a kontrasztív és a templatikus megszorítások megsértésének minimalizását mutatják. Ez azonban nem érhető el teljes mértékben (vagy az egyik, vagy a másik előírás sérül), vagy csak az uniformitási megszorítások megsértésének árán lehetséges.

Az eddigi példákban az uniformitási megszorításokat konstansoknak tekintettük, vagyis egy adott alak vizsgálatánál eltekintettünk attól, hogy a paradigma más pontjain is alakváltozatok lehetségesek. Ezt megtehettük, hiszen az eddig vizsgált alakok elterjedési területe nem igazán fedte egymást, egy alakváltozatsor mellett a többi alak a legtöbb esetben a köznyelvivel azonos vagy közel azonos. Utolsó példánk egy olyan ismert jelenséget mutat be, amelyben ez az egyszerűsítés nem tehető meg.

7. Morfémaalternánsok közötti uniformitás

A köznyelvben (nevezzük ezt *A* dialektusnak) a JELEN.KIJ. definit E/3 alaknál és az ennek továbbtoldalékolásával kapott T/2 és T/3 alakoknál nem fonológiai allomorfiát tapasztalunk: a *-j-* és az *-a/-á-* definitjelölők szekvenciája az *-i(-)* toldalékkal váltakozik attól függően, hogy a tő veláris vagy palatális hangrendű: *vár-**ja** – kér-i*, *vár-**já**-tok – kér-i-tek*, *vár-**já**-k – kér-i-k*. Ez az allomorfia tehát három alakot érint, így felvetődik egy újabb uniformitási hatás lehetősége, az *-i(-)* toldalékkal való uniformitás (a *-ja/-já-* allomorfokat tartalmazó alakokra természetesen nemcsak e három alak közötti uniformitás, hanem a többi DEF-*j-* és/vagy a DEF-*A/-Á-* definitjelölőt tartalmazó alakokkal való uniformitás is teljesül). A dialektális változatokban a fenti paradigmasorokra a köznyelvi mellett még két változatot találunk, amelyekből az említett nem fonológiai allomorfia hiányzik. Az egyik ilyen nyelvváltozatban (nevezzük ezt *B* dialektusnak) minden fent felsorolt alak – még a veláris hangrendű tövűek is – az *-i(-)* toldalékot veszik fel: %*vár-i – vár-i-tok – vár-i-k*. A másik, *C* dialektusban viszont a palatális hangrendűek is a szokásos két definitjelölőt veszik fel a „szabályosan" harmonikus *-e/-é-* magánhangzóval: %*kér-**j-e*** – %*kér-**j-é**-tek* – %*kér-**j-é**-k*.

Figyeljük meg, hogy a DEF-*j-* és DEF-*A/-Á-* definitjelölőt tartalmazó alakok homonimak a felszólító/kötőmód hasonló alakjaival (pl. *vár-j-a*), tehát a kontrasztivitás az idő/mód dimenzióban sérül.[44] Az *-i(-)* toldalékot tartalmazó alakokban ez a homonímia a köznyelvben nem lép fel (*kér-i – kér-j-e* stb.); viszont a *B* nyelvváltozatban ez a toldalék a veláris tőhöz is járul, ezzel megsérti a magánhangzó-harmóniát előíró fonológiai megszorítást (pl. %*vár-i*).[45] A *C* nyelvjárásban az *-i(-)* toldalék egyáltalán nem jelenik meg, ezért ennek uniformitásáról nem is beszélhetünk. Különbség van az uniformitási analógiás hatások erősségében is: a *B* dialektusban az *-i(-)* morfot tartalmazó alakok nagyjából kétszer annyian vannak, mint az *A* dialektusban, ezért uniformitási hatásuk is erősebb. Hasonlóan, a *C* nyelvváltozatban a definitjelölők uniformitása – egységesen jelölve az **uniform**(*-j-, -A/-Á-*) – erősebb, mint az *A* dialektusban, hiszen az utóbbi esetben a szóban forgó palatális alakokban a *-je/-jé-* allomorfok nem szerepelnek, azok szekvenciái csak más alakoktól (pl. T/1 *vár-j-uk* vagy más idő/módú pl. *vár-t-a*)

[44] A *t* végű tövek kétféle hasonulásától (pl. *futja – fussa*) eltekintve; ez a különbség azonban az ún. „suksükölő" nyelvváltozatokban nincs jelen – ezekben a nyelvváltozatokban a homonímia az összes (veláris) tőre kiterjed.

[45] Pontosabban a magánhangzó-harmónia szigorú változatát, amely tiltja a semleges elülső magánhangzóknak (*i, í, é*) veláris magánhangzókkal együtt való megjelenését, a technikai részleteket l. Rebrus–Törkenczy (2005)-ben.

kapnak megerősítést. Az alábbi táblázat ezt foglalja össze (jelmagyarázat: a ++ erősebb hatást jelöl, mint a +, n. a. azt jelenti, hogy az adott dialektusban nincs ilyen uniformitási hatás).

(16) A *-ja/-já-* definitjelölés és a *-ja~-je*, *-já-~-jé-* harmonikus alternánsok közötti optimalizálás

JELEN.KIJ. E/3, T/2,3.		**uniform** *(-j-, A/-Á-)*	**uniform** *(-i(-))*	**mgh-harm.**	**kontraszt**
	A: vár-**ja** vár-**já**-tok vár-**já**-k	+	–	✓	×(mód)
	kér-i kér-i-tek kér-i-k	–	+	✓	✓
	B: %vár-i %vár-i-tok %vár-i-k	–	++	×	✓
	kér-i kér-i-tek kér-i-k	–	++	✓	✓
	C: vár-**ja** vár-**já**-tok vár-**já**-k	++	n.a.	✓	×(mód)
	%kér-**je** %kér-**jé**-tek %kér-**jé**-k	++	n.a.	✓	×(mód)
nem létező nyelvváltozat:					
	*D: vár-i vár-i-tok vár-i-k	–	+	×	✓
	kér-**je** kér-**jé**-tek kér-**jé**-k	+	–	✓	×

A táblázatban feltüntettünk egy negyedik logikai lehetőséget, azt, ahol a *-ja/-je/-já-/-jé-* és az *-i(-)* toldalékok disztribúciója éppen fordítottja a köznyelvi *A* változatban tapasztaltnak. Ez a *D* dialektus azonban nem létezik; és ez a nyelvváltozatok megjelenésének okaira vezethető vissza. Ahogyan korábban már említettük, a paradigma egyfajta optimalizáció eredménye: egyes megszorítások megsértése révén más megszorítások teljesülnek. Ennek az a következménye, hogy a megszorítások megsértése **minimális** abban az értelemben, hogy egy sértés csak más megszorítások kielégítése mellett lehetséges. A *D* dialektus azonban nem ilyen, hanem **szuboptimális** abból a szempontból, hogy semelyik fenti megszorítást nem elégíti ki teljesen, szemben a létező nyelvváltozatokkal, amelyek legalább valamelyik megszorítást maximálisan kielégítik (*A* és *C*: magánhangzó-harmónia, *B* és *C*: valamelyik uniformitás), és a többi megszorítást csak abban a mértékben sértik meg, amennyire ez a preferált megszorítás kielégítéséhez szükséges.

8. Összefoglalás és további kérdések

Jelen tanulmányban azt igyekeztünk megmutatni és illusztrálni, hogy a paradigmákat meghatározó analógiás és jelöltségi (morfofonológiai és morfológiai) megszorítások a paradigmán belül „gyenge", instabil pontokat jelölnek ki, amennyiben egymásnak (részlegesen) ellentmondanak, és ott, ahol egymásnak (részlegesen) ellentmondanak; és ezeken a pontokon (cellákban) mutatkozik rendszeres variáció (több, mint egy szóalak) a paradigmán belül ugyanabban a nyelvi változatban vagy különböző nyelvi változatokban (dialektusokban és szociolektusokban). Érvelésünk szerint ez a fajta **szisztematikus variáció** kifejezetten az egymásnak ellentmondó analógiás[46] és/vagy jelöltségi hatások következménye.

Befejezésül szeretnénk néhány, az elemzéssel kapcsolatban felmerülő kérdésre és problémára felhívni a figyelmet, melyeknek a további kutatásban központi helyet kell kapniuk.

(i) A hasonlóság/kontraszt mérése és az optimalizálás.

Elemzésünkben demonstráltuk/érzékeltettük, hogy a paradigma alakjai egymásnak bizonyos esetekben ellentmondó uniformitási és kontraszthatások optimalizálásának eredményei, azonban nem adtuk meg, hogy (a) pontosan hogyan, milyen „mértékegységekben" mérendő a hasonlóság/kontraszt, és (b) hogy pontosan hogyan működik az optimalizálás. Egy formális elemzés ezeket a kérdéseket nem kerülheti meg, hanem egzakt választ kell adnia rájuk. Ezek különösen nehéz és összetett problémák, és már fenti elemzésünkből is jól látszik, hogy nem adható rájuk egyszerű válasz.

Látható, hogy a hasonlóság/kontraszt mértékegysége nem lehet kizárólagosan (morfo)fonológiai vagy morfológiai, hanem (legalább) mindkét szempontot figyelembe kell venni a mérésnél: pl. a (13) ábrán bemutatott uniformitási kiértékelésben a T/1 *-nk* (*vár-ná-nk*) nem számít uniformnak az *-(u)k*-kal, a *-k* (%*vár-nó-k*) viszont igen, mert az első esetben **morfológiailag** nem azonosak (különböző allomorfokról van szó), a másodikban azonosak – pedig **fonológiailag** mindkét esetben részleges uniformitásról beszélhetünk, hiszen a szám-személy jelölő morf minden esetben [k]-ra végződik. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy fonológiailag sem nyilvánvaló, hogy szegmentálisan vagy szubszegmentálisan (azaz jegyekben) kell-e mérni a hasonlóságot/kontrasztot (vagy mikor hogyan). Ha JELEN.KIJ.DEF.E/3, T/2,3-ban megjelenő *-ja/-já-* ~ *-i* alternánsok uniformitását szegmentumokban mérjük, akkor az uniformitás előírása teljesen sérül, l. (16) ábra, ha jegyekben, akkor részlegesen teljesül/sérül, hiszen a [j] és az [i] szubszegmentálisan nagyon hasonlóak. Jegyekben mérve jóval nagyobb mértékben sérülne az uniformitás, ha mondjuk a *-ja* **-ű*-vel alternálna (*várja* – **nézű*); talán nem véletlen, hogy az uniformitás sérülése a lehetőségekhez képest minimális. Ezt a szempontot egy szegmentális alapon meghatározott mértékegység elfedi.[47]

Az egymásnak ellentmondó fonológiai követelmények (megszorítások) ma legelterjedtebb optimalizálási (súlyozási) módszere a klasszikus optimalitáselméletben használatos (Prince–Smolensky 1993/2004, McCarthy–Prince 1995, McCarthy 2005). Ezt a módszert sikerrel alkalmazták a magyar igei paradigma uniformitási és kontrasztjelenségeinek elemzésére (Rebrus 2003, Rebrus–Törkenczy 2005). Meg vagyunk győződve azonban arról, hogy a klasszikus op-

[46] Beleértve a paradigmatikus kontraszt hatást is.

[47] Jegyekben mérve a *-nók* és a *-nónk* magánhangzója is részlegesen uniform a *-nó-* + *-uk*-nak, illetve az *-unk*-nak az *ó+u* szekvenciájával (szegmentumokban mérve azonban ez nem áll fenn); l. 37. lábjegyzet.

timalitáselméletben használatos súlyozás nem kielégítő (különösen a nyelvi variáció elemzésében), hiszen eltekint a gyakoriságtól, pedig az ellentmondó analógiás hatások erőssége véleményünk szerint lényegileg függ a gyakoriságtól; ezért az optimalizálás formális modelljébe azt valamilyen formában be kell építeni.[48]

(ii) Az ellentmondó hatásokból fakadó bizonytalanság következményei.
Elemzésünkben bemutattuk, hogy a variáció a paradigma bizonyos pontjaira ható, egymásnak ellentmondó és közel azonos mértékű analógiás hatásokból következő bizonytalanság eredménye. A változatok azért jelennek meg, mert az adott helyen két egymásnak ellentmondó, ugyanolyan valószínűségű mintát is lehet követni. Figyelemreméltó és nagyon érdekes, hogy Albright (2003) hasonló (szinte azonos) feltételek érvényesülése mellett paradigmatikus defektivitást (a szóalak hiányát a paradigma adott cellájában) tapasztalt a spanyolban.[49] Ezeket az „önkényes" paradigmatikus hiányokat Albright annak tulajdonítja, hogy a beszélők nem tudják eldönteni, hogy az adott ponton egy bizonyos alternációt alkalmazzanak-e vagy sem, azaz, hogy melyik mintát kövessék. A magyarban a bemutatott esetekben ugyanekkor nem paradigmatikus hiányok lépnek fel, hanem mindkét „alternáns" megjelenik (vagy ugyanabban a nyelvváltozatban, vagy különböző nyelvváltozatokban). A további kutatás fontos kérdése, hogy a tárgyalt helyzet mikor eredményez defektivitást, és mikor variációt, illetve hogy milyen egyéb tényezők játszhatnak szerepet a két lehetőség közti választásban.[50]

(iii) Az adott változat megjelenésének feltételei.
Elemzésünkben tárgyaltuk a variácó lehetőségeit/tartományát, azaz megmutattuk, hogy a paradigma adott pontjain milyen variánsok lehetségesek, és milyen variánsok nem, és ezt összekapcsoltuk a gyenge pontokra ható analógiás hatások tulajdonságaival. Láttuk azt is, hogy a variáció jelentkezhet ugyanazon nyelvváltozaton (dialektus, szociolektus, stb.) belül és különböző nyelvváltozatok között is. Az utóbbi esetben egy adott nyelvváltozatban a paradigma vizsgált pontján csak **egy** variáns jelenik meg, amely nem azonos egy másik nyelvváltozatban ugyanazon a ponton megjelenő variánssal (ezért beszélünk nyelvváltozatok közötti variációról). Elemzésünkben tárgyaltuk e variáció határait, de nem tárgyaltuk, hogy egy adott nyelvváltozatban miért éppen az a (lehetséges) variáns jelenik meg, amelyik megjelenik (ez alól némiképpen kivétel az utolsó, 7. részben vizsgált variációtípus). A további kutatás fontos kérdése azt tisztázni, hogy egy adott variáns milyen feltételek mellett jelenik meg egy adott nyelvváltozatban, és ha megjelenik, akkor annak milyen szerkezeti tulajdonságaihoz köthető, illetve megjelenését milyen egyéb tényezők befolyásolják.

[48] Egy ilyen módosított modell alkalmazását a magyar magánhangzóharmóniára; l. Hayes–Cziráky Londe (2006) elemzésében.
[49] L. 20. lábjegyzet.
[50] Ilyen tényező lehet a (használati) gyakoriság: Albright (2003) említi, hogy a paradigmatikus hiányok kifejezetten ritka tövek esetén jelentkeznek.

Függelék:

Az igei paradigma nyelvjárási alakjai (Imre 1971: 320–326)[51]

	Sz./sz.	köznyelvi	dialektális	kontrasztok	tájegység
INDEF	T/1.	vár-unk	vár-**j**-unk	=IMP, =DEF!	D-Somogy, D/Ny-Baranya. K-palóc
			vár-**n**-unk	=INF	Felsőőr
	E/2.	vár-j-ál	vár-j-**a**l		palóc
	T/3.	vár-t-ak	vár-t-anak		Erdély
DEF	T/1.	vár-j-uk	vár-**unk**	=INDEF, ≠IMP	É-Baranya
			vár-j-**unk**	=INDEF!	D-Somogy, D/Ny-Baranya
			vár-uk	≠IMP	ÉK
		vár-t-uk	vár-t-**unk**	=INDEF	Baranya, D-Somogy
		vár-ná-nk	vár-n**ó**-k	≠INDEF	ÉK, Erdély, csángó
			vár-**n**-uk	≠INDEF	ÉK
			vár-n**ó**-nk	≠INDEF	Szatmár, Szamos
			vin-n**e**-**j**-ök	≠INDEF	elszigetelten
	E/3.	vár-ja/-já-tok /-já-k	vár-**i**/-**i**-tok/-**i**-k		Somogy, ÉK, Baranya, Szeged
		kér-i	kér-**je**		Baranya, Sárospatak
		vár-ná	vár-na-**ja**		elszórtan
			vár-na	=INDEF	
	T/3.	vár-ná-k	vár-ná-**já**-k	≠E/1!	Ny/Dny-Dunántúl
			vár-ná-**j**-ok		
			vár-ná-**j**-ik		
			kér-n**e**-**j**-ik		
			kér-n**e**-**j**-ök		elszórtan

[51]A toldalékokváltozatokat – ahogyan a cikkben végig – általában a *vár* (illetve ahol ez releváns, a *kér* ige) ige megfelelően toldalékolt alakjaival adjuk meg függetlenül attól, hogy a nyelvjárási leírásban milyen ige szerepel.

Hivatkozások

Albright, Adam 2002. *The identification of bases in morphological paradigms.* UCLA PhD-disszertáció. Online. http://web.mit.edu/albright/www/papers/AlbrightDiss.html

Albright, Adam 2003. A quantitative study of Spanish paradigm gaps. In: G. Garding – M. Tsujimura (eds): *WCCFL 22 Proceedings.* Cascadilla Press. Somerville, MA. 1–14.

Albright, Adam 2008. *Inflectional paradigms have bases too: evidence from Yiddish.* In: Bachrach–Nevins (eds.): *Inflectional Identity.* 271–312.

Bachrach, Asaf – Andrew Nevins (eds.) 2008. *Inflectional Identity.* OUP. Oxford.

Barbiers, Sjef – Leonie Cornips – Susanne van der Kleij (eds.) 2007. *Syntactic Microvariation.* Meertens Institute. Amsterdam.

Benua, Laura 1995. Identity Effects in Morphological Truncation. In: Jill Beckman – Laura Walsh Dickey – Suzanne Urbanczyk (eds.): *University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics 18: Papers in Optimality Theory.* GLSA. Amherst.

Benua, Laura 1997. *Transderivational Identity: Phonological Relations Between Words.* PhD-disszertáció. University of Massachusetts. Amherst.

Blevins, Juliette – J. P. Blevins (megj. előtt). *Analogy in grammar: Form and Acquisition.* OUP. Oxford.

Blevins, Juliette – Andrew Garrett 2008. Analogical morphophonology. In: Kristin Hanson – Sharon Inkelas (eds.): *The nature of the word: Essays in honor of Paul Kiparsky.* MIT Press. Cambridge, Mass. 527–545.

Burzio, Luigi 1996. Surface Constraints versus Underlying Representation. In: J. Durand – B. Laks (eds.): *Current Trends in Phonology: Models and Methods.* European Studies Research Institute, University of Salford Publications. 123–141.

Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and Language Use.* CUP. Cambridge.

Bybee, Joan L. 2006. *Frequency of Use and the Organization of Language.* OUP. Oxford.

Bybee, Joan – Paul Hopper (eds.) 2001. *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure.* John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.

Downing, Laura J. – T. A. Hall – Renate Raffelsiefen (eds.) 2005. *Paradigms in Phonological Theory.* OUP. Oxford.

Hayes, Bruce 1998. *On the Richness of Paradigms, and the Insufficiency of Underlying Representations in Accounting for them.* Stanfordban tartott előadás, 1998 április 2-án. Online. http://www.linguistics.ucla.edu/people/hayes/talks/RichnessOfParadigms.pdf

Hayes, Bruce – Cziráky Londe Zsuzsa 2006. Stochastic phonological knowledge: the case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23: 59–104.

Imre Samu 1971. *A magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kálmán László 2007. *Holisztikus szemlélet a nyelvészetben. Szabad Változók.* Online. http://www.szv.hu/cikkek/holisztikus-szemlelet-a-nyelveszetben

Kenstowicz, Michael 2005. *Paradigmatic uniformity and contrast.* In: Downing–Hall–Raffelsiefen (eds): *Paradigms in Phonological Theory.* 145–169.

McCarthy, John J. 2002. *A Thematic Guide to Optimality Theory.* CUP. Cambridge.

McCarthy, John J. 2005. *Optimal paradigms.* In: Downing–Hall–Raffelsiefen (eds): *Paradigms in Phonological Theory.* 170–210.

McCarthy, John – Alan Prince 1995. Faithfulness and reduplicative identity. In: Jill Beckman – Laura Walsh Dickey – Suzanne Urbanczyk (eds.): *Papers in Optimality Theory.* University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics 18. Mass.: Graduate Linguistic Student Association. Amherst. 249–384.

Prince, Alan – Paul Smolensky 1993/2004. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar.* Kézirat. Rutgers University, University of Colorado. New Brunswick, Boulder. [2004. Blackwell. Oxford.]

Rebrus Péter 1998. A -ja/-je/-a/-i/0 morfémáról. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* III. JATE. Szeged. 149–168.

Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 763–947.

Rebrus Péter 2001. A magyar igei paradigma kivételeiről. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai.* Osiris Kiadó. Budapest. 249–273.

Rebrus Péter 2003. *Gradualitás és önkényesség a magyar alaktanban.* Az MTA NYTI-ben tartott előadás. 2003. május 13.

Rebrus Péter 2004. *Miért nem agglutinatív a magyar igeragozás?* Az MTA NYTI-ben tartott előadás handoutja. 2004. március 18.

Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2005. *Uniformity and Contrast in the Hungarian Verbal Paradigm.* In: Downing–Hall–Raffelsiefen. 263–295.

Rebrus Péter 2005. *Analógia és jelöltség (a paradigmák homogenitásáról).* Az MTA NYTI-ben tartott előadás handoutja. 2005. december 15.

Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2008. Morfofonológia és a lexikon. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A lexikon szerkezete.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 683–786.

Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (megj. előtt). Covert and overt defectiveness in paradigms. In: Curt Rice (ed.): *Modeling ungrammaticality in optimality theory.* Equinox Publishing. London.

Siptár Péter – Törkenczy Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian.* OUP. Oxford, New York.

Steriade, Donca 1997. 'Lexical conservatism and its analysis', *Linguistics in the morning calm: Selected papers from SICOL 1997.* ed. by the Linguistic Society of Korea. 157–179.

Steriade, Donca 2000. 'Paradigm uniformity and the phonetics/phonology boundary'. In: Janet Pierrehumbert – Michael B. Broe (eds.): *Papers in laboratory phonology 5: Acquisition and the lexicon.* 313–335.

Vago, Robert M. 1980. *The Sound Pattern of Hungarian.* Georgetown University Press. Washington.

Rebrus Péter
MTA Nyelvtudományi Intézet
rebrus@nytud.hu

Törkenczy Miklós
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Angol–Amerikai Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet
tork@nytud.hu

„Mer a mi magyarságunk csak olyan tájszó, olyan nem magyar” Magyarbőd alaktani jellegzetességei a nyelvcsere utolsó fázisában

Bálint Annamária

A címben szereplő idézet egy magyarbődi adatközlőtől való, és kiválóan szemlélteti a nyelvcsere határán álló község magyar nyelvű lakosainak jelenlegi attitűdjét saját nyelvjárásuk és nyelvük iránt. Saját nyelvjárásukat a köznyelvivel szemben alacsonyabb presztízsűként fogják fel, és esetenként nem is tartják már „igazi magyar” nyelvnek. Ez a vélekedés is egyike azoknak a faktoroknak, amelyek oda vezettek, hogy a szlovákiai Magyarbőd a nyelvcsere határára jutott.

1. A tanulmány célja

A huszadik század első felének viharos történelmi eseményei jelentősen rányomták bélyegüket a Kárpát-medence lakosainak nyelvhasználatára. Az első világháborút követően az addig egy országhoz tartozó népek egyharmada találta magát országhatáron kívül, egy más nyelvű államalakulat állampolgáraként.

Jelen tanulmány egy kelet-szlovákiai község, Magyarbőd sajátos nyelvjárásának alaktani jellegzetességeit vizsgálja a szlovák-magyar kétnyelvűség tükrében. Az írás célja elsősorban dialektológiai változásvizsgálat a morfológia köréből, de Magyarbőd nyelvi helyzetét figyelembe véve nem hagyhatók figyelmen kívül az esetleges interferenciajelenségek, kontaktushatások sem.

2. A község jellemzése

Magyarbőd község a Kassai járásban található, Kassától keletre kb. 17 kilométerre. Imre (1971: 364) nyelvjárásszigetnek tekinti Magyarbőd nyelvét, és megállapítja, hogy az abaúji *ö*-ző nyelvjárás egyes jeleit hordozza magán. *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNyA.) négy csehszlovákiai kutatóállomásának egyike szintén Magyarbőd volt (Cssz-24). A nyelvjárás „sziget” jellege mellett nyelvszigetnek is kell tartanunk a községet. A település az Ósva-völgyben évszázadokon át szlovák falvakkal körülhatárolt nyelvszigetként élt. A község viszont néhány évtizeden belül szinte teljes nyelvcserén ment át. Magyarul már csak a 60 éven felüliek beszélnek, illetve intim,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 123–131.

családi körben a 40 éven felüliek. Annak tudatában kell ezt a tényt kezelnünk, hogy 1945 előtt a község nemzetiségi összetételére vonatkozó kérdéseimre két adatközlőm a következőképpen felelt:

a. *„Hát, negyvenötig, hát negyvenötig (..) °°színtiszta magyar és színtiszta református! (.) Ez a szomorúság. Itt évszázadokon keresztül ezt megtartották, (.) és most +/."* (AP, 9)
b. *„Amikor Magyarbődön °kilencvenkilenc százalék magyar vót"* (MA, 1)
(Fuksz 2005: 14)

A község rendkívül gyors nyelvcseréjéhez a Bartha (1999: 130) által felsorolt nyelvcsere- faktorok közül több is hozzájárult lehetséges szociológiai okként. Itt hadd említsük csupán a községbeli magyar anyanyelvi oktatás lehetőségének megszűnését 1965-ben, a nyelvi és vallási homogenitás fokozatos felbomlását és az exogám házasságok ugrásszerűen megnőtt arányát.

A nemzetiségi megoszlást vizsgáló mai adatok szintén a község rövid időn belül bekövetkező nyelvcseréjének vízióját adják:

1. táblázat: Népszámlálási adatok 1990, 2001

év	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	cseh	ukrán	egyéb
1990	1072	997	58 (5,8%)	-	5	2	10
2001	1237	1177	43 (3,6%)	13	4	-	-

3. A vizsgálat módszere

Jelen tanulmány a MNyA. és az előkészületben lévő új magyar nyelvatlasz morfológiai tárgyú cikkeinek eredményeit hasonlítja össze. A két nyelvatlasz egymást fedő morfológiai vizsgálat alapját képező kérdések száma 74, ebből 47 irányul a névszótövek és névszóragozás vizsgálatára, 27 pedig az igetövek és igeragozás vizsgálatára. Az adatközlők 50 év feletti nők. Az új nyelvatlasz nyelvi adatait 2008-ban gyűjtöttem. Az alaktani jellegzetességek szisztematizált csoportosítására az alábbi munkák alapján dolgoztam ki saját módszeremet: Sándor 2000, 2004, Cs. Nagy 2003, Presinszky 2007.

A magyar dialektológiában a nyelvjárások alaktani vizsgálata jócskán lemarad a hangtaniak mögött (Kiss 1982: 11). Ez jellemző a magyarbődi nyelvjárásra is, azzal a kiegészítéssel, hogy a magyarbődi nyelvjárás mélyebb feldolgozása tudomásom szerint még nem történt meg sem a hangtan, sem az alaktan, sem pedig a mondattan szintjén. Mivel az előkészületben lévő új nyelvatlasz jóval kevesebb kérdéssel dolgozik, mint egykor az MNyA., kevesebb számú morfológiai kérdés alapján kell levonnunk következtetéseket az adott nyelvjárás alaktanának egyes elemeire vonatkozólag. A kutatás másik nehézsége az ún. „megfigyelői paradoxon" (Labov 1972: 181) kiküszöbölése és nemkívánatos hatásainak elkerülése volt, ami nem mindig volt sikeresnek tekinthető. Néhány adatközlőnél eltérés volt tapasztalható a kérdőív „hivatalos, kötött" kérdéseire adott válaszok és a kötetlen beszélgetésben produkált nyelvi adatok között, ezeket igyekszem a megfelelő helyen jelezni. Mivel a kötetlen beszélgetések szövegfelvételeinek feldolgozása még nem történt meg, a tanulmány szinte teljes egésze az *Újatlasz* kérdőívére adott válaszokon alapul.

A vizsgálat részletesebben érinti az alaktan egyes részterületeinek kérdéseit, beleértve a tő- és toldalékmorfémák típusait, de elsősorban azokkal foglalkozom, amelyek eltérnek a köznyelvi megfelelőjüktől, illetve a nyelvi változón a szlovák nyelv interferencia-hatásai mutatkoznak.

4. A névszók vizsgálata

4.1 A névszótövek

4.4.1 A *bokor : bokrot* tőtípushoz tartozó *bagoly* tárgyragos és *-k* többesjeles alakjainak a köznyelvi hangzóhiányos formája mellett megtalálható a szótári tőből alkotott változat is: MNyA. 1013: ***bogjok (boglyok)***, 2008: *bȧgjok, bogjok, bȧgojok.*

4.1.2 A *jászol* morfológiai címszóhoz tartozó adatok MNyA. 1016: <***jászó***>, többes számú alakjához már az MNyA. sem ad adatot, mára az egyes számú alak is teljesen eltűnt, a községben használatos alak az egyalakú *váló* (*vāló : vālók*)

4.1.3 Az *ó~a, ő~e* váltóhangot mutató tövek megvalósulásáról a ***disznó*** címszó kapcsán megállapítható, hogy az MNyA. egyedüli *disznójȧ* adata ellenére a mai adatokban megjelenik a *disznȧjȧ* alak is, bár jóval ritkábban. Az, hogy az MNyA. nem jelzi a *disznȧjȧ* alakot is, nem azt jelenti, hogy az akkori gyűjtés idején ez nem élt a község nyelvhasználatában, nyilván az előfordulás gyakorisági különbsége vezetett oda, hogy a nyelvatlasz csupán az *ó*-s tőalakot tüntette fel.

A ***csípője*** (MNyA. 516.) morfológiai szócikk kapcsán sehol sem jelenik meg a ***csípe-*** tőváltozat, ez igaz már az MNyA.-ban szereplő adatokra is. Az ***erdeje*** (MNyA. 991) realizációja az MNyA.-ban is kettős: *ęrdője, ęrdeję*, mindkét változat él a községben, gyakorisági különbség nem mutatható ki.

4.1.4 Ahogyan más nyelvjárásokban is megbomlott a *borjú : borja* tőtípus, és gyakran az egyalakú magánhangzós végű tövek mintájára viselkedik (vö. Cs. Nagy 2003: 24), Magyarbődben sem mutatható ki a különböző tövek funkcionális különbsége, t.i. hogy a tehén birtokos vagy a gazda birtokos mellett fordul-e elő. Az MNyA. adata alapján a tehén birtokos mellett előforduló alak egyedül a *bornyúja* volt. A gazda birtokos mellett előfordult mindkét alak: *bornyúja, bornya*. Szinte minden adatközlőm csupán egy alakot említett válaszában (vagy a *borja* vagy a *borjúja* típust), álljon bár akármelyik birtokos mellett. Egyetlen adatközlőtől hallottam mindkét alakot, de ő sem tudott funkcionális különbséget tenni az alakok között.

4.1.5 A *v*-s változatú tövek közül a ***tetűk*** címszót vizsgálja az *Újatlasz*. Realizációja Magyarbődben *tetűk, tetük, tetvek*. A *v*-s változatú tőtípus csupán egy adatközlőnél szerepel, feltételezhető tehát, hogy a szó az egyalakú tőtípusok felé mozdult el. Annak ellenére, hogy az MNyA. sem adja a *v*-s alakot, feltételezhető, hogy a *Nagyatlasz* gyűjtésének idején is jelen volt mindkét tőtípus, csak gyakorisági különbség vezetett oda, hogy a *v*-s alak nem szerepel az atlaszban.

4.2 Névszóképzés

4.2.1 A magyarbődi nyelvjárásra nem jellemző állománybeli többlet a névszókhoz járuló képzők kapcsán.

4.2.2 A *Magyar dialektológia* is megemlíti, hogy a köznyelvben is jelen lévő *-ka/-ke, -cska/ -cske* kicsinyítő képzők a palóc nyelvjárásokban igen kedveltek (Hegedűs 2001: 354), ami gyakorisági különbséghez vezet. A kicsinyítő képzők gyakori használata érvényes a magyarbődi nyelvjárásra is. Az újatlaszbeli adatok is alátámasztják ezt, a nyelvjárási szövegfelvételeken még bővebb számban fordulnak elő, pl. ***szívücskéjük, szívecskéjük, mádárkāt, méhecskék, mágocskāk, hűvöske, tehenkéköt, fődecskén, húskāt*** (utóbbi öt adat szövegfelvételen található), stb. A Lanstyák (1998: 59) által végzett kutatás kimutatta, hogy a szlovákiai mintán belül az a csoport választotta nagyobb arányban a kicsinyítő képzős alakokat, akik dominánsabban szlovák nyelvű beszélők. A szlovák nyelvű dominancia érvényes Magyarbőd községre is, hiszen a község a nyelvcsere szélén áll, adatközlőim mindegyike csupán saját korosztályával és ritkábban saját gyermekeivel használja a magyar nyelvet.

4.2.3 Realizációs különbség mutatkozik az *-ás/-és, -ány/-ény* deverbális nomenképzők használatában. A nagyhindi nyelvjárással kapcsolatban Presinszky (2007: 137) úgy látja, ezt a zárt *-í*-zés gyakorisága eredményezi, viszont Magyarbőd nyelvjárására nem jellemző a zárt *-í*-zés, így lehetséges, hogy egy már lezajlott dialektológiai változás nyomát fedezhetjük fel ezekben az alakokban. A kétalakú képzők palatális változatai különböznek a köznyelvi formától, pl. *-ās, -ís* (*kilís* 'kelés', MNyA. 956.), *-āny, -íny* (*kötíny* – megjegyzendő, hogy a MNyA. adatai nem mutatják ezt a formát, l. MNyA. 444. *kötő*).

4.3 A névszók jelezése és ragozása

4.3.1 Magyarbőd nyelvjárásában funkcionális megoszlás figyelhető meg az *-(ék)hoz* helyett szereplő *-(ék)nál* esetében. A MNyA. 1124. adata egyedül a ***Sāndoréknāl*** adatot hozza 'Sándorékhoz' értelemben, az én 2008-as adataim között mindkét forma megtalálható fele-fele arányban. Érdekes módon az MNyA. 1127. adata ellenére (*Ferinél* [*Ferihöz*] 'Ferenchez'), adatközlőim csak a *Ferenchez*, *Ferihez* adatokkal szolgáltak. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy elmozdulás látszik a köznyelvi forma irányába. A köznyelvi ***bíróhoz*** esetében mindkét alak megfigyelhető: *bíróhoz*, *bírónāl*.

4.3.2 Az *-hoz* helyett szereplő *-nál* toldalék hasonló funkcionális megoszláson megy át a névmási határozószóban. Érdekes módon is itt megállapítható, hogy az egyes számú ***hozzám*** (MNyA. 755.) esetében ritkábban használják az adatközlők a *nālam* alakot, mint a többes számú hozzánk esetében a *nālunk* alakot (ugyanezt láttuk az 1. pontban a családi helyhatározóragok esetében). Úgy tűnik tehát, hogy a *-nál/-nél* ragos tulajdonnév, illetve névmás '-hoz/-hez/-höz' jelentésben egyfajta familiáris jelleget vesz fel: jóval gyakrabban fordul elő ugyanis többes számú tulajdonnévvel, illetve névmással.

4.3.3 Állománybeli többlet figyelhető meg viszont a foglalkozást jelölő névszóhoz csatolt köznyelvi *-tól/-től* esetében. A *bírótól* MNyA. 1066. adat is mindkét formát hozza: ***bírónól, bírótól***, a mai adatokra is ez jellemző: *bírótól*, *bírónól*, sőt realizációs eltéréssel rendelkező *bíróno*.

4.3.4 Gyakorisági különbség, hogy az inessivuszi funkcióban a *-ban/-ben* rag helyett leggyakrabban a *-ba/-be* rag jelentkezik a magyarbődi nyelvjárásban, pl. ***kerbe***, ***hájnálbá***. A válaszadók mindegyike ezt az alakot használja, és a köznyelvi *-ban/-ben* soha nem fordul elő.

4.3.5 A *-val/-vel* határozórag realizációja eltérést mutat a köznyelvitől, ugyanis néhány adatban nem hasonul, pl. *gyökervel, szätelitvál, egyvel, äutókvál, äränyvál, jégvel, öregökvel* stb. (a hasonulás nélküli alak előfordulása jóval gyakoribb kötetlen beszélgetések felvételein, mint a kérdőív kérdéseire adott válaszok között). A hasonult alak is eltér a köznyelvitől, ugyanis a morfémahatáron elvárt hosszú mássalhangzó röviden realizálódik Magyarbődön. A hosszú:rövid mássalhangzó korrelációjának hiánya nem csupán erre az esetre korlátozódik, a nyelvjárásból ugyanis szinte teljesen hiányoznak a hosszú mássalhangzók. Lanstyák (2003) ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a nyelvjárás történelme folytán valószínűleg kontaktushatásnak köszönhető ez a jelenség.

4.3.6 A T/1 több birtokra utaló birtokos névmás realizációja változatos képet mutat a magyarbődi nyelvjárásban: a köznyelvi ***mieink*** mellett megjelennek a *mijénk, mijénkek* és *mijénkök* változók is.

4.3.7 A birtokos személyjelek kapcsán megállapítható, hogy az E/1, E/3, T/3 birtokos személyjelek MNyA.-beli, köznyelvitől eltérő, *ö*-ző és E/3-ban *-i* birtokos személyjelet használó realizációja eltűnőben van:

MNyA. 1139. ***szívök*** 2008-ban: *szivük, szívücskéjük, szívecskéjük*
MNyA. 1020. ***lelköm*** 2008-ban: *lelkem, lëlkem*
MNyA. 478. ***feleségöm*** 2008-ban: *feleségem feleségem*
MNyA. 1114. ***kertyök, kertyök, kertyük*** 2008-ban: *kertyük*
MNyA. 1149. ***bőri*** 2008-ban: *bőre*

5. Az igék vizsgálata

5.1 Az igetövek

5.1.1 Az *sz*-es, *d*-s és *v*-s változatú ***megesküsznek*** igének az *sz*-es és *d*-s változatai fele-fele arányban jelennek meg az adatközlőknél: *megesküdnek, megesküsznek*. A MNyA. 894. adata még csak a *d*-s változatot jelzi. Az *sz*-es és *d*-s változatú ***fürószti*** igénél jóval gyakoribb az *sz*-es változat: *mekfüröszti*, de előfordul *d*-s változat is: *mekfürdeti, mekfürdi*.

5.1.2 A csupán *v*-s változatú igetövek közül a ***megnő*** igének realizációs többlete a *nyő, megnyő*. A MNyA. 871. kérdése csak a *mëgnyő* alakot adja, saját gyűjtésem alapján a *nyő* alak visszaszorulóban van a köznyelvi alak javára.

5.1.3 Az *n*-es változatú igetövek közül a ***megy*** ige alakváltozatai érdemelnek figyelmet. A MNyA. 769. kérdésének magyarbődi alakjai a *mënyök, menyök, [mëgyëk]*, a mai adatközlők az atlasz kérdésére kivétel nélkül a *megyek* formával válaszoltak, viszont a szövegfelvételeken előfordul a *menyök* alak is. Egyik adatközlőm el is mondta, hogy idegenekkel igyekeznek nem olyan „csúnyán" beszélni, így nem használják az olyan alakokat, mint a *menyök*.

5.1.4 A ***jövök*** ige változója a MNyA. 780. adata alapján: *gyűjök, gyüjök, gyüjök*. A mai adatok kivétel nélkül a *jö*-s formákat hozzák. A kötetlenebb beszélgetések szövegfelvételein viszont előfordul a *gyü*-s forma is.

5.2 Igeképzés

Az igeképzés területéről nem tudunk a köznyelvitől eltérő formát felmutatni az *Újatlasz* kérdései alapján.

5.3 Igék jelezése és ragozása

5.3.1 Az **ikes igeragozás** sok más nyelvjáráshoz hasonlóan (Imre 1971: 320) eléggé megbomlott a magyarbődi nyelvjárásban. Az ikes igeragozás személyragjai közül a legrendszeresebben az *-ik* jelentkezik (*eszik, iszik, ȧlszik, mekpenyészedik*). Hegedűs (2001: 359) is megemlíti, hogy egyes nyelvjárásokra jellemző, hogy az E/3 személyű alakot is iktelenül használják. Ez érvényes a magyarbődi nyelvjárásra is, pl. *mekpenyészed, dógoz, lȧk* (ez utóbbi kettő kötetlen beszélgetés szövegfelvételén). Kijelentő mód E/1-ben a *-k* igei személyrag szerepel minden adatközlőmnél. A feltételes és a felszólító módú igealakok sem követik az ikes ragozási paradigmát: *ȧlugyȧk, ȧlugyon, én innék, ő inȧ, innȧ, én enék, ennék, ő ene, enne.*

5.3.2 Az E/2-ben előforduló *-sz/-l* igei személyragot a MNyA. 852. ***mondasz*** kérdése vizsgálja. A nagyatlaszbeli adat még csupán az *-l*-es formát adja, *mondol*. Az újabb gyűjtések kizárólag az *-sz*-es alakot mutatják: *mondasz, mondȧsz, monc.*

5.3.3 A kijelentő módú, **jelen idejű határozott ragozású igékben az E/3** személyben realizációs különbség figyelhető meg az *-i* igei személyrag jelenlétével a *-ja* helyett. Például:

MNyA. 486. *szoptȧti*, 2008: *szoptȧti*, *mekszoptȧtyȧ*, illetve hasonulás nélküli *mekszoptȧtjȧ*.
MNyA. 831. *ȧdi*, [*ȧgyȧ*], 2008: *ȧgyȧ*
MNyA. 861. *tȧníti* [*tȧnítyȧ*], 2008: *tȧnítyȧ*, hasonulás nélküli *tȧnítja*, és suksükölő forma, *tȧnícsȧ*
MNyA. 1159. *huny*, 2008: *behunyȧ* (rövid mássalhanzóval realizálódva), illetve *lepilȧnti*

5.3.4 **A feltételes mód E/1** személyben előfordul a nákolás: *én ināk*.

5.3.5 **A feltételes mód E/3** személyben az *-n* végű ***jön*** igéhez csatolt *-ne* feltételes mód jele röviden realizálódik a MNyA. 785. *gyüne*, és a mai adatok mindegyikénél is: *jöne*. A jelenséget l. a 4.3.5 pontban.

5.3.6 A felszólító módú, határozott ragozású E/3 személyű *hallja* ige a MNyA. 908. szerint *hȧjȧ*, *hȧlyȧ*, ma szintén vagy rövid mássalhangzóval realizálódik (*hȧjȧ*), vagy elmarad a hasonulás (*hȧljȧ*).

6. Következtetések

A fentebb felsorolt nyelvi adatok összehasonlítása azt illusztrálja, hogy egyrészt melyek azok a nyelvtani jelenségek, amelyek használatában változás állt be az elmúlt évtizedek során, másrészt, milyen irányba mutatnak ezek a változások, illetve kapcsolatba hozhatók-e az 1945 utáni gyors nyelvcserével.

Azt látjuk, hogy a változások egyik iránya a köznyelvi forma felé való fordulás, ami – köszönhetően a köznyelv médián keresztül ható jelenlétének – más nyelvjárásokban is tetten érhető. A jelenség viszont olyannyira általános, hogy nem állíthatjuk, hogy az egyalakúsodás a köznyelvi forma hatására megy végbe, lehetséges, hogy annak térnyerésével párhuzamosan. Esetünkben ezt a folyamatot én azzal is magyaráznám, hogy a magyarbődiek számára a nyelvjárási forma nyelvhasználati tere egyre inkább beszűkül: csupán az egy-két tucatnyi idős lakos beszél egymással minden körülmény között magyarul, a fiatalabbakkal már nagyon ritkán, vagy szinte soha. Hivatalos nyelvhasználati szituációkban a kommunikáció egyetlen lehetséges nyelve a szlovák, és a magyar nyelvű istentiszteletet vezető lelkész sem a magyarbődi nyelvjárást beszéli. A köznyelvi alak irányába történő változásokat az alábbi alakokon figyelhettük meg:

2. táblázat: Változások a köznyelvi forma javára

MNyA. térképszáma	MNyA. adat	2008-as adat	megjegyzés
1124. 1127. 755. 756.	*Sāndoréknāl* 'Sándorékhoz' *Ferinél [Ferihöz]* 'Ferenchez' *hozām, nālam* 'hozzám' *nálunk* *nālunk* 'hozzánk'	*Sāndoréknāl, Sāndorékhoz* *Ferenchez, Ferihez* *hozām, nālam* *hozānk, nālunk* ritkábban	ritkábban jelentkezik a köznyelvitől való eltérő jelentésben a -nál/-nél határozórag
1104. 1139. 1020. 478. 1114.	*székhöz* *szívök* *lelköm* *feleségöm* *kertyök, kertyök*	*székhez, székhöz* *szivük, szívücskéjük, szívecskéjük* *lelkem, lelkem* *feleségem, feleségem* *kertyük*	egyre ritkábban jelentkezik ö-zés
1149.	*bőri*	*bőre*	az -i birtokos személyjel ritkább előfordulású
871.	*mëgnyő*	*megnő, megnyő*	nyelvjárási alak visszaszorulóban a köznyelvi javára
769.	*mẹnyök, mẹnyök, [mëgyëk]*	*megyek*	nyelvjárási alak visszaszorulóban a köznyelvi javára
780.	*gyűjök, gyüök, gyüjök*	*jövök*	nyelvjárási alak visszaszorulóban a köznyelvi javára
831. 861.	*ȧdi, [ȧgyȧ]* *tȧníti [tȧnítyȧ]*	*tȧnítyȧ, tȧnícsȧ*	az -i igei személyrag E/3- ban eltűnőben van, helyét a köznyelvi személyrag veszi át

A változások másik iránya a nyelvi rendszer egyszerűsödése felé mutat. Már Dorian (1981) is megjegyzi a vizsgált nyelvvesztői csoport alapján, hogy nyelvcserehelyzetben a nyelvvesztők nyelvére az jellemző, hogy receptív képességeik az átlagosnál is nagyobb mértékben fölülmúlják produkciós képességeiket. Az ő általa vizsgált adatközlők gael nyelvére a „bonyolultabb, összetettebb" formáknál érhető tetten produkciós „gyengülés", mint pl. a passzív szerkezetek. Magyarbődi adatközlőim esetében is feltételezem, hogy nyelvi rendszerükben a kivételes tőváltozók egyalakúvá válása bizonyos mértékig köszönhető nyelv-visszaszorulási helyzetüknek (a nyelv-visszaszorulási és más kétnyelvűségi helyzet meghatározását l. Lanstyák 2002).

Az alábbi táblázat szemlélteti azokat a tőváltozókat, ahol változás figyelhető meg:

3. táblázat: Változások az egyalakú tőtípusok javára

MNyA. térképszáma	MNyA. adat	2008-as adat	megjegyzés
1013.	*bogjok (boglyok)*	*bȧgjok, bogjok, bȧgojo*	megjelenik a szótári tőből alkotott változat
516.[1]	*csípője*	*csípője*	a tő egyalakú
979.	*tetűk*	*tetűk, tetvek* (csak egy adatközlőnél)	a tő *v*-s változata jóval ritkább gyakoriságú
996.	*bornyúja, bornya*	*borjúja, borja, bornyúja, bornya*	mindkét tőtípus él, de az adatközlők nem tudnak funkcionális különbséget tenni a tőváltozatok között

Az általunk vizsgált nyelvi adatok közül egy olyan alaktani jelenség van, amelynél kontaktushatást feltételezhetünk. Lanstyák (1998) írása alapján úgy látom, hogy a magyarbődi nyelvhasználatában jelentkező gyakori és szokatlan tő utáni kicsinyítő képzős alakok a szlovák nyelv kontaktushatását is magukon hordozzák. Összefoglalva tehát, a két nyelvatlasz adatainak követéses vizsgálata alapján az alábbi két változási csoportot tételezhetjük fel: (i) a kicsinyítős képzők gyakori használata kapcsán egy másik nyelv (szlovák), illetve a nyelvjárási alakok visszaszorulása kapcsán egy másik nyelvváltozat (köznyelv) esetleges alaktani hatása, (ii) egyes többalakú tőtípusok egyalakúvá válása, illetve funkcionális bomlása.

Magyarbőd nyelvjárásának mélyebb feltérképezéséhez elengedhetetlen a kötetlen beszélgetések szövegfelvételeinek, illetve a nyelvatlaszok egymást fedő fonetikai és lexikológiai kérdéseinek feldolgozása. Csak így kaphatunk ugyanis árnyaltabb képet egy különös nyelvjárás különös nyelvi helyzetben bekövetkezett változásairól.

Hivatkozások

Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Borbély Anna (szerk.) 2000. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* MTA. Budapest.

Cs. Nagy Lajos 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom, Dunaszerdahely.

Dorian, C. Nancy 1981. *Language Death.* University of Pennsylvania Press. Philadelphia.

Fuksz Annamária 2005. *A magyar-szlovák kétnyelvűség kérdései. A magyarbődi helyzet.* Szakdolgozat. PPKE BTK.

Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek, A nyelvjárási mondattani jelenségek, A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest. 351–408.

Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest.

Kiss Jenő 1982. *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Labov, William 1972. The Study of Language in its Social Context. In: Pride, J. B. – Janet Holmes. *Sociolinguistics.* Penguin Books. London. 180–202.

Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai.* Lilium Aurum. Dunaszerdahely.

Lanstyák István 2002. A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből.* Kalligram. Pozsony. 73–95.

Lanstyák István 2003. Végbement vagy elmaradt nyelvcserék nyelvi emlékei a magyar–szlovák nyelvhatáron. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitásszerkezetében című konferencia előadásaiból.* Gondolat Kiadói Kör, MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 132–149.

P. Lakatos Ilona 2000. Az igeragozás vizsgálata kétnyelvű környezetben: szociolingvisztikai vizsgálatok a hármas határ mentén. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* 147–156.

Presinszky Károly 2007. *A nagyhindi magyar nyelvjárás és nyelvhasználat.* PhD-értekezés. ELTE BTK. Budapest.

Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban.* Kalligram. Pozsony.

Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza.* Kalligram. Pozsony.

Bálint Annamária
Gimnázium, Királyhelmec
fuannam@yahoo.co.uk

A nyelvváltozás nyomai egy magyarországi német nyelvjárás példáján

Komlósiné Knipf Erzsébet

Dolgozatomban egy dél-magyarországi német nyelvjárás néhány morfológiai elemét, szóképzési eszközét – konkrétan néhány képzőjét –, vizsgálom meg a nyelvváltozás folyamatának szempontjából.

Témaválasztásom aktualitását abban látom, hogy napjainkban nemcsak egy nyelvi kisebbség nyelvhasználatában, hanem az általános nyelvhasználatban is a nyelvjárások egyre inkább háttérbe szorulnak, illetve kiszorulnak (vö. Erb–Knipf 2001: 321), ezért kiemelten fontosnak tartom a még fellelhető és a nyelvjárást aktívan használó beszélők nyelvhasználatát a tudományos kutatás újabb eredményei alapján is górcső alá venni.

Amíg a nyelvjárások a fiatalabb generációk számára már csak a tanórákból ismert archaikus nyelvi formának tűnnek, addig főként az idősebb, a nyelvjárást még jól beszélő korosztálynál feltűnő nyelvi változásokat lehet észlelni mind szociolingvisztikai szempontból, mind pedig a nyelvi rendszer szintjén. A nyelvi/nyelvjárási változások folyamatosan zajlanak, ezeket maga a nyelvhasználó a legtöbb esetben nem is regisztrálja, hanem inkább a nyelvet kutató szakember az, aki ezeket figyeli, észreveszi és magyarázatokat keres a változások okaira.

Tanulmányom három tartalmi egységre tagolódik. Az első részben a kutatásomhoz használt nyelvváltozási elméletekre térek ki, a következő fejezetben a példáim forrásául szolgáló magyarországi német nyelvjárás sziget helyzetét mutatom be röviden, a harmadik fejezetben pedig az elemzésekre kerül sor.

(A szövegben a terminológiai pontosság érdekében zárójelben megadom az eredeti, a német dialektológiában használt terminus technicust.)

1. A nyelvváltozásról (Sprachwandel)

A szakirodalomból sokfajta nézet, felfogás ismeretes a nyelv változásáról (l. Kiss 2008: 258), vagy utalhatunk a német nyelvészetben főként az utóbbi 30–40 évben folyó különösen termékeny kutatásokra (vö. Wurzel 1997, Nübling 2006).

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 133–148.

A diakrón és szinkrón szempontból fontos nyelvváltozás jelenségének leírására sokfajta kutatási megközelítés született, amelyekből csak néhányat emelek ki, mint az „invisible hand" elmélet (unsichtbare Hand, Keller 1994), a grammatikalizációs elmélet (Grammatikalisierung, Lehmann 1995, Diewald 1997, Girnth 2000) vagy akár a nyelvi ökonómia (Ökolinguistik) elmélete, amelyek mindegyike elismeri azt a tényt, hogy a nyelv sokfajta funkcióinak ellátása okán és érdekében szükségszerűen alkalmazkodik a nyelvhasználat állandóan változó körülményeihez, valamint azt, hogy a beszélők maguk is állandóan változnak, és a különböző beszédhelyzetekben másképp használják nyelvüket. Ezért a nyelv(ek) és változataik a nyelvhasználat során állandó változásnak kitett dinamikus rendszereknek tekinthetők.

A nyelvváltozást kiváltó folyamatokat általában két nagy csoportba sorolják: a belső és külső tényezők által előidézett változások csoportjába (innerer und äußerer Sprachwandel, l. Wirrer 2002: 251). A változást előidéző belső tényezők magából a nyelvrendszerből indulnak ki és különböző elvekre vezethetők vissza. Így pl. a nyelvi ökonómia elve a ragozási paradigmák egyszerűsödését eredményezi (a németben pl. az ún. erős igék csoportjából néhány az idők folyamán a gyenge ragozási csoportba került: *fragen – frug* helyett: *fragte* 'kérdez, kérdezett'), a struktúra komplexitásának egyszerűsítési elve is komoly változásokat idéz elő (l. a németben a birtokos szerkezetek alakulását). Említendő továbbá az analógia elve, melynek során a nyelvben már meglévő minták alapján különböző analógiás képzési formák keletkeznek szóalkotás útján (Einsamkeit – Zweisamkeit 'egyedüllét', 'kettőslét').

A számos külső tényező nem nyelvi okokra vezethető vissza, így a kölcsönszavak megjelenése a nyelvek közötti kapcsolatokra (Sprachkontakt) utal, de ugyanilyen fontossággal bírnak az állandóan változó társadalmi, szociális, gazdasági, politikai tényezők mint a nyelvváltozás indítékai, melyek szükségszerűen tükröződnek a nyelvben (pl. neologizmusok megjelenése bizonyos időszakokban: a német nyelvben az anglicizmusok tömeges megjelenése az utóbbi 50 évben).

A nyelvváltozási folyamatoknak minimum három alappillére van: az egymással beszélő partnerek és maga a nyelvi helyzet. Ez a konstelláció azt eredményezi, hogy a nyelvi paraméterek az interakció során nem izoláltan léteznek egymás mellett, hanem folyamatos interakcióban vannak, egymásra hatnak, kiváltják egymást, azaz változnak. Ebben a bonyolult változási folyamatban gyakran úgy tűnik, hogy a változást kiváltó okok sok esetben plauzibilisek, ugyanis a beszélők – valószínűleg nem is tudatosan – kommunikatív céljaik elérése érdekében optimális nyelvi eszközeiket gazdaságos módon vetik be, amit a gazdaságosság elvének is neveznek (Hopper–Traugott 1993).

A nyelvi gazdaságosságot a ráfordítás és haszon egyensúlya szempontjából lehet mérlegelni, leegyszerűsítve: a sok nyelvi eszköz kevesebb kombinációs lehetőséget kíván, a kevesebb nyelvi eszköz több kombinációs lehetőséget nyújt. A kódolás tehát ebből a szempontból nem más, mint a nyelvi és nyelvhasználati lehetőségek közötti egyensúlyozás, amely által mindig új megoldások születhetnek, melyek maguk jelzik a nyelvváltozást.

A nyelvváltozás diakrón okait a nyelvfejlődéssel és a nyelvet ért külső hatásokkal magyarázhatjuk, mely utóbbiak nagyon sokféleképpen manifesztálódnak a nyelvekben (vö. pl. a német nyelvben Betz 1974).

A szinkrón okok a kódolás, azaz a mindig alakuló nyelvi variáció szintjén érhetők tetten, illetve a különböző nyelvi elemek használatának gyakoriságában, valamint a régi és új nyelvi formák egymás mellettiségében (pl. a német feltételes mód két variációjának gyakorisága: *ich würde nehmen – ich nähme* 'vennék').

A változások ritkán jelentkeznek úgy, hogy a nyelv hirtelen egyik állapotából átcsap egy teljesen másikba, azaz nem következetes módon:

1. stádium: nyelv *A* állapotban,
2. stádium: nyelv *B* állapotban.

A nyelvváltozásról kialakított felfogás másik és gyakoribb változata szerint (linguistische Progression: Grammatikalisierungskanal, angolul: grammaticalization channel/path/scale, Lehmann 1995) ugyanis a változás folyamata több részelemből tevődik össze, mely részek egy skálán helyezhetők el, amelynek egyes pontjain a részfolyamatok egy bizonyos ideig átfedik egymást, majd pedig átfordulnak egy másik nyelvi formába. Ezt nevezik a nyelvváltozás természetes folyamatának:

1. stádium: nyelv *A* állapotban
2. stádium: nyelv *A/B* állapotban (leghosszabb és legbonyolultabb leírni)
3. stádium: nyelv *B* állapotban

Ez utóbbi modell az, amely konkrétan és időbeli lefolyásában is szemléltetni képes a nyelvváltozás folyamatosságát, átmeneti jellegét. A modell alapján nyomon követhetők az egyes változási szakaszok, mechanizmusok, sőt, több lehetőség is nyílik a változások okait, az azokat előidéző tényeket felfedni, azokra magyarázatokat találni.

Mint tudjuk, a természetes nyelvek több rétegből, szintből vagy – ha úgy tetszik – több alrendszerből állnak, amit a nyelv belső struktúrájának is szoktak nevezni. Ezek az egyes alrendszerek egymással szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban állnak, amit a következő ábra szemléltet, melyen az egyes részterületeket szaggatott vonallal választjuk el egymástól, jelezve ezzel nyitottságukat és átjárhatóságukat, amely biztosítja az elemek rendszerek közötti mozgását. A német nyelvtörténetben ez a modell „hagyma-modellként" (Zwiebelmodell) ismert (a névtanban Debus 1980, a nyelvtörténetben Nübling 2006).

1. ábra: Az ún. „hagyma-modell" (Nübling 2006: 2)

P: Phonologie
M: Morphologie
S: Syntax

Ebben a modellben az egyes nyelvi szintek elhelyezése a fontos: a legkülsőbb réteget a pragmatika foglalja el, ezután következik a lexikai réteg, a szókincs, ezen belül is külső rétegként a tulajdonnevek, majd azon belül a köznevek helyezkednek el. Ezt a két réteget tartják a nyelvrendszer külső, sérülékeny, a külső társadalmi-szociális, gazdasági-politikai változásokra, befolyásokra azonnal és érzékenyen reagáló rétegeknek, ezért is nevezik az ebben a rétegben elhelyezhető szófajokat nyitott nyelvi elemeknek, melyek állandó változásoknak vannak kitéve.

Ezektől eggyel beljebb következik az írás szintje, mely köztes helyet foglal el. Egyrészt változásoknak van kitéve pl. a nyelvpolitika által (l. a német helyesírás példáján az utóbbi évtizedben), másrészt az írás reprezentálja egyben az összes többi szintet is, hiszen benne tükröződik a többi szintben végbemenő változás is.

A hagyma utolsó, legbelső rétegében, a magban, a grammatika részterületei (fonológia, morfológia és szintaxis) találhatók, melyekről tudjuk, hogy a nyelvrendszer állandó, stabil részei, nagymértékben zártak, és őket kevésbé érintik a külső változások. Természetesen itt sem mondható el, hogy ezek a szintek (alrendszerek) teljesen stabilak, mentesek mindenféle változástól (példaként említhető az utóbbi évtizedben egy-két komoly változás a mai német grammatikában a *weil, obwohl, obgleich* 'mert, habár' alárendelő kötőszók utáni szórend megváltozása, vagy a rendhagyó ragozási paradigmához tartozó egy-két ige nem rendhagyó ragozása). A nyelvrendszer legbelső három részből álló magja egyben a nyelv identitásáért is felel.

A nyelvváltozás – különböző laikus hiedelmekkel ellentétben – nem jelent nyelvromlást (Sprachverschlechterung, Sprachverfall), inkább azt jelenti, hogy a nyelv minden részterülete/alrendszere egy optimális szintet céloz meg, arra törekszik, hogy a leggazdaságosabban tudja kifejezésre juttatni a beszélők szándékát (l. a fentebb említett gazdaságossági elvet, angolul: principle of economy). Eközben persze lehet, hogy más alrendszert akadályoz a saját optimalizálásában (pl. fonológia-morfológia). A nyelvváltozás nem utolsósorban azt is kifejezi, hogy mi, a nyelvhasználók állandóan alkalmazkodunk, nyelvünket hozzáidomítjuk saját igényeinkhez, közlési szándékainkhoz, azaz a folyamatos változtatást mikroszinten mi magunk is permanensen előidézzük, végezzük.

A nyelvváltozás sohasem globálisan a nyelv egész rendszerére értendő, általában csak a nyelv egyes alrendszerei érintettek a változásban, az azokban folyó vagy végbement változások pedig nem önkényesen alakultak ki, hanem mindegyik szintnek megvan a saját rendszere, változásának elvei, amelyek mentén a változások rekonstruálható okok alapján mennek végbe. Ennek alapján beszélhetünk fonológiai, morfológiai, szemantikai, lexikai stb. változások szintjéről. A német nyelv példáján ez így szemléltethető:

nyelvi szint	példák
Fonológia Prozódia (szupraszegmentális szint)	az indogermán szabad hangsúly eltolódása a germán kötött hangsúly felé
Morfológia (ragozás)	átmenet az erős és a gyenge ragozású igék között: *bellen* 'ugat'
Szóképzés	új képzők megjelenése szabad lexémákból: *-lich*
Szintaxis	birtokos szerkezet: *dem Vater sein Sohn ~ Vaters Sohn* 'az apa fia'
Szemantika	jelentésváltozás: *billig* régen: 'megfelelő', ma: 'olcsó'
Lexika	átvételek más nyelvekből: *Cousine, Job*
Pragmatika	megszólítási formák változása
Grafematika	a főnévi nagybetűs írás kifejlődése

Természetesen létezik a szinteken átívelő, egyben több szintet is érintő nyelvi változás (ebenenübergreifender Sprachwandel, Nübling 2006: 198), melyhez legfőképpen az utóbbi 25 évben a német nyelvterületen leginkább kutatott grammatikalizációs elmélet is sorolható.

Eszerint a grammatikalizáció folyamata során szabad lexikai elemek kötött grammatikai jelentést és funkciót kapnak, azaz jelentéstartalommal bíró elemekből grammatikai funkciót ellátó elemekké válnak, vagy gyengébb grammatikai elemekből erős grammatikai elemek lesznek.

Ezt a folyamatot egyirányú útnak vagy az egyirányúság elvének (Unidirektionalität, vö. Nübling 2006: 222) is szokták nevezni, mert a grammatikai nyelvi jel kialakulásának útja a fentebb említett hagymamodell középső lexikai rétegéből csak egy irányba, befelé, a zárt mag irányába indul. A grammatikalizáció mindig a konkrét, lexikai rétegből az absztrakt, grammatikai réteg felé halad, és sohasem fordítva. A grammatikalizáció folyamata – még ha egyszerűnek tűnik is – meglehetősen bonyolult és összetett, négy fejlődési fázist foglal magába (l. Nübling uo.). Első lépésben bekövetkezik a lexikai egység deszemantizálása (Desemantisierung), a jelentés elhalványodása, ill. elvesztése, majd ennek a lexikai egységnek más kontextusban történő használata (Extension). Ezt a két lépést sokszor nem is lehet elkülöníteni, hiszen amikor az új környezetben jelenik meg a szóalak, akkor már túl van az első fázison, tehát jelentése már halványodott, veszített eredeti tartalmából. Egy harmadik lépésben teljesen elveszti jelentését, ezen túlmenően elveszti morfoszintaktikai jegyeit is, azaz morfoszintaktikai kategóriáit (Dekategorialisierung), és ezzel együtt az önálló nyelvi jel státusát is (Verschmelzung 'egybeolvadás'). Így következhet be a grammatikalizáció negyedik lépése, amikor a már meglehetősen „lecsupaszított" nyelvi jel fonetikai szinten is redukálódik, erodálódik (Erosion). Ez a négy lépés hűen tükrözi az egyes szinteken átívelő, az egyik szintről a másikra kúszó, és ott is változást előidéző folyamatot, mely a nyelvrendszer külső rétegeiben, a szemantikai és pragmatikai változással indul (első és második lépés), majd a harmadik és negyedik lépésben a változási folyamat már a hagymamodell belső magjában zajlik, amelyen belül is több érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek, melyekre a példák elemzésénél kitérek.

2. A magyarországi német nyelvjárások mai nyelvsziget helyzete

A német kisebbség több mint 300 éves múltra tekint vissza Magyarországon, amikor a 17. század végén, a 18. század elején több betelepítési hullámban érkeztek Németország különböző területeiről (elsősorban Közép- és Dél-Németországból, Ausztriából) német telepesek Magyarország területére.

Napjainkban a következő, a nyelvet még beszélő nyelvjárási csoportok különíthetők el Magyarország területén (vö. Wild 2002: 48): bajor, rajnai frank, pfalzi, hesseni, ezek a nyelvjárások hazánk területén keverék nyelvjárásokká váltak, és a nyelvjárási kiegyenlítődés 1. és 2. szintjéig jutottak (Hutterer 1991). Jelen helyzetben a német nyelvjárások nem teljes kiépítettséggel rendelkező beszélt nyelvi változatot reprenzentálnak, a nyelvsziget helyzetből következően jelentős nominációs hiányokkal, melyeknek kompenzálására a beszélők különböző – szociolingvisztikailag is magyarázható – stratégiákat alakítottak/építettek ki.

A nyelvsziget helyzet fogalma a német dialektológiából ered, a 20. század 30-as éveire datálódik a szakkifejezés, de jelentése napjainkban is – különböző, a 20. század történelmében lezajlott külső körülmények változása okán bekövetkezett tartalmi módosítások után – azt implikálja, hogy egy földrajzilag a nyelvterülettel nem határos nyelvi és/vagy etnikai csoport egy a nyelvétől eltérő más nyelvterületen nyelvét, kultúráját megtartva él. Az ilyen nyelvközösség nyelvészeti és társadalomtudományi szempontból egyaránt nagy kihívást jelent, ezért a magyarországi német nyelvjárások kutatása már a 20. század 30-as éveiben elindult és napjainkban is sok bel- és külföldi kutató foglalkozik ezzel a témával mind dialektológiai, mind szociolingvisztikai és néprajzi szempontokból. A német nyelvi kisebbség hazánk számban egyik legnagyobb kisebbsége, a beszélők (több)nyelvi kompetenciája, a német standardhoz való viszonyuk, nyelvhasználatuk helyzete, szociológiai ismérvei korcsoportonként és időben is állandóan változnak. A változásokat a történelmi, társadalmi, szociális, politikai külső tényezők mint változók dominálják, előidézik, sőt szinte nagymértékben meghatározzák e kisebbségi helyzetben élő közösség nyelvi dinamizmusát.

A fent említettek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy ebben a helyzetben a nyelvjáráskutatás és a szociolingvisztikai kutatások szinte elválaszthatatlanul egymásra vannak utalva.

2. ábra: A magyarországi német nyelvjárások elterjedése

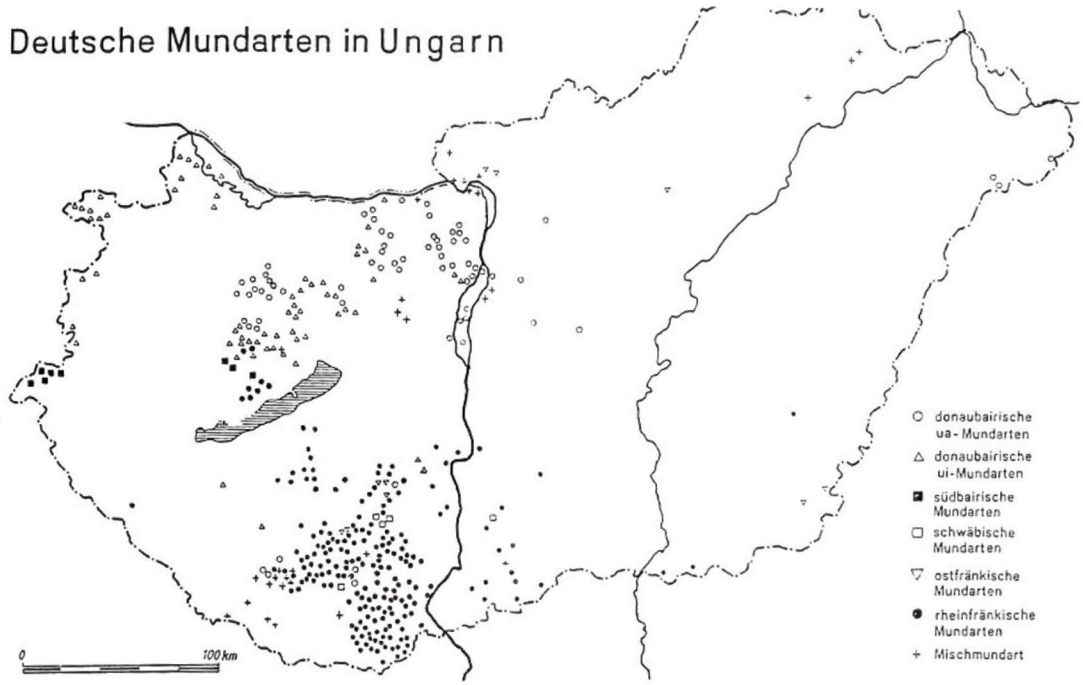

A német kisebbség mai helyzetét tekintve többek között a következő paramétereket említhetnénk meg.

A beszélők számát manapság csak becslés alapján lehet megadni: kb. 60.000–200.000 között lehet a számuk, és ezzel a legnagyobb történeti kisebbség Magyarországon. Az 1945 utáni negatív tapasztalatok alapján a népszámlálási adatok a még ma is szubjektív válaszokban nem a valós állapotot tükrözik.

A hazai németség nyelvállapota és nyelvhelyzete tekintetében a nagy vízválasztó 1945 volt. Ezután következtek be a többi történeti kisebbséghez hasonlóan a német kisebbség életében is a mélyreható politikai, szociális, gazdasági változások, pl. paraszti közösségek felbomlása, a korábban zárt települések etnikai összetételének megváltozása stb. Ugyanakkor az 50-es és 60-as években a nyelvjárások tovább stigmatizálódtak mind belső, mind külső szempontból: az urbanizálódás és mobilitás korában maguk a nyelvi közösség tagjai is a paraszti nyelvvel tették egyenlővé a falusi nyelvjárásokat (Ortsdialekte), a külső stigmatizálódás értelmében pedig a többségi nemzet szemében váltak a német dialektusok alacsony presztizsűvé. Fontos tényezőként említendő, hogy a kisebbség szociális felemelkedése, a magasabb iskolai végzettség egyértelműen a magyar nyelvtudáshoz kötött, így a családi nyelvhasználatban is egyre inkább a magyar nyelv vált dominánssá.

A 80-as és 90-es évek bizonyos pozitív változásokat hoznak a vizsgált kisebbség életében, melyek meghatározó jelentőséggel bírnak a mai nyelvállapot és nyelvhasználat tekintetében: mennyiségileg és minőségileg is változik a nyelvoktatás (kisebbségi és kétnyelvű iskolák létrehozása, az anyaországokkal való szorosabb kapcsolatok kiépítése pl. anyanyelvi vendégtanárok küldése), az 1993-as nemzetiségi törvény, kisebbségi önkormányzatok és egyesületek létrehozása stb.

Ezzel egyidőben Magyarországon felértékelődtek az idegen nyelvek, köztük a német is jelentősen (a német nyelv mint gazdasági faktor munkalehetőséget biztosíthat a német nyelvű országokban) és így a kisebbség is felismerte anyanyelve piaci konvertálhatóságát (vö. Erb–Knipf 2001: 315).

Annak ellenére, hogy az ezredforduló utáni években a német nyelv társadalmi helyzete, megítélése újból változott, első idegen nyelvként az angolt tanítják a legtöbb iskolában, elmondható, hogy a német és a német nemzetiségi kétnyelvű iskolák magas színvonalukat meg tudták tartani, mindazonáltal a nyelvjárás nem nyerte vissza anyanyelvi funkcióját.

Ma a hazai német nyelvjárások nem teljes kiépítettséggel rendelkező beszélt nyelvi változatot reprezentálnak, a nyelvsziget helyzetből adódóan szókincsükben sok a nominációs hiány, amit leggyakrabban magyar lexikai egységekkel töltenek fel.

Napjainkban aktívan csak az idős generáció ismeri és beszéli a nyelvjárásokat, számukra még ez az identitás nyelve, egyfajta emocionális anyanyelvvé vált, funkcionálisan azonban szinte minden generációban a magyar az első nyelv. Ugyanakkor számtalan helyzetben a passzív kétnyelvűséget tapasztalhatjuk (vö. Riehl 2004: 76), amikor a nagyszülő nyelvjárásban beszél unokájához, aki magyarul válaszol neki, és tökéletesen megértik egymást.

A kisebbségi beszélők nyelvválasztását tekintve funkcionális nyelvvesztésről beszélhetünk, a nyelvhasználati színterekből csupán az idős generáció privát szférájában használatos még a kisebbségi nyelv, ami magyarázatot ad a bekövetkező (részben bekövetkezett) strukturális nyelvvesztésre, nyelvi felejtésre. A német standard nyelv a jelenlegi konstellációban instrumentális funkciókkal bír, és kérdéses, hogy a jövőben a nyelvváltozat csere (német nyelvjárás helyett német standard nyelv) a nyelvmegtartás eszközévé válhat-e (vö. Erb 2006).

3. ábra: A települések szerinti felosztás (százalékosan)

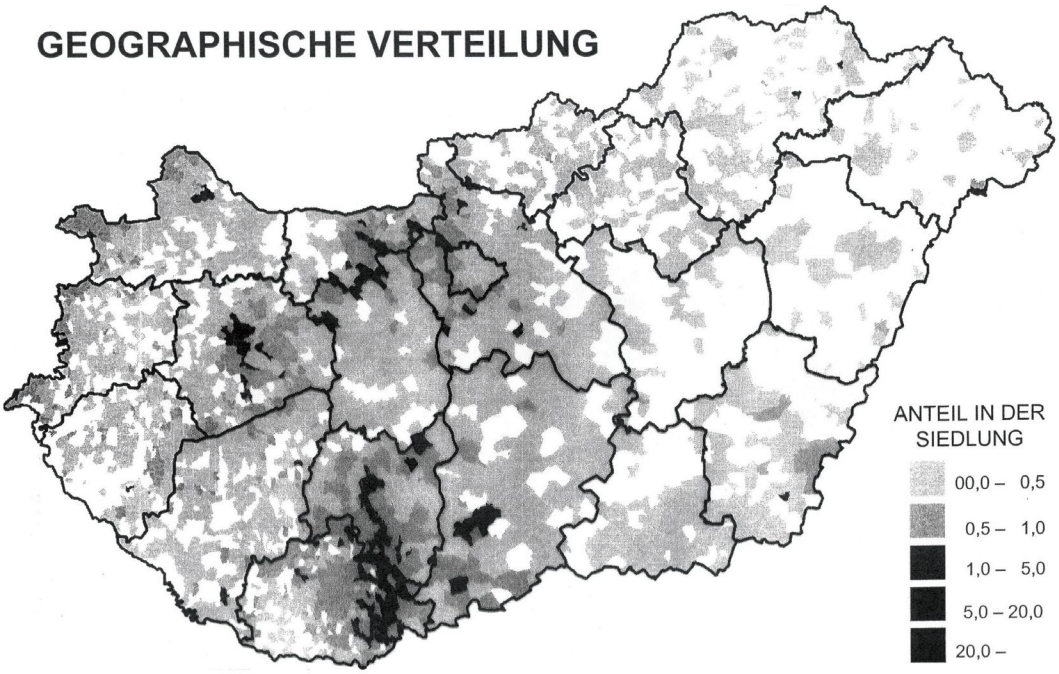

Nyelvjárási adataimat, példáimat részben saját gyűjtésű felvételeimből szemezgettem, mely felvételek a 80-as, a 90-es évek végén, valamint 2003 és 2005 között készültek Bács Kiskun megye déli részén, Baja és környékének németajkú lakossága körében, három generációban. Az ebben a tanulmányban elemzett példák kizárólag az idős, a legautentikusabbnak tekintett generáció (70 év felett) nyelvi anyagára támaszkodnak.

Ezen túlmenően rendelkezésemre álltak más gyűjtésű korpuszok is, így pl. Wild Katalin baranyai, a fuldai német nyelvjárásokat reprezentáló korpusza (vö. Wild 2003), Knáb Erzsébet rajnai frank (észak-bácskai) korpusza (Knáb 1994) valamint Erb Mária bajor nyelvjárású adatai a Fejér megyei Tarján községből (vö. Erb 2006).

3. Nyelvjárási példák a nyelvváltozásra

3.1 Nyelvvesztési folyamatok (Sprachverlust, Attrition)

Nyelvjáráskutatók természetes folyamatnak tekintik, hogy a nyelvszigetek nyelvjárásai az idők folyamán a beszélők számának csökkenésével, a nyelvjárás ritkább használatával, a nyelvjárási színterek és helyzetek megszűnésével és beszűkülésével változnak, „kopnak", azaz veszítenek elevenségükből, vitalitásukból, egyszóval a nyelvvesztés folyamatának vannak kitéve. Ebben az esetben a nyelvváltozás, bizonyos nyelvjárási szóképzési elemek és lexikai egységek vesztése elsősorban külső, szociolingvisztikai hatásokra következett be, nem pedig – mint ahogy a hagyma-modellen láttuk – a nyelv legbelsőbb rétegeibe hatoló, a nyelv strukturájából kiinduló, és azt érintő változásokról van szó. Megítélésünk szerint ez a jelenség a nyelvváltozást előidéző – diakrón szempontú – belső nyelvi tényezők mellett nagyon lényeges része a nyelvsziget-nyelvjárásokban zajló nyelvváltozási folyamatoknak.

A nyelvjárásvesztésben eltűnt szóalakok helyettesítésére – a beszélő korától, iskolázottságától, szakmájától és egy sor más tényezőtől függően – német standardnyelvi alakokat vagy pedig magyar kölcsönszavakat használnak a beszélők. Így alakul ki a nyelvszigetre oly jellemző keverék vagy ún. makaroni nyelv, ugyanis a nyelvvesztési folyamatok a legritkább esetben állíthatók meg és még kevésbé fordíthatók vissza. A magyarországi németek nyelvjárásaira is ez a folyamat jellemző, amit most néhány képző példáján szemléltetünk.

Weidlein János a murgai német nyelvjárás leírásában az akkori nyelvjárásban használatos **-heit**, és **-keit** képzők mellett még az **-eth** képzőt is konkrét példákon dokumentálja (1930: 25), a mai német nyelvjárásokban viszont ez utóbbi képző szinte teljesen kiveszett. Már csak a 80-as évek elején felvett hanganyagokban lehet egy alkalommal az akkori legidősebb autentikus női beszélőnél (87 éves) nagy ritkán egy-egy ilyen képzővel alkotott szót hallani, mint a *Kwohnet* (*Gewohnheit* 'szokás') vagy a *Kranget* (*Krankheit* 'betegség') szavakban. A mai nyelvjárásokban inkább a standardnyelvi **-heit** képzőt használják.

Hasonló a helyzet az **-ung** képző nyelvjárási **-ing** változatával (vö. Folláth 1940: 55), mely a mai magyarországi német nyelvjárásokból teljesen eltűnt. Abban az időben a nyelvjárási nomina actionis képzésére ez volt a legelterjedtebb képző, igaz, már akkor is létezett az **-ung** változat, de csak a polgári réteg beszélőinél, akik választékosabban akartak beszélni (uo.): *Hoffning* (*Hoffnung* 'remény'), *Rechning* (*Rechnung* 'számla'), *Nahring* (*Nahrung* 'táplálék'), *Wohning* (*Wohnung* 'lakás'), *Tricking* (*Trocknung* 'szárazság'), *Sitzing* (*Sitzung* 'ülés') stb. Ma a *Tairung*

(*Teuerung* 'drágulás') használatos, 1930-ban még a *Tairing*, ma az *Ordnung* 'rend', régebben az *Ordning*, ma *Manung* (*Meinung* 'vélemény'), régebben *Maning* volt a gyakoribb.

Hasonló jelenséget tapasztalunk a melléknévképzőknél is, pl. a mai nyelvjárásokban szinte eltűnőfélben van a melléknévi **-et**, **-at** képző, mint az *ecket* (*eckig* 'sarkos'), *kschecket* (*gescheckt* 'tarka'), *drecket* (*dreckig* 'sáros'), *aauget* (*einäugig* 'egyszemű'), mely szóalakok a mai nyelvhasználatban mindinkább a standard nyelvből átvett **-ig** képzővel használatosak, legfeljebb az idősebb korosztálynál hallhatjuk még helyenként az **-et** képzős alakokat.

A nyelvvesztés tényét most a morfológia szintjén dokumentáltuk, de még inkább jellemző a lexikai szinten és a szemantika szintjén is. Szinte minden szófajnál megtalálható a nyelvi akkomodáció jelensége (Veith 2002: 35), amikor is a nyelvhasználati séma alkalmazkodik a külvilághoz, azaz ahhoz a nyelvváltozathoz, melyet a beszélő leggyakrabban hall/lát, ill. olvas, mely manapság vagy a standard német vagy a magyar nyelv. Ezért következik az be, hogy a régi nyelvjárási képzők helyett a mai nyelvjárási beszélők inkább a német standard nyelvi képzős alakokat ismerik és használják.

3.2 Szemantikai változások (Semantischer Wandel)

Az egyik leggyakrabban előforduló nyelvváltozási forma a lexika és szemantika rétegeiben történik, gondoljunk csak a metafora és a metonímia vagy akár az eufemizmusok példáira.

A nyelvsziget-nyelvjárásokban úgyszintén bővelkedünk példákban a szavak jelentésének változására, amelynek okai sok esetben egy adott nyelvjárási régió történeti fejlődésére vezethetők vissza, pl. a délnémet nyelvjárásokban a *springen* ('ugrál') szó jelentése 'fut', és ugyanez a jelentés még ma is megvan a legtöbb magyarországi német nyelvjárásban is, amelyek zömében dél- ill. középnémet nyelvterületről származnak. A nyelvjárási rokoni kifejezések közül más nyelvekben is ismert példát találunk az extenzióra (jelentéskiterjedés): az ófn. *basa* úfn. *Base* ('apai nővér') 'nagynéni' ill. az ófn. *fetiro* ('apai fivér') 'nagybácsi' jelentések a mai idős, autentikus nyelvjárást beszélőknél még ismeretesek, de már a középső generáció beszélőinél a *Base* és a *Vetter* szóalakok az általános 'néni' és 'bácsi' megszólításként ismertek és használatosak.

A képzők példáira visszatérve a vizsgált nyelvjárásokban, valamint a régebbi szakirodalmakban (l. Weidlein 1930 és Folláth 1940) is gyakran előfordul az **-es, -as** képzőváltozat. Eredete máig nem egyértelműen tisztázott, mert többféle elmélet is született, amelyek a latin **-us** képzőre , majd héber-arámi eredetre, egy középkori diáknyelvre, ill. a nyelvváltozással participiumokból vagy genitivből keletkezett képzőre vezetik vissza (vö. Werner 1963: 232). Polifunkcionális képzőről lévén szó, a mai nyelvjárási jelentése és funkciója széleskörű, igei, főnévi tővel vagy szintagmával kapcsolódik, és folyamatot, cselekvést, történést fejez ki iterativ, finális vagy perfektív jelentésárnyalattal. Használatos:

- gyerekjátékok megnevezésére: *Balles* ('labdázik'), *Fanges* ('fogócska'), *Poppes* ('babázik'), *Doktres* ('orvosost játszik'), *Strickhupses* (*Seilspringen*) ('ugrókötelezik')
- felnőtt szórakozások megnevezésére: *Kartes* ('kártyázni'), *Biljares* ('billiárdozik')
- ételek megnevezésére: *Saures* ('savanyúság'), *Graucherts* ('füstölt ételek'), *Schwaines* ('disznóhúsból való')
- előfordul kollokációban általános cselekvés kifejezéseként: *Vrspreches halde* (ígéretet, azaz eljegyzést tartani)

- elvont fogalmak megnevezésére:
dai *Sages* zählt ba mir net
(*dein Sagen zählt bei mir nicht*
'a te szavad nem számít nálam').

A nyelvváltozás folyamata Werner szerint is (uo. 241) úgy valószínűsíthető, hogy az eredeti (latin és jiddis nyelvű) főnevekhez járuló képző elsorvadt, majd más funkcióban újrahasznosításra került, elsősorban konkrét mozgással és tevékenységgel egybekötött játékok, szórakozások jelölésére főként névszói tövekhez, majd jelentésbővüléssel melléknévi és igei tövekhez ételmegnevezések, ill. absztrakt fogalmak jelölésére. Egyfajta új funkcióban a *saches* kifejezéssel megakadásjelző töltőszóként bukkan fel idősebb beszélőknél:

Uno sai mr... *saches*... eiwagoniert wore...
(Und dann sind wir... also aiwaggoniert worden)
('és akkor... izé... bevagoníroztak minket')

A mai nyelvhasználatban a fent említett többi funkció kizárólag az idős korosztály nyelvhasználatában fordul elő, a többi generációnál a német standard nyelv hatására vagy főnévi igenevet, vagy kollokációt használnak: *Versteckle spiele, Karte spiele* (*Versteck spielen, Karten spielen* (főnévi igenév + ige)).

3.3 Grammatikalizációs esetek

3.3.1 A grammatikalizáció során a képzővé válás útja a következő sémát követi:

önálló szó → affixoidum (szóértékű képző) → nem szóértékű képző

Ebben a folyamatban a képző elveszti az eredeti szóhoz való szemantikai és fonológiai kapcsolatát, ezért szinkrón szempontból csak nehezen ismerhető fel az összefüggés a kettő között: pl. az ófn. **-lih** eredeti jelentése 'test, alak' (*Körper, Gestalt*), a képzővé válás folyamatában új jelentést kap: 'valami olyan, mint...' Az eredeti jelentése absztrakttá válik, szemantikailag szegényebb, kevésbé konkrét, mint a szabad lexikai elemé, sőt előfordul, hogy teljes mértékben deszemantizálódik.

Természetesen a deszemantizálódási folyamatban is vannak fokozatok, hiszen az alábbi gyűjtőnévképzők jelentésváltozása sem a teljes deszematizálódásra utal, inkább jelentésbővülésre, ill. jelentéseltolódásra (Bedeutungsverschiebung).

A gyűjtőnevek képzésére a nyelvjárási szóképzésben több képző is rendelkezésre áll, azonban néhány esetben grammatikalizációra is láthatunk példát. Az eredetileg önálló jelentésű *Zeug, Sache* és *Wesen* szabad lexémákból a nyelvrendszer külső rétegéből funkcióváltozással képző válik, mely mind a standard nyelvben, mind a nyelvjárásban gyűjtőnévképzőként funkcionál: **-zeik** (*Zeug*), **-sach** (*Sache*), **-wese** (*Wesen*), mint a *Bettzeik* (*Bettzeug* 'ágynemű'), *Brennsach* (*Brennsache* 'tüzelő'), a *Lumpewese* (*Lumpenwesen* 'rongy' többes számban), melyek közül a **-wesen** képző az utóbbi 50–60 évben a vizsgált nyelvjárásokban teljesen kihalt, de a többi homonim képző még a mai beszélőknél is aktív. Aktivitására az is utal, hogy még ma is számos esetben bevethető, amikor pontosan nem definiálható az adott lexikai egység jelentése, mint a *Schreibsach*

(íróeszközfélék), *Papiersach* (papírokból álló csomag) szóalak, mely mindenféle írásra használható eszközt jelent. Itt pl. nem fedezhető fel az az egyértelműségi törekvés (Deutlichkeitstrieb), mely általában a képzőkre jellemző, éppen ellenkezőleg, kissé elhomályosítja a konkrét jelentést, és tág interpretációs lehetőséget ad.

3.3.2 A szinteken átívelő (szintaxist és morfológiát összefogó) grammatikalizációs példákon belül a nyelvjárások vonatkozásában az ún. **összeolvadásoknak** (Verschmelzungen) van nagy jelentősége, amelyeknek a német nyelv vonatkozásában jól feltárt szakirodalma van (vgl. Lüdtke 1988: 1634). A sokfajta összeolvadási, klitikumképzési lehetőségek közül a délnémet (bajor) nyelvterületen (vö. Harnisch 1989, Rowley 1994) ma is használt ún. ragozott kötőszavakra (flektierende Konjunktionen) találunk példát a vizsgált nyelvjárásokban. Itt speciális klitikumokról van szó, amelyek azonban még nem érték el a ragozás stádiumát (vö. Nübling 2006: 257). Eredetüket tekintve nemcsak fonetikai redukcióról van szó, hanem a grammatikai kapocs (Klammer) is szerepet kap, miszerint a grammatikai információkat többszörösen is jelöli, ezáltal a grammatikai információt segíti egyértelművé tenni. Leggyakrabban az egyes szám 2. személyű ragozott alakok forrnak össze a kötőszóval:

*Wann**scht** Zeit ho**scht**, hol**scht** m'r die Zeitung...*
Wenn du Zeit hast, holst du mir die Zeitung...
'Ha van időd, hozd el nekem az újságot...'

Fiatal beszélőknél manapság inkább ilyenformán hangzik ez a mondat:

Wann Zeit hoscht, holscht mir die Zeitung.
Wenn du Zeit hast, holst du mir die Zeitung.
'Ha van időd, elhozod nekem az újságot.'

Gyakoriak ezek az összevont alakok a megerősítő rákérdezéseknél:

*Wu**scht'n** her **hoscht**, frog' ich dich...*
Woher du den hast, frage ich dich...
'Honnan van ez neked, azt kérdezem...'

3.4 Új tendenciák a nyelvszigetek nyelvváltozásában – hibridizáció

A nyelvszigetek kisebbségi nyelveiben a nyelvváltozás olyan formáit is meg lehet figyelni (pl. a hibridizáció), melyek nem a diakrón szempontú grammatikalizáció körébe sorolandók, hanem a nyelvhasználatot befolyásoló külső tényezők által kiváltott tágabb értelmű szinkrón nyelvváltozási folyamatoknak lehet értelmezni, melyek elsősorban a nyelvrendszer lexikai rétegét érintik, abban zajlanak. Jelen példák nem csupán a magyarországi német nyelvsziget helyzetre jellemzők, számos példát, leírást ismerünk más, európai és nem európai német nyelvszigetleírásokból (vö. Salmons 2002, Knipf-Komlósi 2003/b, Louden 2006, Moskaljuk 2006, Riehl 2006).

Ezt a jelenséget – módszertani szempontból – nehéz elhatárolni a kontaktnyelvészeti és szociolingvisztikai elemzésektől, mindazonáltal úgy véljük, hogy nyelvváltozási folyamatként is kezelendők az alábbi esetek, hiszen ezek a nyelvi jelenségek a kisebbség nyelvének változásait tükrözik az elmúlt 50 évből.

Egy nyelvben/nyelvváltozatban legfeltűnőbb változások természetesen a szókincsben dokumentálhatók. Ennek magyarázatát már kifejtettük a hagymamodellben. A kérdés itt inkább az, hogy milyen jellegű lexikai egységek változnak a leginkább, azaz adják át helyüket egy őket helyettesítő – akár másik nyelvből származó – elemnek, konstrukciónak. Vizsgálódásaink azt mutatják, hogy a szókincs szinte minden rétege, azaz a tartalmi jelentéssel bíró lexikai elemek (Autosemantica) ugyanúgy érintettek, mint a funkcionális, grammatikai elemek (Synsemantica) vagy pedig a szókincs pragmatikai, a beszédet strukturáló elemei (Diskursmarker).

Ezek a nyelvváltozások a nyelvsziget mai beszélőinek kommunikációs szokásait (kommunikative Muster) tükrözik, nem véletlenszerű és nem kivételszámba menő megnyilatkozásokról van szó, hanem maga a magyarországi német nyelvjárási nyelvváltozat lényeges elemeit foglalják magukba. Ma már így konvencionalizálódtak, a beszélőközösség számára természetesnek hatnak, sőt, az így beszélők nem is veszik már észre, hogy egyfajta „bilingvis" módban beszélnek (vö. Knipf-Komlósi 2008: 303). Az alábbiakban néhány példamondat szemlélteti ezeket a változásokat.

(1) *Der Appel is ver**kukatzt**.*
Der Apfel ist verwurmt.
'Az alma kukacos.'

(2) *Er hot die ganz Suppe ausge**kanalazt**.*
Er hat die ganze Suppe ausgelöffelt.
'Kikanalazta a levest.'

(3) *Der Doktr hot mich **rauskschriewe**.*
Der Arzt hat mich krank geschrieben.
'Az orvos kiírt.'

(4) *Mir hon die Wohnung **rauskewe**.*
Wir haben die Wohnung vermietet.
'Kiadtuk a lakást.'

(5) *No, wu is der **Begeleisezsinór**?*
Nun, wo ist die Bügeleisenschnur?
'Nos, hol van a vasalózsinór?'

(6) *Am Mittwoch kummt des **szemetesautó**...*
Am Mittwoch kommt die Müllabfuhr.
'Szerdán jön a szemetesautó.'

(7) *Am* ***Benzibrunne*** *kannst a Zeitung kafe...*
An der Tankstelle kannst du die Zeitung kaufen...
'A benzinkútnál lehet újságot venni...'

(8) ***Nahát****, des war amol sche...*
Aber sowas, das war mal schön...
'Nahát, ez aztán szép volt...'

(9) *Hoscht des net g'hert?*
Wertschiernet*, ich heb's a ghert...*
Hast du das nicht gehört?
Freilich habe ich das gehört.
'Nem hallottad ezt?
Hát dehogynem, én is hallottam.'

Az (1–2) példában egy a tartalmi lexikai egység (Autosemanticon) morfológiai struktúrán belüli két nyelvből származó elemek „amalgálását" (Amalgamierung) látjuk, melynek következtében egy hibrid morfológiai konstrukció képződik: az igekötő és a ragozás jele német, az alapszó, a fogalmi jegy hordozója magyar. Azt is lehet mondani, hogy a grammatikai részek keretbe foglalják (diskontinuierliches Morphem) az idegen alapszót.

A (3–4) példamondat a tudatos nyelvjárási beszélők stratégiájára nyújt példát, hiszen megpróbálják – beszédszándékuknak megfelelően – a kód homogenitását megtartani, de mivel nem ismerik a megfelelő kifejezést vagy lexikai egységet, szószerinti fordítást alkalmaznak. A kontextusba illő megfelelő lexémák (a (3) helyesen: *krank schreiben*, a (4) helyesen: *vermieten)* nem képezik a nyelvjárási szókincs részeit, ezért „kényszerhelyzetben" vannak a beszélők, és stratégiát találnak ki maguknak.

Az (5) példában egy egyszerű hibrid összetételt látunk, amely idiolektális elemként is érthető, hiszen az összetétel második tagja is ismert nyelvjárási szó (*Schnur*).

A (6) mondatban egyszerű lexikai kölcsönzéssel állunk szemben, a megfelelő német szó nem tartozik még a nyelvjárási szókincsbe (*Müllabfuhr*), és mivel olyan ritkán vagy egyáltalán nem konfrontálódnak a mai standard németben az ilyen modernizmusokkal a beszélők, kölcsönszót használnak.

A (7) példa nagyon hasonló az előzőhöz (a *Tankstelle* 'benzinkút' mint modernizmus ismeretlen az idős generáció számára), azzal a különbséggel, hogy az összetétel második tagját németül nevezik meg, így az új kreációban az összetétel első tagját is a nyelvjárás fonetikájához illesztve egy saját szó keletkezik, melyet transzparenciája (Durchsichtigkeit, morphologische Transparenz) révén minden beszélő megért.

A pragmatika, a diskurzus oldaláról nézve is vannak érdekes nyelvváltozások. A nyelvjárás idős generációs beszélői olyan beszédhelyzetekben is, amikor a mátrixnyelv a nyelvjárás maga, szinte automatikusan használnak különböző érzelmeket, indulatokat stb. kifejező, az interakciót strukturáló (gesprächsstrukturierende Partikeln, Gliederungspartikeln) magyar nyelvű elemeket, melyeket szintén a nyelvjárási szókincsük részeként kezelnek.

5. Összegzés

Ebben a dolgozatban a német nyelvszigetben élő, még német nyelvjárást beszélő idős generáció nyelvi adataiból megkíséreltem – a teljesség igénye nélkül – bemutatni, és ízelítőt adni abból a gazdag tárházból, hogy milyen különböző, diakrón és szinkrón szempontból is érdekes nyelvváltozási minták léteznek ebben a nyelvközösségben. A nyelvváltozás minden nyelvközösségben és nyelvváltozatban folyamatosan zajlik: amit napjainkban észlelünk és feljegyzünk, az a jövőben már diakrón szempontú vizsgálatoknak adhat jó alapot.

Hivatkozások

Berend, Nina – Elisabeth Knipf-Komlósi (Hgg.) 2006. *Sprachinselwelten – The World of Language Islands.* Peter Lang. Frankfurt am Main, Berlin.

Betz, Werner 1974. Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor-und Frühdeutschen. In: Friedrich Maurer – Ferdinand Stroh (Hgg.): *Deutsche Wortgeschichte.* Bd. 1. 122f.

Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen.* Tübingen.

Elsen, Hilke 2001. Formen, Konzepte und Faktoren der Sprachveränderung. *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 29: 1–22.

Erb Mária 2006. „...wail's Lem ess o procht hot.../...mert így hozta az élet". In: Tóth Ágnes – Vékás János (szerk.): *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek.* (=Érték és valóság. Hetedik Füzet) A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviseletének időszakos kiadványa. Budapest. 103–137.

Erb Mária – Knipf Erzsébet 2001. A magyarországi német kisebbség nyelve és nyelvhasználata az ezredfordulón. In: Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén.* Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest. 311–328.

Folláth, Ferenc 1940. *Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban.* Budapest.

Girnth, Heiko 2000. *Untersuchungen zur Theorie der Grammatikalisierung am Beispiel des Westmitteldeutschen.* Max Niemeyer Verlag. Tübingen.

Harnisch, Rüdiger 1989. Die sogenannte „sogenannte Flexion der Konjunktionen". Ein Paradigma aus der bavaria thuringica. In: Koller, E. et al. (Hgg.): *Bairisch-österreichsiche Dialektforschung.* Würzburg. 283–290.

Henzen, Walter 1965. *Deutsche Wortbildung.* Tübingen.

Hopper, Paul – Elisabeth Traugott 2003. *Grammaticalization.* CUP. Cambrigde.

Keller, Rudi 1994. *Sprachwandel.* Francke. Tübingen.

Knipf-Komlósi, Elisabeth 2003/a. *Die Substantivbildung in der Mundart. Ein Beitrag zur Substantivderivation am Beispiel einer ungarndeutschen Mundart.* ELTE Germanisztikai Intézet (= Budapester Beiträge zur Germanistik 42). Budapest.

Knipf-Komlósi, Elisabeth 2003/b. Sprachwahl und kommunikative Handlungsformen bei der deutschen Minderheit in Ungarn. In: Klaus Mattheier – William Keel (eds.): *German Language Varieties Worldwide: Internal and External Perspectives.* Peter Lang. Frankfurt am Main. 269–283.

Knipf-Komlósi, Elisabeth 2008. Ungarn. In: Ludwig Eichinger – Albrecht Plewnia – Claudia Riehl (Hgg.): *Handbuch der Sprachminderheiten in Mittel-und Osteuropa.* Gunter Narr Verlag. Tübingen. 265–329.

Lehmann, Christian 1995. *Thougts on Grammaticalization.* München, Newcastle.
Louden, Mark 2006. Pennsylvania German in the 21.st Century. In: Berend–Knipf-Komlósi (Hgg.): *Sprachinselwelten – The World of Language Islands.* 89–109.
Lüdtke,Helmut 1988. Grammatischer Wandel. In: Ulrich Ammon et al. (eds.): *Sociolinguistics/ Soziolinguistik. Handbuch zur Sprach-und Kommunikationswissenschaft.* Bd. 2. Berlin, New York. de Gruyter. 1632–1642.
Molnár, Anna 2002. *Die Grammatikalisierung deutscher Modalpartikeln. Fallstudien.* Frankfurt am Main.
Moskaljuk, Larissa 2006. Deutsche Mundarten im Altai. In: Berend–Knipf-Komlósi (Hgg.): *Sprachinselwelten – The World of Language Islands.* 259–273.
Nübling, Damaris 2006. *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels.* Gunter Narr Verlag. Tübingen. (=narr studienbücher)
Riehl, Claudia, Maria 2004. *Sprachkontaktforschung. Ein Arbeitsbuch.* Gunter Narr Verlag. Tübingen. (= narr studienbücher)
Riehl, Claudia, Maria 2006. Sprachwechselprozesse in deutschen Sprachinseln Mittel-und Osteuropas. Varietätenkontakt und Varietätenwandel am Beispiel Transkarpatiens. In: Berend–Knipf-Komlósi (Hgg.): *Sprachinselwelten – The World of Language Islands.* 189–205.
Rowley, Antony 1994. Morphologie aus der Syntax- natürlich. Zur Flexion der Nebensatzeinleiter in nordostbayerischen Mundarten. In: Wolfgang Viereck (Hrsg.): *Regionalsprachliche Variation, Umgangs- und Standardsprachen.* Stuttgart. 488–497.
Salmons, Joseph 2002. Sprachkontaktdynamik: Konvergenz und Divergenz in amerikanischen Sprachinseln. In: Jannis Androutsopoulos – Evelyn Ziegler (Hgg.): *Standardfragen: Soziolinguistische Perspektiven auf Sprachgeschichte, Sprachkontakt und Sprachvariation.* Peter Lang. Frankfurt am Main. 109–120.
Veith, Werner 2002. *Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch.* Gunter Narr Verlag. Tübingen. (= narr studienbücher)
Weidlein, János 1930. *A Murgai német nyelvjárás alaktana.* Budapest.
Werner, Ottmar 1963. Die Substantivsuffixe -es/-as in den ostfränkischen Mundarten. Zur Bedeutung von dia-und synchronischer Betrachtungsweise in der Wortbildungslehre. In: *Zeitschrift für Mundartforschung* 30. 227–75.
Wirrer, Jan 2002. Der Wandel von Sprache. In: Müller, Horst (Hrsg.): *Arbeitsbuch Linguistik.* Paderborn. Schöningh. 241–263.
Wurzel, Wolfgang, Ulrich 1997. Natürlicher grammatischer Wandel, unsichtbare Hand und Sprachökonomie. Wollen wir wirklich so Grundverschiedenes? In: T. Brinkmann et al. (Hgg.): V*ergleichende germanische Philologie und Skandinavistik. Festschrift für Otmar Werner.* Niemeyer. Tübingen. 195–208.

Komlósiné Knipf Erzsébet
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Germanisztikai Intézet
Knipfe@freemail.hu

Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában

Juhász Dezső

1. Előadásomban[1] főleg a geolingvisztika és a dialektológia néhány alapkérdéséhez kívánok eljutni azzal a céllal, hogy bővebb kontextusban, minél gazdagabb viszonyhálózatban láttassam őket.

Ahhoz, hogy a nyelveknek és nyelvjárásoknak a **területi kölcsönhatásokon** keresztül működő hatásmechanizmusait le tudjuk írni, látnunk kell, hogy milyen rendszerek, részrendszerek milyen szinteken lépnek érintkezésbe egymással, és milyen változástípusokat indukálhatnak, illetve ezek a változások hogyan érintik mindenekelőtt a dialektusokat. Ha csak a legfontosabb viszonylatokat tekintjük is – pl. *A* nyelv és *B* nyelv között standard változatok szintjén; *A* nyelv és *B* nyelv között dialektusokkal; *A* nyelv és *B* nyelv között dialektusokkal és standard változatokkal; egy nyelven belül *A* dialektus és *B* dialektus között; egy nyelven belül *A* dialektus és *B* dialektus között a standard változat részvételével stb. –, meglehetősen változatos kapcsolati rendszert képzelhetünk el. Ugyanakkor maguk a nyelvváltozatok is különféle skálán helyezhetők el, például közismert a köznyelv szociális rétegzettsége és regionális „színeződése", vagy a dialektusok hatóköri csoportjai (régió, nyelvjáráscsoport, helyi nyelvjárások), a társadalmi nyelvváltozatokról és a beszélők különböző nyelvváltozati kompetenciájáról most nem is szólva.

Az említett nyelvi, nyelvváltozati rendszerek részrendszereiken keresztül lépnek kölcsönhatásba egymással a nyelvi szintek hierarchiáját is követve. Például hangrendszerek hangrendszerekkel, nyelvtani paradigmák paradigmákkal, szemantikai mikrorendszerek hasonló jelentésmezők tagjaival, illetve konstrukcióival. Az interlingvális és interdialektális hatásmechanizmusok összehasonlító vizsgálata önmagában is megérne egy részletes tanulmányt, előadásom második részében azonban a nyelvjárásközi folyamatok néhány általános kérdését szeretném előtérbe állítani hangtani, alaktani és lexikai-jelentéstani mozgásokkal megvilágítva.

2. Visszatérve a nyitó gondolathoz: hogyan lehet „bővebb kontextusba", „gazdagabb viszonyhálózatba" helyezni a dialektológia egyes kérdéseit? Véleményem szerint a nyelvváltozati alapú

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 151–160.

[1] Készült az OTKA T 68951 sz. pályázatának és az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport *Új magyar nyelvatlasz* projektjének támogatásával.

– vagy ezekre is tekintettel levő – nyelvi elemzéseket először egy három dimenziós koordinátarendszerben kell elhelyezni (vö. Juhász 2002 is). Magam az ilyen megközelítést követő problémafelvetéseket és nyelvi leírásokat a **dimenzionális nyelvészet** szemléleti keretében építkező munkáknak tekintem. Mi ennek a lényege?

Az alapeszme nem újkeletű. Annak felismeréséről és tudatosításáról van szó, hogy a természetes nyelvek a tér és idő dimenziójában léteznek, hordozói pedig élő emberek, embercsoportok, akik egyéni és társadalmi jellemzőkkel rendelkeznek, és ezek a szociális és pszichológiai tényezők – mint a humán dimenzió meghatározói – hatással vannak a beszélők nyelvi produkcióira is.[2] A nyelvi változatosság és a nyelvi változások tehát a tér, az idő, valamint az egyéni és társadalmi determináltságban élő beszélő függvényében értelmezhetők. Ezek a tényezők folyamatosan jelen vannak, ideális esetben akár együtt, közös keretben is vizsgálhatók, ha ennek megvannak a tárgyi és személyi feltételei. A tudománytörténetben már több kísérlet történt kooperatív megközelítésre, leginkább két dimenzió összekapcsolása révén.

Közismert például, hogy a klasszikus nyelvföldrajz kialakulásának a 19. század végén az egyik legfőbb mozgatórugója a történeti nyelvészet volt, azaz a történeti nyelvföldrajz – korát megelőzően – kétdimenziós nyelvvizsgálatnak indult: nyelvi jelenségeket és struktúrákat keresett és talált a térben a szabályosság különböző fokain elrendeződve, és ebből a nyelv időbeli változási fokozataira is tudott következtetni (vö. Szemerényi 1992: 5–7).

3. Tudom, hogy ehelyütt nincs mód és idő tudománytörténeti kitekintésre, csupán jelzem, hogy a dialektológia európai története során inkább a kooperatív tudományterületek közé tartozott befogadó attitűdjével: a két világháború között például a német „Wörter und Sachen" irányzata a szavak és reáliák közös vizsgálatával az etnodialektológia egy sajátos ágát hozta létre, a 20. század utolsó harmadában pedig a szociolingvisztikának adott egyre nagyobb teret megteremtvén a térbeliség és társadalmiság szempontrendszerét együttesen érvényesítő szociodialektológiát. A szociálpszichológia néhány szempontja is a szociolingvisztikán keresztül jutott el a dialektológiához, gondoljunk a nyelvjárási, csoportnyelvi tudat és az ezzel összefüggő nyelvi attitűdök kérdéseire.

A mai dialektológus egyáltalán nincs könnyű helyzetben, hiszen már adatgyűjtése nyelvi és módszertani eszköztárát is úgy kell előkészítenie, hogy kérdéseire sokoldalú és hiteles választ adhasson. Tehát ha arra kerül a sor, hogy egy regionális formát vagy funkciót értelmezni kell, reflektálni tudjon arra, hogy a nyelvi jelenség például kizárólagos-e azon a rendszerhelyen, illetőleg tipikus-e vagy inkább egyedi, továbbá társadalmilag és pragmatikailag mennyire kötött, hogyan következik saját történeti előzményeiből és dialektális környezetéből stb. E feladatok komplex megoldásához sokoldalúan felkészült nyelvészekre van szükség, illetve olyan munkacsoportokra, amelyekben a térnyelvészet, időnyelvészet és humánnyelvészet specialistái együtt tudnak dolgozni.

Idézem kiegészítésül előadásom lektorának idevágó megjegyzését: „...a beszélőknek a csoportjukban elfoglalt helyüket, szerepüket kutatva kulcsfontosságú nyelvi kérdések fogalmazhatók meg és válaszolhatók meg. A társadalmi csoportok nyelvi szabályszerűségeinek kutatására alkalmazott elmélet szerint a beszélők beszédprodukciója összefügg a csoportban elfoglalt helyükkel. Ez a módszer kiválóan alkalmazható a nyelvjárási közösségekre is. Hiszen Magyarországon számos olyan közösség van még, ahol vannak a csoport belsejében („központjában"), a perifériáján, illetve a csoporton kívül rekedt/került beszélők (vö. csoportidentitás). Ide vonható a stílusváltás–kódváltás kérdésköre is, azaz, a nyelvjárási beszélők különböző beszédhelyzetekben, partnerekkel történő (rendszerszerű) váltásainak vizsgálata (l. például Balogh Lajos úttörő munkáját, amelyben Kovács Margit keramikusművész diskurzusait elemzi)."

4. A többdimenziós, komplex vizsgálat lehet nyelvközi is, ekkor a széles értelemben vett geolingvisztika területén mozgunk. Legtipikusabb és legnagyobb hagyományra visszatekintő a szomszédságunkban élő nyelvek kölcsönhatásának a vizsgálata a magyarral. A különböző nyelvcsaládba tartozó nyelvek interakciója – ilyen például a magyar beágyazottsága is a Kárpát-medencében – alig lépi át a szókölcsönzések szintjét. E téren a dialektológia elsősorban a lokális szóátvételek nyelvföldrajzi és népiségtörténeti kutatásában érdekelt: hol jelennek meg, és hogyan illeszkednek be a környező nyelvjárásokba a szláv, a német vagy a román jövevényszavak; és az átvételnek, továbbterjedésnek milyen kulturális, történeti vetületei vannak.

A rokon nyelvek érintkezéséből származó kölcsönhatások sokkal komplexebbek, mivel a helyi dialektusok – tartozzanak bár más nyelvekhez – gyakran szinte észrevétlenül tűnnek át egymásba, így a nyelvtan és szókincs minden szintjén eleven mozgások tapasztalhatók. Tipikus példája ennek az északnémet és a keleti holland szomszédos nyelvjárások fokozatos átmenete. Ha jelenkori változásukba, mozgásukba belekalkuláljuk az irodalmi, illetve köznyelv hatását is, akkor világossá válik, hogy a standard változatok irányában megmutatkozó nyitottságuk másmás kötöttségű: a német dialektus a Hochdeutsch-hoz, a holland nyelvjárás a holland standardhoz igazodik. Ehhez hasonló kapcsolatrendszer van például az érintkező cseh és szlovák, szerb és horvát, vagy orosz és ukrán nyelvváltozatok között is, miközben a történelmi és kulturális „egyensúlytalanságokat" sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Például orosz és ukrán viszonylatban egy ukrán dialektus nemcsak a szomszédos orosz nyelvjárási hatásnak van kitéve, hanem az ukrán standard változaton kívül az orosz irodalmi nyelv is folyamatosan hat rá (négypólusú kapcsolatrendszer).

5. Mielőtt az egy nyelven belüli nyelvváltozati viszonylattípusokat áttekintenénk, vessünk egy rövid pillantást a kétnyelvűséggel kombinált nyelvváltozati kapcsolatokra a magyar nyelv vonatkozásában.

Ha a magyarországi nyelvi kisebbségekkel kezdjük, azt tapasztaljuk, hogy a német, szlovák, román kisebbség körében a nyelvcsere nyelvjárásvesztéssel jár együtt. Ha például egy hazai német kisebbségi beszélő kiszakad a falusi közegéből, mindenekelőtt a nagyszülei által beszélt archaikus német nyelvjárást veszíti el, illetőleg váltja fel a magyar köznyelvvel vagy az irodalmi némettel (ekkor legfeljebb részleges nyelvvesztésről van szó). Az adott községre jellemző magyar dialektus is háttérbe szorul a beszélő nyelvhasználatában, hiszen a köznyelviesedés általános tendencia. Ennek a kettős mozgásnak a párhuzamos leírása attitűdvizsgálatokkal kiegészítve érdekes feladat lenne.

Ha a természetes kétnyelvűséget is magában foglaló nyelvváltozati kapcsolatokat a határon túli magyarság szemszögéből nézzük, nyilván más viszonyokat tapasztalunk a tömbben, illetőleg perem- vagy szigethelyzetben élők körében. A tömbben élők magyar nyelvi vitalitása erősebb, ellenben a perem- és szigethelyzetű magyarok nyelvjárásiassága archaikusabb, érintetlenebb. Ez utóbbiaknál gyakran még a regionális köznyelv határon túli változata sincs jelen, tehát a magyar nyelvi kommunikáció egyedüli eszköze a nyelvjárás. A határon túli regionális köznyelvek tipikus hordozói azok a városlakók, akiknek nincs anyanyelvjárásuk, illetőleg szociolingvisztikai okokból (pl. foglalkozás, iskolai végzettség) a standardot részesítik előnyben a mindennapi kommunikációban.

6. Mondanivalóm következő szakaszában az egy nyelven belüli, nyelvjárási pólusú nyelvváltozati interakciókra hozok néhány példát, a legáltalánosabb „köznyelv–nyelvjárás" reláción most átugorva.

A) Bár nem tekinthető teljes rendszerű nyelvváltozatnak a **szleng**, napjainkban megfigyelhető eleven és kiterjedt mozgása miatt érdemes a **nyelvjárással való kapcsolataira** rövid pillantást vetni. A szleng főleg a diáknyelvvel szimbiózisban mindenütt jelen van például a serdülők nyelvhasználatában. Falvakban, kisvárosokban a helyi nyelvjárásra vagy regionális köznyelvre épül, így a regionalizmus elsősorban a hangtanban érzékelhető. (Van tehát palóc vagy dunántúli hangzású szleng!) A tájszók iránt a szlengben megmutatkozó lexikális nyitottság kettős gyökerű: egyrészt a helyi szavak semleges töltetű, természetes megjelenését tapasztaljuk, másrészt tudatos adaptációt, amely erőteljes színt vagy emocionális többletet hoz magával. Feltehető, hogy a Szlengszótárban (Parapatics 2008) is megtalálható *zuhé*, *zabos*, *fika*, *gyakik* szavak eredeti nyelvjárási környezetükben semlegesek is lehettek. A hangutánzó, hangfestő szavak viszont többnyire erősen motiváltak: *dzsindzsa* 'sűrű növényzetű, gazos terület, gaz', *dzsumbuj* 'ua.', *picsog* 'hisztizik'. Emiatt táji kötődésük is könnyen megszűnhet, népies jellegük eltűnőben van. Egyes szavak sajátos, egyéni életutat futnak be; ilyen például a *böszme*, *böszmeség*, amely – közismert okokból – dunántúli tájszóból a köznyelvi szókincs tréfás színezetű eleme lett. (Kérdés persze, hogy kérész életű vagy meggyökeresedő szó lesz-e.)

A szlengben természetesen a másik irányú mozgás is jelen van, sőt ez a domináns: a városi szavak egyre szélesebb körben honosodnak meg a nyelvjárásokban is. (Néhány példa a Szlengszótár *h* betűs címszavai közül: *hadovál*, *hanta*, *hantázik*, *hapi*, *havaj*, *haver*, *hazavág*, *hekus*, *helyrepofoz*, *hepp*, *hidegre tesz*, *höri*, *huggyant*, *húzós*, *hülyül*.) Ezek legfőbb terjesztője a média, legintenzívebben a televízióban futó krimik és akciófilmek fejtik ki a hatásukat.

B) **A köznyelvi összetevőt is tartalmazó interdialektális változásokról.** – A nyelvföldrajz klasszikus terepe a nyelvjárásközi hatások tanulmányozása. Mivel a kérdésről az egyik szegedi nyelvtörténeti konferencián már részletesebben szóltam (l. Juhász 2006), csak néhány példát szeretnék felhozni. Előtte azonban arra kívánok röviden kitérni, hogy miképpen befolyásolja a köznyelv egyre erősebb jelenléte az interdialektális folyamatokat.

Itt van például a nyelvi terjedés és visszaszorulás ellentett irányú folyamatainak leírása, illetve modellezése. A terjedés és visszaszorulás – mint az közismert – lehet térbeli, időbeli, társadalmi-szociális, pragmatikai és mindezeken belül, illetve túl nyelvrendszerbeli is (általánosságban vö. pl. Imre 1972, Benkő 1988: 34–77, 213–235, a jelenleg zajló változási folyamatok rendszerszerű elemzéséről l. pl. Hegedűs 2005). Ha konkrét példaként az egyik legismertebb nyelvjárási hangtani jelenséget, az *ö*-zést vesszük, akkor a több évszázadot átívelő térbeli mozgások részeként a Dél-Dunántúlról és Dél-Alföldről észak felé hatolást, a Duna melletti északi irányú kiugrást, az Árpád-kori stratégiai telepítések *ö*-ző foltjainak kialakulását Pozsony, Kassa, Székelyudvarhely stb. környékén (Benkő 1967), valamint az újkori szigetek létrejöttét regisztrálhatjuk a hódoltság utáni területeken. Ezek közül a mozgások közül a fő figyelmet itt az *ö*-zés tömbjének kiterjeszkedése és visszahúzódása érdemli, mivel a széles ütközőzónákban olyan történeti reliktumláncok találhatók, amelyek lehetővé teszik részben az időbeliségnek, részben a nyelvi rendszeren belüli terjedésnek a rekonstruálását (vö. Imre 1971: 135–137). Az ómagyar kortól jelen levő tendenciaszerű *ö*-zés a labializáció keretében először az utolsó szótagban, majd egyre előrébb elhelyez-

kedő szótagokban változtatja a zárt *ë*-ket *ö*-vé, miközben a hangkörnyezet függvényében vagy megtorpan, vagy különböző előrehatolási stratégiákat valósít meg.

Gyanítható, hogy ha nem jött volna létre a köz- és irodalmi nyelv, a visszahúzódás menetrendje is hasonló lépésekben, de fordított módon zajlott volna, illetőleg kezdetben nyilván így is zajlott. (Sajnos a nyelvtörténeti anyagaink lokalizálhatóságának nehézségei miatt csak óvatosan nyilatkozhatunk.) A 19-20. században azonban a helyzet fokozatosan megváltozott, hiszen a köz- és irodalmi nyelv elterjedésével, megszilárdulásával és presztízsének kiugró megnövekedésével egy olyan nyelvváltozat kezdett nyomást gyakorolni a nyelvjárásokra, amelyben nem volt zárt *ë* fonéma. Azaz a nyelvi rendszerbeli visszaszorulás ettől kezdve nem szótagról szótagra a szóvég felé hatolva folytatódott, hanem totálisan: azaz bármely pozícióban elhelyezkedő *ö*-zés elkezdett pusztulni, és nem a zárt *ë* helyreállítását eredményezte, hanem a nyílt *e* oppozíció nélküli eluralkodását. Jó lenne tudni, hogy vannak-e olyan hangtani helyzetek, amelyek fékezhették a visszaszorulást, konzerválták az *ö*-zést. (Ilyen lehet pl. a szótagzáró *l* előtti pozíció, pl. *köll*, *éneköl* stb.) A most indult *Új magyar nyelvatlasz* projekt (ELTE–MTA együttműködéssel) sokat segíthet a nyelvjárási defenzíva-kutatásban a frissen gyűjtött, követéses vizsgálatra alkalmas anyagaival, nemcsak a hangtan, hanem az alaktan és a lexika területén is (vö. Kiss 2006, Juhász 2007: 36–40).

C) **Néhány példa a nyelvjárásközi változások köréből.** – Az interdialektális hatásmechanizmusok vizsgálatában legfőbb forrásunk a 20. század közepén, második harmadában gyűjtött nyelvjárási atlaszok rendkívül gazdag anyaga, amely még többé-kevésbé mentes a köznyelv hatásától. A gyűjtők épp arra törekedtek, hogy megragadják azt az évszázadok óta öntörvényűen változó paraszti-falusi nyelvhasználatot, amely a beszélt nyelv történetileg is értelmezhető többrétegű lenyomata. A magyar nyelvatlaszok anyagának nyelvszociológiai, gyűjtésmódszertani és technikai-prezentációs tekintetben megmutatkozó relatív egységessége az egyik záloga annak, hogy a térbeliséget és az időbeliséget rendszerszerű keretben lehessen tanulmányozni. A tervbe vett (és Nyugat-Európában több helyen már megvalósított) új, többdimenziós nyelvatlaszok megsokszorozzák az egy kutatóponton gyűjtött anyagot, és megkísérlik generációk és/vagy foglalkozás szerint rétegzetté tenni a nyelvi mintát. De ez már egy új feladatkör, amely a szociolingvisztika igényeire helyezi a fő hangsúlyt, és a régmúlt helyett a közelmúltra meg a folyamatban levő változásokra koncentrál.

Vegyünk tehát néhány példát 20. századi nyelvjárásaink anyagából, más-más nyelvi részrendszerből válogatva és a kölcsönhatásokat figyelve.

a) **A diftongusok alakulásának és területi viszonyainak kérdéséhez.** – Ezt a bonyolult kérdéskört önálló tanulmányban, illetve könyvfejezetben kívánom történeti nyelvföldrajzi szempontból körüljárni, itteni megállapításaim szükségszerűen vázlatosak és hézagosak.

A magyar nyelvjárási kettőshangzók közül a **záródóak** kialakulásáról, (nyelvjárás)történeti fejlődéséről megoszlanak a vélemények az utóbbi fél évszázad kézikönyveiben. Abaffy Erzsébet a legújabb egyetemi nyelvtörténeti tankönyvben – nyilván didaktikai megfontolásból – egyszerűsíti ugyan a tudománytörténeti képet azzal, hogy a mai kettőshangzókat egységesen monoftongusokból származtatja (Abaffy 2003a: 608, 715), a szaktudományi diskurzusban azonban tanácsosabb Bárczit követve óvatosabb, több lehetőséget megemlítő álláspontot követnünk: „[a

záródó] kettőshangzókat egyes kutatók részben az ómagyar kori kettőshangzók folytatásának tartják" (Bárczi 1967: 175). Jómagam is azon a véleményen vagyok, hogy sem a megőrződést, sem az újbóli keletkezést nem zárhatjuk ki. Hasonló következtetésre jutott a közelmúltban Hegedűs Attila is (vö. Hegedűs 2003, tudománytörténeti kitekintéssel).

Az ómagyar *β*, *γ* zöngés spiránsok vokalizálódásuk során félhangzós, nyomatéktalan *u̯*, *ü̯*-vé válva az előttük álló magánhangzóval kettőshangzót alkottak: *au̯*, *ou̯*, *eü̯*, *ëü̯*, *öü̯*. Ritkán a zöngétlen veláris spiráns, a *χ* is részt vett hasonló vokalizációs, diftongust generáló folyamatokban (l. pl. az *-ít* képző történetét), illetve a γ-ből olykor illabiális magánhangzó is származhatott, szaporítva az *i̯* utótagú kettőshangzók számát (l. még az *eü̯*, *ëü̯* > *ei̯*, *ëi̯* fejlődéseket is). Az így létrejött diftongusok tovább is élhettek a különböző nyelvjárásokban, vagy *ó*, *ő*, *é*-vé (illetve ritkábban *ú*, *ű*, *í*-vé) monoftongizálódtak. A mai nyelvjárási záródó kettőshangzók tehát – a szavak és toldalékmorfémák etimológiájának függvényében – lehetnek akár ómagyar elődeik folytatásai is, de létrejöhettek másodlagos diftongizációval is. Ha egy nyelvjárásban megmaradtak az ómagyar záródó kettőshangzók, akkor – rendszerbeli helyzetüket megszilárdítva és hatókörüket kiterjesztve – nemcsak az egykori *β*, *γ* spiránsok helyén jelentkeztek, hanem a más eredetre (pl. nyúlásra) visszavezethető hosszú *ó*, *ő*, *é*-ket is a maguk képére formálták át. Ennek a folyamatnak az lett a végeredménye, hogy egy erősen diftongáló nyelvjárásban minden *ó*, *ő*, *é* fonéma egységesen kettőshangzóban realizálódhatott. Azok a nyelvjárásaink, amelyek záródó diftongust ejtenek a középső nyelvállású magánhangzók helyén, gyakorlatilag mind így viselkednek, l. pl. a Tiszántúl, Dél-Dunántúl és a Székelyföld egyes nyelvjáráscsoportjait. A diftongusok mai visszaszorulása mindegyik középső nyelvállású hosszú hangot egyaránt érinti, a monoftongusokkal való váltakozás tehát nem hang- és fonémaspecifikus: feltehetően a köznyelv, kisebb részben a szomszédos monoftongusos nyelvjárások hatását mutatja.

A **nyitódó kettőshangzók** létrejötte nem hozható összefüggésbe az ómagyar spiránsok vokalizációjával, illetve diftongusképző szerepével, ezért a szakirodalom későbbi keletkezésűeknek és a monoftongusok utólagos elhasonulásának tartja őket. A keletkezés okául Abaffy az emfázist említi, kiinduló pozícióként pedig a hangsúlyos szótagot feltételezi (2003a: 715). A hangsúly valóban kedvez a monoftongusok diftongussá alakulásának, de véleményem szerint az emfázis nem szükségszerű feltétel a folyamat megindulásához, és nyilván voltak olyan nyelvjárások, amelyek fonotaktikai (szótagbeli) pozíciótól függetlenül hozták mozgásba a diftongálást. Annál inkább felvethetők eddig számba nem vett belső, rendszertani és nyelvjárásközi indukáló hatások. Ezeknek közös eleme az, hogy egy *A* nyelvjárásban belsőleg keletkező és/vagy egy szomszédos *B* dialektusból behatoló, interakcióra képes formák találkoznak.

Nyelvföldrajzi, nyelvjárás-történeti megfigyeléseimből azt a következtetést vontam le, hogy a magyar nyelvjárások nyitódó diftongusainak kialakulásában elsősorban azok a hangtani tendenciák játszottak szerepet, amelyek egy korszakban nagy számban hoztak létre hangtani kettősségeket először a monoftongusok szintjén. A kettősségek szaporodásához nyelvjárásközi hatások is hozzájárultak. Az egyik legtermékenyebb kései ómagyar és középmagyar „változatkitermelő" hangtani tendencia a zárt *í*-zés volt, amely zömmel az *e* > *é* hangváltást tolóláncszerűen követő, de csak az eredeti középső nyelvállású *ë*-ket továbbmozdító *é* > *í* változásban realizálódott. A nagy erejű, hosszan elhúzódó történeti folyamatban akár több évszázadon át is egymás mellett élhettek az előzményt megtestesítő *é*-s és a következményt képviselő *í*-s alternánsok. Az *í*-zés régióbeli kiteljesedését követően (ill. részben már azzal párhuzamosan) a nem *í*-ző dialek-

tusokkal kialakult ütközőzónában folytatódhatott a két hang interakciója, amelynek egyfajta „egyesülés", kontamináció lett a következménye. Egyszerű képletbe foglalva: *í* × *é* (→ *íé*) → *i̯é*. De miért lesz a kettőshangzó elemei közül inkább a felső nyelvállású a gyengébb, nyomatéktalanabb? Ennek többek között az is lehet az oka, hogy az érintett régiókban (Nyugat-Dunántúl, északkeleti nyelvjárásterület) a felső nyelvállású magánhangzók rövidülésnek indultak (*ú, ű, í* > *u, ü, i*), így a folyamatok második szakaszában már *i* × *é* → *i̯é* „fúzióval" is számolhatunk.

A nyelvtörténeti adatok egyértelműen igazolják, hogy a diftongálás folyamata kezdetben csak az *í*-zés eseteit érintette, annak alternációjaként jött létre, mind a Nyugat-Dunántúlon, mind az északkeleti régióban (l. pl. Papp 1963: 149, valamint Abaffy 2003b: 484 megállapításait és 16. századi adatait is). Zömmel ezt a pozíciót őrzi az *i̯é* – bár erősen bomló jelleggel – az északkeleti nyelvjárásterületen a 20. században is. Annak ellenére, hogy egyre világosabban látszik, hogy az északkeleten kimutatható *i̯é* az *í*-zés hangtani alternánsa, tudtommal még senki nem vitatta Imre Samunak és az őt követő dialektológusoknak azt az eljárását, hogy ezt a diftongust e^2-nek elnevezve, az $é^1$: $é^2$ fonológiai oppozícióba állítva értelmezzék, ahol az $é^1$ a nem *í*-ző *é*. Véleményem szerint kézenfekvőbb lenne kétféle *é* helyett kétféle *í* fonémáról beszélni: $í^1$ = az eredeti, változatlan formában továbbélő *í* monoftongus, $í^2$ = a másodlagos, zárt *í*-zésből lett *i̯é* (~ *í*). Ha a diftongálás megállt ezen a ponton, akkor a felső nyelvállásfokon a diftongus ↔ monoftongus szembenállás által új oppozíció, új fonéma keletkezett, pl. *ír* 'betűkkel szavakat rögzít' ↔ *i̯ér* 'eljut vhová', | 'vmilyen értéket képvisel'; stb. (vö. a középső nyelvállásfokon létező további oppozíciós megfelelővel is: *ér* (~ *éi̯r*) 'a vért vezető természetes csövecske a testben; | kisebb vízfolyás').

Hasonló módon fonologizálódott néhány északkeleti helyi nyelvjárásban az *u̯ó, ü̯ő* kettőshangzó a *ló* × *lú* → *lu̯ó* (= $ú^2$), *sző* × *szű* → *szü̯ő* (= $ű^2$) típusú fejlődések alapján (pl. a kárpátaljai Dercenben vagy a szilágysági Désházán). Jellemző, hogy azokon a településeken bukkan fel *u̯ó, ü̯ő*, ahol az $í^2$ (= *i̯é*) már kifejezetten megerősödött. Az *u̯ó, ü̯ő* azonban, mivel nemigen tudott kilépni a *v*-tövű igék és névszók köréből (kivéve talán a szótagzáró *r, l* előtti *o* > *ó* → *u̯ó*, *ö* > *ő* → *ü̯ő* kellőképpen még nem vizsgált eseteit), nem tett szert olyan gyakoriságra, mint a nagy hatókörű zárt *í*-zés alapján álló *i̯é*.

Más végállomásra jutott viszont a hasonló indulású nyugat-dunántúli nyitódó diftongusok rendszere. A legkifejlettebb formát mutató helyi nyelvjárásokban ugyanis minden *ó, ő, é* helyett *u̯ó, ü̯ő, i̯é* típusú diftongusos realizációk léptek fel, megszüntetve a korábbra rekonstruálható, keleten már bemutatott $ú^2$, $ű^2$, $í^2$ sorozatok fonológiai specifikumait, gyakorlatilag visszaillesztve őket a középső nyelvállású hosszú magánhangzók sorába. Az *u̯ó, ü̯ő* megerősödéséhez és rendszertani kiteljesedéséhez feltehetőleg az adta a legnagyobb lökést, hogy ebben a régióban sokhelyütt a szóvégi *ó, ő, é*-k *u, ü, i*-vé váltak, így ilyen „interaktív" párok jöttek létre, mint *disznó* × *disznu* → *disznu̯ó*, *erdő* × *erdü* → *erdü̯ő* stb. Remélhetőleg egy tüzetesebb, regionális atlaszokra is támaszkodó vizsgálat e fejlődés diakrón szakaszait is ki tudja majd mutatni a térbeliség fokozataira támaszkodva, szem előtt tartva nemcsak a belső folyamatokat, hanem az ütközőzónákban zajló nyelvjárásközi hatásokat is.

b) Mielőtt a hangtanból a szójelentéstan területére lépnénk, néhány példát szeretnék említeni az **alaktani kontaminációkra**. Közülük kettővel röviden már foglalkoztam az igeragozás többes első személyének történeti nyelvföldrajzi elemzéseiben (Juhász 1999, 2001a).

Az egyik ott közölt térképmellékleten (1999: 87) például jól látható, hogy a *várunk az esőt* típusú megoldások koncentrikusan terjedtek el a Délkelet-Dunántúlon, kb. Baranya megyei gócponttal. Ezt a foltot déli és nyugati körívvel szegélyezi egy ütközőzóna, amelyben a *várunk (azt)* találkozva a szomszédos nyelvjárások *várjuk (azt)* alakjával egy kontaminált *várjunk (azt)* formát indukál, amelyben a *j*-nek – a látszólagos formai egyezés ellenére – nincs köze a felszólító mód jeléhez. A kontaminált forma az abaúji és az erdélyi, hétfalusi (*ö*-ző) nyelvjárásszigeteken is megjelenik.

Hasonló jellegű alaki kontaminációt figyelhetnünk meg az északkeleti régió egyes ütközőzónáiban, ahol a T/1. feltételes módú alakjainak ugyancsak a határozott ragozású párjai léptek egymással kölcsönhatásba: *várnánk (azt)* × *várnók (azt)* → *várnónk (azt)*, illetőleg archaikusabb forma részvételével: *várnánk (azt)* × *várnuk (azt)* → *várnunk (azt)* (szemléltető adatokat és térképeket l. Juhász 2001a-ban).

A harmadik alaktani példa a moldvai nyelvjárási régióból származik. A *Csángó nyelvatlasz* 810. számú (III. kötetbeli) kéziratos térképén láthatók az *inni* főnévi igenév változatai. A szóalakról más nyelvatlaszok *inni* adataival integrált jelenségtérkép látható Hegedűs Andrea PhD-disszertációjában (Hegedűs 2008: 85). Ebből kiderül, hogy a legnagyobb számú adattal képviselt forma az *innyani*, amely az északi csángó *inni* és zömmel a székelyes alcsoport déli részén felbukkanó *innya* között helyezkedik el. Keletkezési sémája: *innya* × *inni* → *innyani*, vagyis az archaikus képzőt (*-nya*) a nyelvjárás nem cseréli le, hanem a szóalakhoz egy másik, feltehetőleg az adott környezetben is neológabb jellegű alternánst (*-ni*) illeszt hozzá.

Negyedik alaktani példámat a névszójelezés és a vele összefüggő tőtan köréből veszem. A *Szilágysági nyelvatlasz* 350. számú térképén a *bíró* főnév többesjeles alakjai szemlélhetők. A térképlapon a tőtípust váltott *bírók* formák vannak jelentős többségben a régiesebb *bírák* alakkal szemben, de néhány helyen előfordulnak együttes megjelenések is. Ami viszont különösen figyelemre méltó, az az, hogy nyolc kutatóponton az újrajelölt *bírákok* forma bukkan fel. Véleményem szerint itt nemcsak a helyi nyelvjárásokban zajló elhomályosulási folyamattal és egyszerű morfematikai megerősítéssel számolhatunk, hanem a fentiekhez hasonlóan nyelvjárásközi hatásokkal is, amelynek során egy *bírák* × *bírók* → *bírákok* kontaminációt is működött.

A fentiek azt is szemléltetik, hogy az első két esetben jelzett kontaminációk inkább beemelők (inkorporálók), a második két esetben inkább additív (hozzáadó) jellegűek.

c) Tanulmányom végén a **szemantikai mikrorendszerek** nyelvjárási együtthatásának körére térek ki röviden, továbbgondolva egy korábbi előadásom néhány eszmefuttatását a kéz ujjainak elnevezéseiről (l. Juhász 2001b: 179–180). Akkor a 3. d) pontban a *gyűrűsujj* romániai magyar elnevezéseit így foglaltam össze: „A *gyűrűsujj* főváltozat mellett leggyakoribb a *nevetlenujj* [...] elterjedtsége szintén a magyar–román határ és Moldva között regisztrálható. A *nevetlenujj* adatok szomszédságában *neveletlen(!)ujj* formák is felbukkannak [...] ezek nyilvánvalóan a szemlélet elhomályosulása nyomán születő népetimológiás alakulatok. A harmadik lexéma a *növendékujj*, amelynek a szemléleti alapját az adja, hogy a kisujj és a nagyujj mérete között helyezkedik el. Földrajzi súlypontja a Maros és Küküllők vidéke. Ezek egyikének (M: 9, Bözöd)

szomszédságában található Pipe (L: 18) és Bún (M: 15), ahol a gyűrűsujj neve *középsőujj*. A szemléleti háttér nyilván a szomszédos kutatópontokéval egyező: a *középső* jelző ezúttal nem a sorban elfoglalt helyre, hanem a középső méretre utal. A felsoroltakon kívül létezhetett egy »sorszámozó« típus is a Mezőség északi részén, amely a gyűrűsujjat *negyedikujj*-nak nevezte. Ennek mai nyomát Baca (F: 1) jelzi, továbbá az északi mezőségi gyökerű Szabófalva (H: 1)" (Juhász i. m. 180). Idézett előadásom megjelenése után került kezembe Mokány Sándornak egyik szótörténeti-etimológiai írása, amely néhány ujjnevünk keletkezéstörténetéhez szolgáltat érdekes néprajzi, művelődéstörténeti és nyelvi adalékokat, gondolatokat (Mokány 1984). Különösen figyelemreméltó írásának az a része, amely a *nevetlenujj* és *neveletlenujj* történetét, kölcsönös összefüggését elemzi. Ebből többek között kiderül, hogy a gyűrűsujj neve több nyelvben a 'nevetlen' jelentésű szóval függ össze, mivel ősi hiedelem szerint ezt az ujjat tartották „gyógyító ujjnak", ezért a névmágia gyakorlatával élve egyes ősi kultúrák megnevezést kerülő (tkp. tabu) formával éltek. A magyar nyelvjárási *nevetlen* jelző azonban homonimát alkothatott a 'növetlen, azaz növésben lemaradt' jelentésű másik *nevetlen* szóval, amely viszont a szomszédos *nagyujj* elnevezésével alkotott logikus jelentéstani párt. A *neveletlenujj* 'növeletlen ujj, növendékujj' tehát továbbképzett mivoltában homonímiát megszüntető forma, így eredendően nem népetimológiás, hanem morfológiailag és jelentéstanilag áttetsző, motivált alak volt.

Az elemzett néhány példa azt is bizonyítja, hogy a történeti szemantika műveléséhez gyakran elengedhetetlenek nemcsak a dialektológiai, hanem a művelődéstörténeti, néprajzi ismeretek is. Az együttműködés ezen az interdiszciplináris területen is erősíthető.

7. Előadásom végén szeretném ismét kiemelni, hogy a nyelvi rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek vizsgálatában nagy jelentőséget tulajdonítok a dimenzionális nyelvszemléletnek, a komplex, szükség esetén interdiszciplináris jellegű érvelésnek. A nyelvi változások elméletében és gyakorlati elemzéseiben pedig új, eddig kiaknázatlan lehetőségeket látok a nyelvjárásközi hatásmechanizmusok feltárásában. Az itt várható eredmények nemcsak a szinkrón, hanem a diakrón nyelvészet számára is hasznosíthatók. A saját kutatásaimból idézett, korábbi megfigyeléseket is továbbfejlesztő (de itt csak a leglényegesebb mozzanatokra szorítkozó) esetvázlatok is ebbe az irányba mutatnak.

Hivatkozások

Abaffy Erzsébet 2003a. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó. Budapest. 301–351, 598–609, 710–718.

Abaffy Erzsébet 2003b. Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ie̯* kettőshangzó történetéhez. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 483–485.

Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán. *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.

Benkő Loránd 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 24: 29–48.

Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Hegedűs Attila 2003. Marginális megjegyzések ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 211–215.
Hegedűs Attila 2005. A változó nyelvjárás. *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai* 7. Piliscsaba.
Hegedűs Andrea 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával.* PhD-disszertáció. Budapest.
Imre Samu 1971. Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
Imre Samu 1972. Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. *Általános nyelvészeti tanulmányok 8.* Nyelv és társadalom. Akadémiai Kiadó. Budapest. 85–104.
Juhász Dezső 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* I. Magyar és finnugor mondattörténet. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 81–90.
Juhász Dezső 2001a. A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* II. Magyar és finnugor alaktan. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 67–92.
Juhász Dezső 2001b. A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez. In: Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 169–181.
Juhász Dezső 2002. A dialektológia hármas feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai Szimpozion.* Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szombathely. 149–153.
Juhász Dezső 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* IV. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Szeged. 87–100.
Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest.
Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
Mokány Sándor 1984. Néhány ujjnevünk kérdéséhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 28: 71–81.
Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Szemerényi Oszvald 1992. A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. *Magyar Nyelv* 88: 1–13.

Juhász Dezső
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
juhaszdezs@ludens.elte.hu

Egy kísérlet a nyelvjárások mondattani alapú elkülönítésére

Hegedűs Attila

A 20. század végének dialektológiai összefoglaló kézikönyvében Kiss Jenő a következőképpen kezdi a nyelvjárás meghatározását: „A nyelvjárás egy adott nyelv többi nyelvváltozatától rendszerszerűen, azaz meghatározott szabályok szerint többé-kevésbé s valamennyi szinten eltérő nyelvváltozat..." (Kiss 2001: 36). A szinten a nyelvi szintek értendők, s ezekről ugyanez a szerző azt állítja, hogy közülük a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjárás között (uo. 43). Ez a dialektológusok hagyományos vélekedése, mely mintegy nemzedékről nemzedékre száll. A dialektológia kutatástörténetében ugyanis azt találjuk, hogy kezdetben a legfeltűnőbb eltéréseket jegyezgették le (szókészlet elemei, majd a hangtani eltérések), s ez a szemlélet kihatott a dialektológiai kutatásokra általában is (vö. Kiss 1982: 24–25, Niebaum 1983: 24). Mivel a mondat szerveződésének általános belső törvényszerűségeit véleményem szerint a 20. század végének strukturális elméleti nyelvészete írta le a legmeggyőzőbben, gyengék voltak az alapjai a dialektológiai szintaxis kutatásának. Ez az új nyelvtan, melynek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy „néhány moduláris szabály interakcióba lép egymással és a nyelvtani és lexikális elemek tulajdonságaival" (Bickerton 2004: 196), alapvetően rendezi át a mondat szerkezetéről, felépítéséről való gondolkodásunkat. A legdöntőbb ezek közül az általánosan érvényes frázisszerkezet (X-vonás elmélet) megtalálása – állítja É. Kiss Katalin (1998: 31). A fejek és kiterjesztéseik adják meg a mondat frázisszerkezetét, melyen belül a fejen kívül található elemek vagy vonzatok (kötelező elemek), vagy adjunktumok (szabad elemek). A legtöbb egyszerű mondatot igei fráziskénti elemezzük, ahol a fejek mindig igék, amelyek különböző számú ún. argumentumot kívánnak meg maguk mellett. Az argumentumszerkezet egyetemes: minden nyelvben csak akkor tudunk grammatikailag helyes mondatokat előállítani, ha figyelemmel vagyunk az argumentumszerkezetre és a benne kiosztott tematikus szerepekre. Ez a szemléleti váltás adhat új lökést, új irányt a dialektológiai szintaxisvizsgálatoknak is.

Mielőtt azonban az előadás lényegi megállapításaira térnék, célszerű dióhéjban áttekinteni a magyar dialektológiai mondattani kutatások 20. század végi irányait, törekvéseit. A korábbi, 19. századi és 20. század eleji törekvéseket nem sorolom fel, ezt megtette Kiss Jenő (1982: 22–23)

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 163–174.

és Szabó József (1983: 10–14). A *Magyar Nyelvatlasz* nem jelentetett meg mondattani térképlapokat. Márton Gyula 1970-es *Magyar nyelvjárástana* nem tartalmaz mondattani fejezetet. Ő a következőt írja: „Különösen időszerű feladat a nyelvjárások mondattani jelenségeinek leíró szemléletű, tüzetes vizsgálata [...] E téren említésre méltó kezdeményezésre még nem került sor" (Márton 1970: 268). Az 1981-es dialektológiai szimpozionon tárta fel elképzeléseit Gálffy Mózes, aki szándéka szerint ugyan egy „rendhagyó" nyelvjárási mondattan összeállításának szempontjairól beszél (ebben a megközelítésben a nyelvjárás sajátosságai alakítják az egyes fejezeteket), de mondattani alapként a hagyományost, az ún. „akadémiai nyelvtant" tekinti (Gálffy 1982: 39). Amit e mondattan keretében vizsgálatra érdemesnek javasol (egyeztetés, témaismétlő szerkezetek, alárendelés az egyszerű és összetett mondatokban, mondatátszövődés, átmeneti kategóriájú összetett mondatok, tagadó szerkezetek, a hangsúly problémái, igemódok és igeidők használata, szövegszerkesztési sajátságok vizsgálata), mind a hagyományos mondattani elemzést alapul véve történne. E felfogás értelmében („rendhagyó mondattan") jelent meg Kiss Jenő könyve (*Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából.* 1982), mely viszonyítási alapként a Rácz Endre szerkesztette *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyvet vette. Kiss Jenő tárgyalásában a nyelvjárás jelenségei az elsődlegesek, ami nem jellemzően nyelvjárási, noha megjelenik a mihályi dialektális nyelvhasználatban is, az kimarad a vizsgálatból (Kiss 1982: 30).

Van azonban Gálffy javaslatainak két módszerbeli kitérője, amely két további feldolgozásban követőre talált. Gálffy azt javasolja, hogy az említett rendszerezés után következhetne a mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata, mégpedig a Deme-módszerrel. Deme László a mondategész és a mondategység viszonyát, tehát a mondat külső szerkezetét vizsgálja a gyakorisági és telítettségi mutatók alapján (Deme 1971). Az általa kialakított módszerrel dolgozik Szabó József könyvében (Szabó 1983). Szabó kijelenti: „A mondatot nem mint szerkesztményt vizsgálom, hanem mint a szöveg részét képező egészt [...] nem foglalkozom a mondategységek belső szerkesztettségének kérdéseivel..." (Szabó i. m. 49). Szabó előfeltevése ugyanis a következő: „Egy-egy helyi nyelvjárás és a köznyelv között, továbbá az egyes nyelvjárástípusok között mondattani szempontból állományban, struktúrában rendszerszerű különbségek nincsenek. Amilyen eltérések mégis vannak, azok inkább konstrukcionálisan, a nyelvhasználatban jelentkeznek, mégpedig föltehetően csak szórványosan. Ezért látszott célravezetőnek – szövegek alapján – a korpuszok (ezeken belül pedig a szövegegységek) szerinti vizsgálat" (uo. 52). Mindezek alapján megállapításai (nem csak az egyszerű mondatok használata jellemzi a paraszti adatközlőket; nemi eltérések nincsenek a szövegszerkesztésben; a fiatalok nyelvhasználatában növekszik a többszörösen összetett mondatok aránya (uo. 71–74), a nyelvjárásban beszélők kerülik a bonyolultabb mondatokat (uo. 164)) bár tanulságosak, de semmit sem mondanak a mondat belső viszonyairól. (A sors fintora, hogy annak a Szabó Józsefnek, aki a 70-es évek végén – még ha sajátos formában is, de – szakít a hagyományos mondattant alapul vevő eljárásmóddal, egy sokkal későbbi publikációjában (Szabó 1998: 43–64) a szegvári nyelvjárás jellemzésében a 22 lapnyi közleményből fél oldalnyit tesz ki a mondattani rész, összesen három jelenségre kiterjedően.

Gálffy másik javaslata, hogy a nyelvjárási mondattani vizsgálódások megkezdése előtt tudatosítani kell, hogy számos, az oralitásban elhangzó jelenség a beszélt nyelviség jellemzője általában is, s nem csupán a nyelvjárásé. Az élő nyelvhasználatból felvett/lejegyzett nyelvjárási mondatokat tehát a köznyelvi beszélt nyelvből felvett/lejegyzett mondatokkal kell szembesíteni ahhoz, hogy valódi nyelvjárási különbségeket tudjunk megállapítani. Vitatható tehát az az eljárásmód, amelyik a nyelvjárási mondatot az írott köznyelv mondatával állítja szembe, és állapít

meg különbségeket (Gálffy 1982: 41–42), miközben az összehasonlító dialektológiai vizsgálat alapfeltétele egy jól leírt „etalon" nyelvváltozatra való támaszkodás. Könyvében (Kiss 1982: 16–17) Kiss Jenő is utal Keszler Borbála akkor még kéziratban levő tanulmányára (Keszler 1983), melynek alapján a beszélt nyelv mondatalkotási gyakorlata egészen új színben tűnik fel, közelebb a nyelvjárások mondatalkotásához. Gálffy megállapításának és Keszler eredményeinek figyelembevételével íródott a *Magyar dialektológia* mondattani fejezete: amelyben az aspektualitás, a modalitás, az egyeztetés, a hiány és redundancia tárgyalásakor csak azokat a jelenségeket vettem nyelvjárásinak, amelyek a köznyelvi beszélt formától eltérően sajátosan jellemezték egy-egy régió mondatformálását (Hegedűs 2001: 362–367). De e fejezet alapja is a hagyományos mondattan kategóriarendszere volt.

A *Magyar dialektológia* megjelenése óta megrendeztek két dialektológiai szimpoziont. Egyiken sem hangzott el mondattani előadás. A *Magyar nyelvjárások* köteteiben sem találunk az utóbbi nyolc évből nyelvjárási mondattani tanulmányt. Napjainkban is elfogadott (vö. Szabó 1998: 55) az a vélekedés, hogy mondattani tekintetben a nyelvjárás alig különbözik a köznyelvtől, vizsgálata tehát nem sok sikerrel biztat. De igaz-e ez a vélekedés? Nem abból származik-e, hogy hiányzik az a nyelvelméleti alap, amelyen haladva a nyelvjárási szintaxis újszerű megközelítése lenne lehetséges?

Az élő nyelvhasználat alapegysége a nyilatkozat, s ennek a nyelvi szerkezetben túlnyomórészt a mondat felel meg. De a mondatokat nem mint kész egységeket kapjuk, hanem a nyelvhasználók nyelvtudásuk (kompetenciájuk) alapján önállóan szerkesztik az adott nyelv szabályainak megfelelően. Ahhoz tehát, hogy helyes mondatokat szerkesszünk, tudnunk kell egy nyelv teljes nyelvtanát, ezért mondja Telegdi Zsigmond, hogy „a mondat fogalmának meghatározása valamely nyelvre vonatkozóan ennek a nyelvnek a teljes grammatikája" (Telegdi 1986: 105). Ezt az állítást Komlósy András a következőképpen pontosítja: „A vonzat és a szabad határozó operatív definíciója minden nyelvben gyakorlatilag azonos a nyelvtan egészével" (Komlósy 1992: 314). Helyes mondatokat tehát csak akkor fogalmazunk (más szóval: akkor lesznek mondataink grammatikálisak), ha a mondatkeret szükséges elemei mind megjelennek a mondatban, vagyis ha a mondat régense (állítmánya) által kijelölt üres helyek a kötelező kiegészítésekkel be vannak töltve. Ebben az előadásban nem foglalkozom a kötelező és fakultatív vonzat elkülönítésének problematikájával, ezt megtette Komlósy András (1992: 315–320) és Forgács Tamás (1996: 21–28), már csak azért sem, mert – úgy tűnik – vannak esetek, amelyekben nem lehet egyértelműen elkülöníteni vonzatot és adjunktumot (vö. Kálmán–Trón 2005: 86–87). A következőkben a mondatot mint az ige (régens), a kötelező (és fakultatív) kiegészítések (vonzatok) és a szabad határozók egészét tekintjük. Követjük tehát azt a holisztikus szemléletet, melyet Kálmán László két tanulmányban is felvázolt, s melynek lényege, hogy a vonzatok és adjunktumok nem élesen elkülönülő entitások, hanem egy skála különböző helyein megjelenő, a régenssel szorosabb-lazább viszonyban levő mintázat részei (Kálmán 2006: 244, 2007).

A szintaktikai szerkesztés tudása nyelvtudásunk mélyén rejtőzik. Oly mélyen, hogy gyakran fel sem tűnik a szintaktikai különlegesség a beszélő számára, a kutató pedig általában ritkán találkozik vele. Nem könnyű tehát megtalálni őket. Legelőször is azokat a területeket kell számba venni, ahonnan a vizsgálati anyag származhat.

Az első ilyen területet adhatják azok a nyelvjárási szakmunkák, monográfiák, tanulmányok, tájszótárak rövid nyelvjárási összefoglalói, amelyek mondattani részében szó esik a vonzatosságról

(leginkább az állandó határozók körében), vagy alaktani részében bizonyos határozóragoknak a köznyelvtől eltérő alkalmazásáról. Azok a példák, amelyeket előadásom következő részében bemutatok, nagyobbrészt e körből származnak.

A második területet azok a nyelvjárási szövegközlések jelentik, amelyek akár önálló kötetben, akár folyóiratokban jelentek meg. Kitüntetett szerepük lehet a tájszótárak példamondataiban szereplő vonzatkereteknek. Erre már 1976-ban rámutatott Fiers Márta, aki a *Torjai szójegyzék* két szavát említi mint köznyelvtől eltérő vonzattal álló szót (Fiers 1976: 245). Én magam egy 2002-es írásomban a *Koppány menti tájszótár* példamondataiból elemeztem ki néhány tájszó ige sajátos vonzatait (*csúfra jár, csúnyán tesz, dülleszkedik, dülleszt, dugdozgalódik*, l. Hegedűs 2002: 153). Mivel a tájszótárak szerzői többnyire figyelembe veszik korábban megjelent tájszótárak anyagait, remény van arra, hogy egyező tájszók esetleges eltérő vonzatait is megtaláljuk, ha másutt nem, legalább a példamondatokban.

A harmadik terület a történetiség lehet. Köztudomású, hogy a nyelv története folyamán a vonzatstruktúrák is változtak. A valenciaelmélet nyelvtörténeti hasznosíthatóságát Forgács Tamás mutatta be (Forgács 1996), feltüntetve azokat a mondatszerkezeteket, amelyek egy adott korpusz alapján az ómagyar korra jellemzőek (feltehetőleg ugyancsak területi különbségekkel). Forgács egy bibliafordítást vizsgál, és összehasonlítva a vonzathasználatot a mai vonzatkerettel azt találja, hogy nincsenek lényeges, a morfémaszintet érintő változások: csupán az *örül rajta* továbbá a *szűkölködik vmi nélkül*, a *hisz vkibe* és a *kérdez vkit vmin* vonzatkeretek térnek el a mai használattól (uo. 63–64, 115–116). A vonzatváltozás ténye az ómagyar és a középmagyar kor adataiban is (Horváth 2005; Gréczi–Zsoldos 2007: 119–120; Hegedűs 2008), napjainkban is nyomon követhető (Zimányi 2006). Feltételezhető, hogy a nyelvjárások ezekből a korábbi vonzatkeretekből is őriztek meg esetleg, így tehát egy kutatásból ez a terület sem maradhat ki.

A negyedik terület lehet a szépirodalom. Az író oly mélyen benne él hőseinek világában, hogy azok beszéltetése kapcsán – akár szándéktalanul is – még irodalmi szövegekben is találkozunk a szintaktikai szerkesztés regionális változataival. Móricz Zsigmond *Úri murijában* olvashatjuk a következő mondatot: „Mikor Marosvásárhelyen megérkeztem, mint tiszthelyettes, a huszárokhoz." (Móricz é. n.: 241). (E mondatban két határozó van, egy lokatívuszi és egy latívuszi. Nem egyértelmű, hogy melyik a vonzat és melyik a szabad határozó, ezért kétféle értelmezés is lehetséges. Azért érzem mégis ide illőnek, mert az azonos területről való *elmegy* 'meglátogat' igének a köznyelvi latívuszi használattal szemben regionális lokatívuszi használata jellemző, l. később.) Tamási Áronnál (1997: 41) a következő párbeszédet találjuk:

„– Tán maga írta, hogy ilyen nagyra tartja? – kezdtem alkudozni.
– Ha én írtam volna, ingyen is odaadnám – felelte. – De hát vettem.
– Mennyivel?
– Nem mennyivel, hanem egy malaccal.
– Egy jó terü fát adok érte – mondtam. – Ha jó, jó; s ha nem, nem."

Szilágyi István a következő mondatokat adja hősei szájába: „Akad még üres hordó a városon" (Szilágyi 1977: 72) és „Mit tudsz te ehhez – szólt rá Dénes" (uo. 113).

Mindezekből következik, hogy értelme lenne megtervezni egy olyan kutatást, ahol kellő számú kutatópontot alapul véve, az argumentumszerkezet különböző megvalósulásait rögzítve lehetne meghúzni jelenséghatárokat (izoglosszákat). Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ezek a

jelenséghatárok izoglosszacsomókba tömbösülnek-e, vagy egymástól függetlenül kígyóznak. S ha esetleg nyalábbá állnak össze, akkor a már ismert nyelvjáráshatárokat erősítik-e, vagy az izoglosszacsomók alapján egy új, mondattani alapú nyelvjárásfelosztás körvonalazódik-e.

S hogy ez a gondolkodás ne üres elmélet legyen csupán, egy rövid kísérletet tettem néhány régens összegyűjtésével és aránylag szűk körű kikérdezésével. Mentségemre szóljon az idő rövidsége (magát e műhelykonferenciát július közepén hirdettük meg). A változók sorát úgy állítottam össze, hogy többnyire olyan régensek szerepeljenek benne, amelyekről már lehetett tudni, hogy egyes régiókban a köznyelvtől eltérő vonzatkerettel használtatnak. Az adatok sorába betettem egy olyat, amire szépirodalmi példa volt, egy történeti példát és egy saját nyelvjárásomból való megfigyelést is. Mivel, mint említettem, szintaktikai tudásunk nyelvtudásunk mélyrétegéhez tartozik, a nyelvjárási alapréteget céloztam meg, nem törekedtem tehát kontaktusjelenségek számbavételére (annak megvizgálása, hogy *aranyérre operáltak* vagy *aranyérrel operáltak*, a vizsgálat egy további, későbbi, kiterjesztett folyamatában válik majd érdekessé). Szintén a vizsgálat egy későbbi periódusában lesz értelme a nyelvjárástörténeti összefüggések feltárásának. A változók sora a következő:

bízik vmiben/vmihez (Nagykónyi: Szabó 1986: 213, Gyöngyös: Fülöp 1988: 331)
megérkezik vhová/vhol (szépirodalmi: Móricz Zs.)
hisz vmiben/vminek/vmihez (Kisnémedi: saját megfigyelés)
elmegy 'meglátogat' *vkihez/vkinél* (vö. Klemm 162, Gyöngyös: Fülöp 1988: 330, Bodrogköz: Nagy 1992: 10)
könyörög vmiért/vmin (Mihályi: Kiss 1982: 38, Nagykónyi: Szabó 1986: 213)
fél vmitől/vmin (történeti adat: Hegedűs–Papp 1991: 49, 124, 139 stb.)
álmodik vmiről/vmivel (Püspökladány: Zilahi 1986: 365)
csodálkozik vmin/vminek (Mihályi: Kiss 1982: 38)
törődik vmivel/vmihez (Mihályi: Kiss 1982: 38, Nagykónyi: Szabó 1986: 213)
nagyobb vminél/vmitől (vö. Klemm 195, Gyöngyös: Fülöp 1988: 332)
rokon vkivel/vkihez (Mihályi: Kiss 1982: 38)

25 kutatópontról kaptam teljes visszajelzést. E kutatópontok a következők: Kőszeg, Horvátzsidány, Alsólendva (Lendava), Zalaegerszeg, Osli, Zirc, Mór, Bajna, Andocs, Gyulaj, Veresegyház, Kisnémedi, Romhány, Salgótarján, Pásztó, Szolnok, Törtel, Szeged, Szentes, Jászberény, Nagykörű, Hódmezővásárhely, Miskolc, Debrecen, Újléta. E felsorolásból látszik, hogy a vizsgálatba bevont terület korántsem teljes, a Miskolc–Debrecen vonaltól északkeletre igen nagy terület hiányzik, hiányzik továbbá a Szekszárd–Keszthely vonaltól délre és a Debrecen–Hódmezővásárhely vonaltól délkeletre eső terület is. Nem tudtam figyelembe venni az országhatáron kívül eső magyarlakta területek adatait sem. Amit végeztem, leginkább a nyelvatlasz próbagyűjtéséhez hasonlíthatnám: arra jó, hogy megmutassa az adatfelvétel hibáit, kijelölje az egyértelműsítésre szoruló helyeket a kérdésfeltevésben, de arra is jó, hogy belőle – akár csak részlegesen is – a nyelvjárási megoszlásra következtethessünk.

A *bízik* esetében a kiindulási gyöngyösi adat volt egyértelműen csak *-hez* vonzatú. Vagylagos volt a nagykónyi közlés, és ezt a vagylagosságot mutatja a debreceni és a kisnémedi használat is. Minden más kutatópont a *vmiben* vonzatot adja. Sajátos a hódmezővásárhelyi adat: *bízik a Jóistenhön*, melyben szinte együtt van a latívusi *-hez* és a locativusi *-ben* is.

A Móricz Zsigmondtól idézett *megérkezik* csak Debrecenben használatos a *vkinél* vonzattal, minden más helyen latívusi vonzatot (*vhová*) kap. E szó esetében hiányoznak nagyon a keleti nyelvjárások adatai.

A *hisz* a legtöbb kutatóponton mindkét vonzatkerettel használatos. Ez alapján felmerül a kérdés, hogy itt nem két külön *hisz* ige vonzatkeretéről van-e szó. Felfogható ugyanis úgy, hogy a *hisz vkinek/vminek* és a *hisz vkiben/vmiben* két különböző ige: a vonzatkeretek kötelező kiegészítései nem vegyíthetők egymással (nem mondhatom ugyanabban a mondatban, hogy *hiszek Mariban Marinak*). Ugyanakkor viszont Kisnémedin a 'nem hiszek abban a dologban' jelentésre teljesen elfogadott a *nem hiszek neki*.

A Gyöngyösről és a Bodrogközből adatolt *elmegy* 'meglátogat' *vkihez/vkinél* igére Pásztóról, Debrecenből és Újlétáról van *vkinél* vonzatú alak. Itt is hiányoznak a keleti nyelvjárási adatok, de a kutatóponthálózat kiterjesztésével a palóc megoszlások is hozhatnak még meglepetéseket.

A *könyörög vmiért* minden kutatóponton megtalálható. A Mihályiból és Nagykónyiból adatolt, csak mellékmondatos kiegészítésben megjelenő *vmin* még további öt helyen létezik. Esetleg különböző lehet a vonzatstruktúra a kiegészítés jellege (egyes szó vagy mellékmondat) szerint? Vagy talán más szinonim igék hatnak rá, olyanok, amelyek szintén mellékmondatos vonzatszerkezetet mutatnak: *azon rimánkodik, hogy...*, *azon imádkozik, hogy...* (Forgács Tamás lektori megjegyzése).

A *fél vmitől/vmin* (legalábbis a bevont 25 kutatóponton) nem mutatott megoszlást (ezért erre nem is mellékelek térképet). De a *fél* ige kapcsán egy helyen (Hódmezővásárhely) előjövő *azon retteg, hogy...* változat, amely mint szinonima a *fél* ige történeti vonzatelkülönülését jeleníti meg mai nyelvjárási környezetben, arra utalhat, hogy a történeti adatok bevonása szintén hozhat sajátos megoszlásokat.

Az *álmodik vmiről/vmivel* esetében a nyelvjárásinak gondolt (Zilahi) *vmivel* – az andocsi kivételével – minden más kutatóponton megtalálható. De a *vmiről* vonzat is erőteljesen megjelenik, úgy tűnik, a kettő keveredése, együttes jelenléte általános. Nem lehet elhanyagolni azonban azt a momentumot, hogy az *álmodik*-nak van 'vágyik rá' jelentése is, s ez mindig csak a *vmiről* vonzattal állhat.

A *csodálkozik vmin* minden kutatóponton létezik. A Mihályiból adatolt *csodálkozik vminek* Lendván, Hódmezővásárhelyen és Újlétán jelenik meg. A kutatóterület déli–délkeleti irányú kiterjesztése a későbbi kutatás során egy sajátos izoglossza megjelenését is előrevetítheti.

A Mihályiból és Nagykónyiból is közölt *törődik vmihez* egyetlen kutatóponton sem jelenik meg. Csupán Szegeden használják az igét ezzel a vonzattal, de 'törleszkedik' jelentésben (*törődik hozzá a macska*). Erről sem adok térképet.

A *nagyobb, mint* régens vonzatkerete adja a legfigyelemreméltóbb és legegyértelműbb megoszlást. A Dunától nyugatra – az egy Lendva kivételével – csak a *vminél* változat él. Lendván kívül még öt kutatóponton (Veresegyház, Kisnémedi, Szeged, Szentes, Törtel) vagylagos a használat. Romhány, Pásztó, Salgótarján, Jászberény, Debrecen, Hódmezővásárhely (továbbá Gyöngyös) arra utalnak, hogy itt egy erőteljes, leginkább palóc jelenség, és ennek kisugárzása (vesd hozzá még a vagylagosakat is) ragadható meg.

A Mihályiból közölt *rokon vkihez* csupán egyetlen helyről, Szentesről kapott megerősítést, de itt is korlátozott 'valamely családhoz tartozik' (*rokon Szabóékhoz*) jelentésben. Térképet ehhez sem mellékelek.

Tanulságok:

1. Szükséges a gyűjtőterület nagyságának kibővítése. Az országhatáron belül még további, mintegy húsz, területarányosan megállapított kutatópont kijelölése látszik szükségesnek. Fontosnak látszik az országhatáron kívül, főképpen az északkeleti és a keleti nyelvjárásterületek irányába történő kutatópontbővítés: az idézett szépirodalmi szövegek adatai, továbbá egyéb, a jelen előadásba be nem vont adatok erre utalnak. Úgy tűnik, 80–100 kutatópont elég lehetne egy átfogó vizsgálathoz.
2. Szükséges a változók sorának kibővítése. A jelen vizsgálat 11 változóját legalább 40–60 változóra kellene kibővíteni ahhoz, hogy valóban elfogadhatót mondhassunk a nyelvjárások mondattani alapú megoszlásáról. Úgy vélem, a fentebb felsorolt négy területről (szépirodalom, dialektológiai szakirodalom, történeti adatok, szövegközlések) ezek összeállíthatók.
3. Szükséges a vonzatkeretek egyértelmű elkülönítése. Az *álmodik* jelentései a vonzatok szerint is elkülönülnek. Ugyanúgy, mint ahogyan a *bízik* esetében is vagylagos több helyen a *-ben* és a *-hez* (vö. még a *hisz* igéről mondottakat).
4. Figyelembe kell venni, hogy a vonzat/adjunktum helyén egyetlen szó vagy esetleg mellékmondat jelenik-e meg a közlésben. A *könyörög vmiért/vmin* esetében mindenütt megjelenik a *vmiért* vonzata, de ahol a *vmin* is adatolt, ott mindig csak akkor, ha a kiegészítés mondat. Ehhez hasonló a *fél* ige kapcsán egy helyen előjövő *azon retteg, hogy...* változat, amely a *fél* ige történeti vonzatelkülönülését jeleníti meg mai nyelvjárási környezetben.

Mellékletek

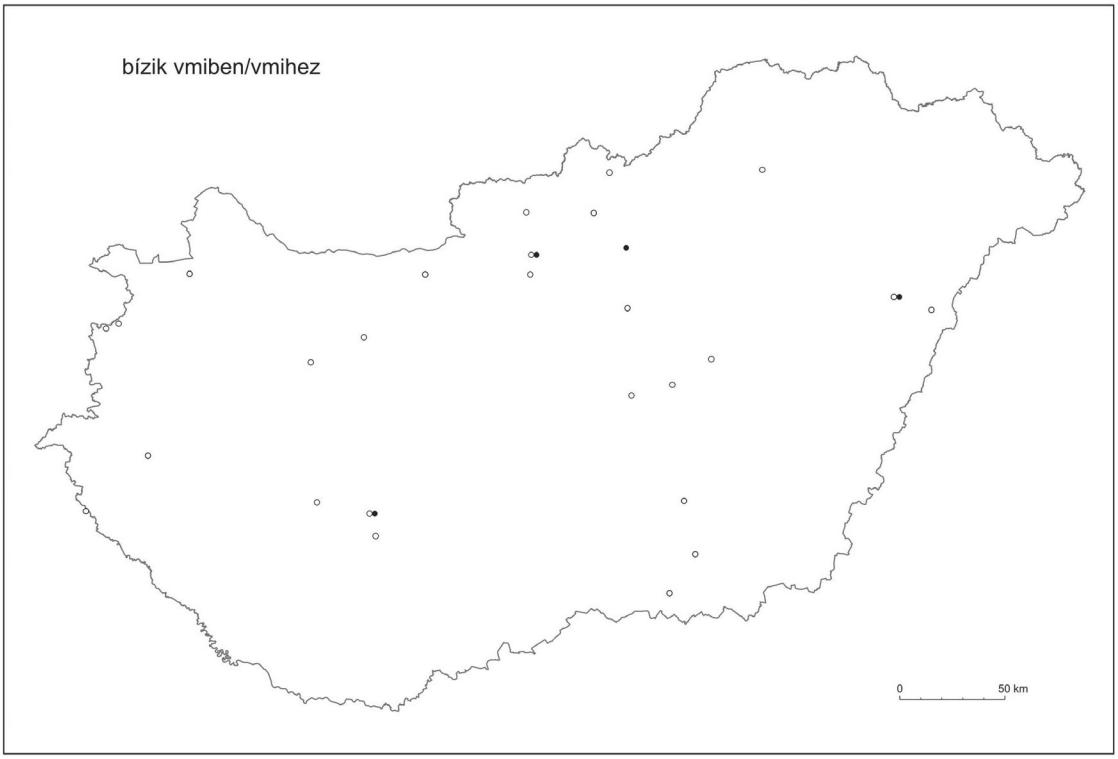

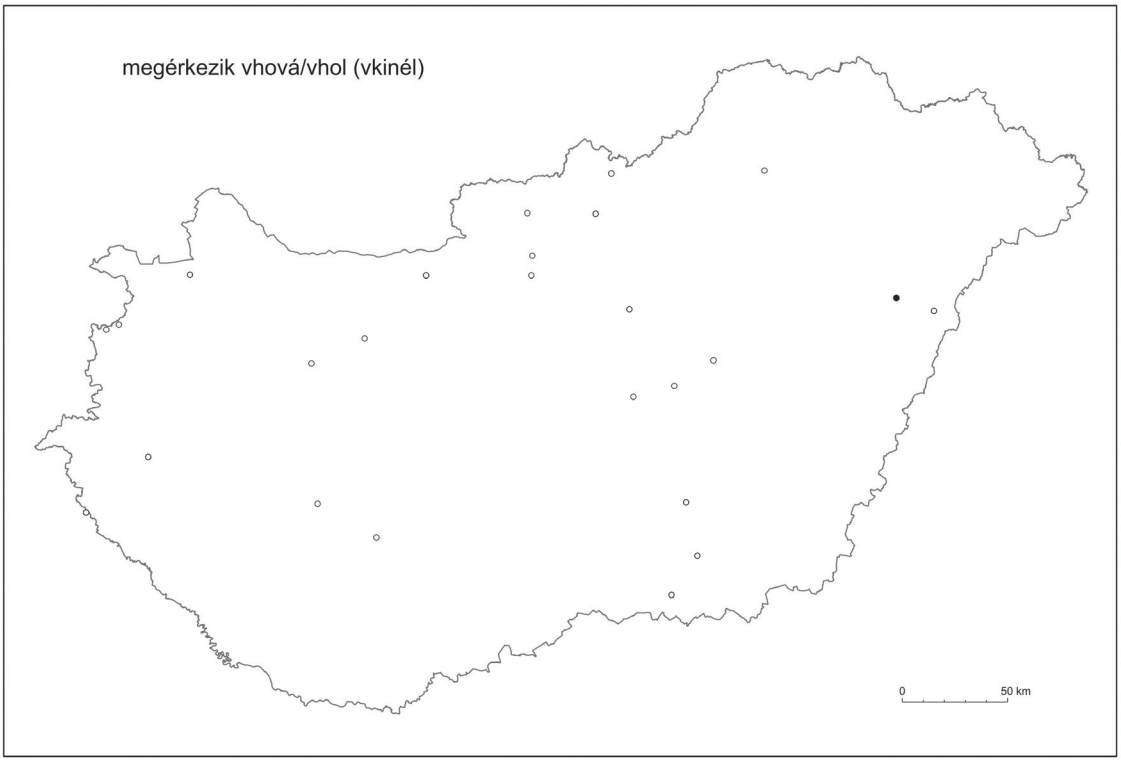
megérkezik vhová/vhol (vkinél)
0
50 km

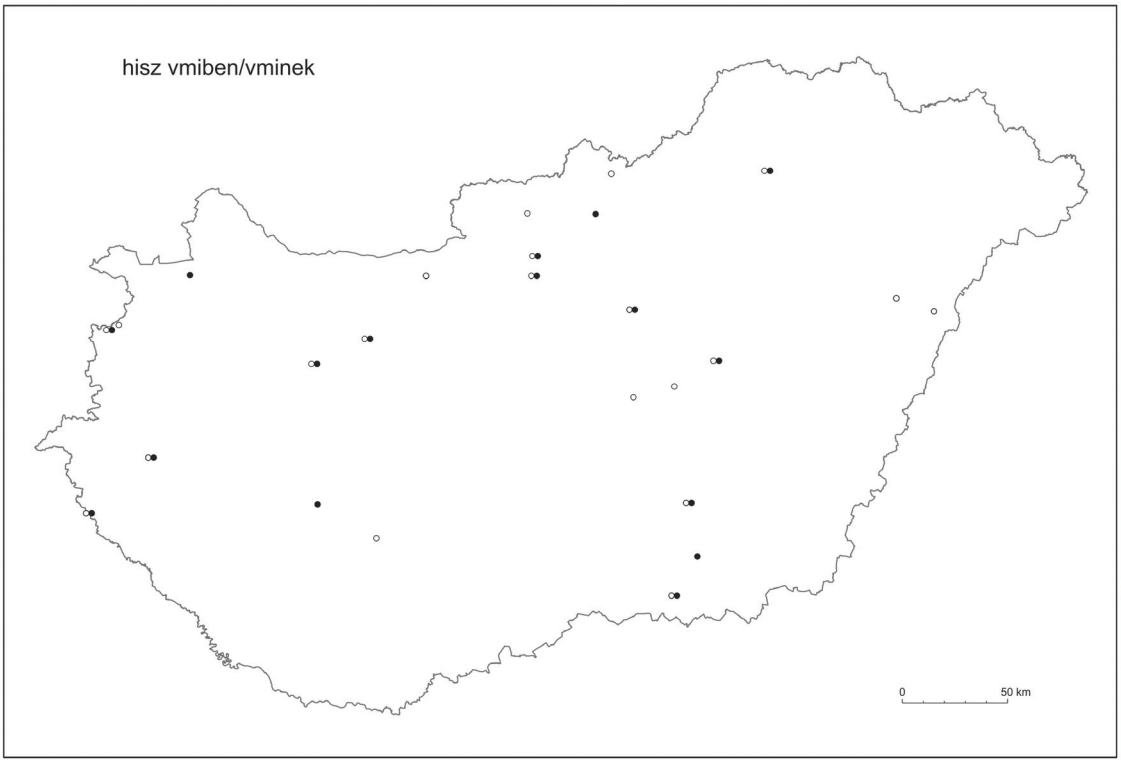
hisz vmiben/vminek
0
50 km

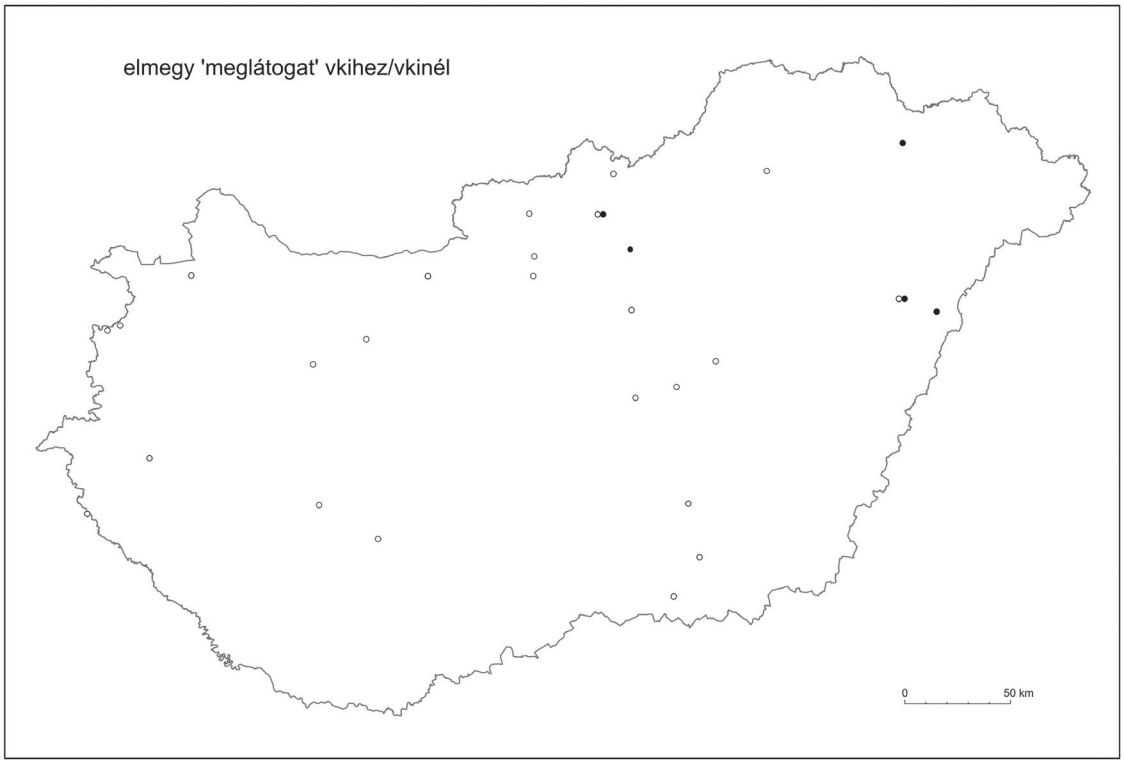
elmegy 'meglátogat' vkihez/vkinél
0
50 km

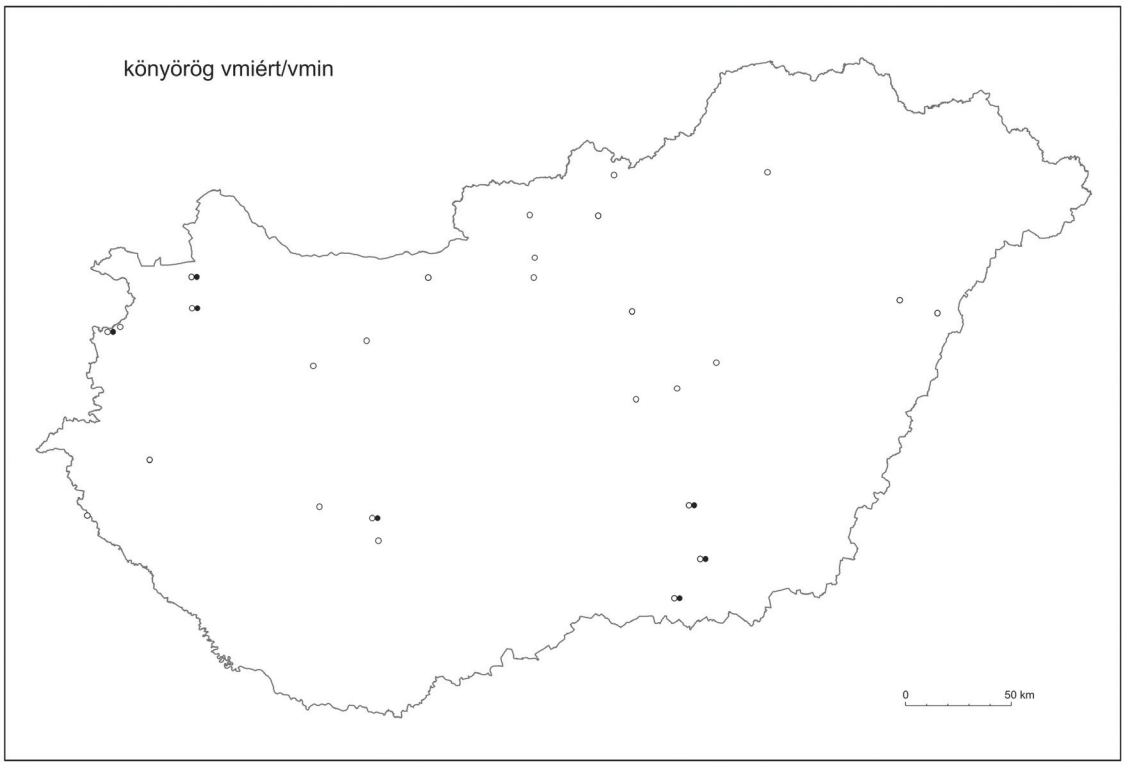
könyörög vmiért/vmin
0
50 km

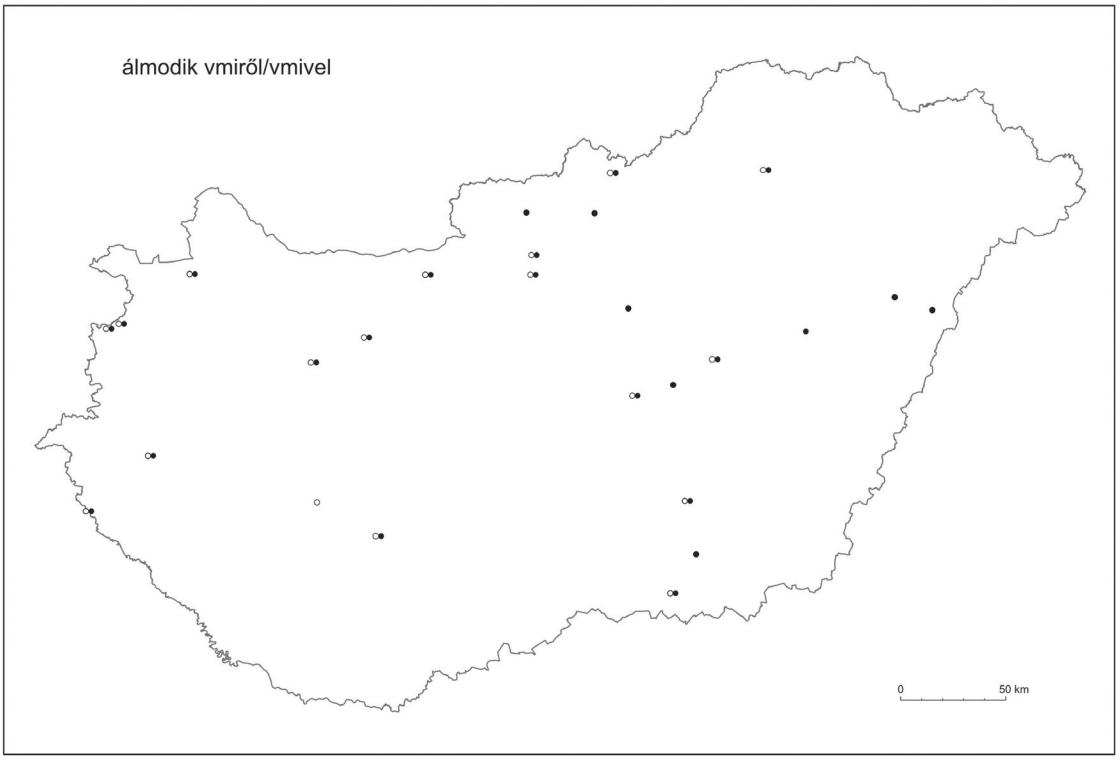
álmodik vmiről/vmivel
0
50 km

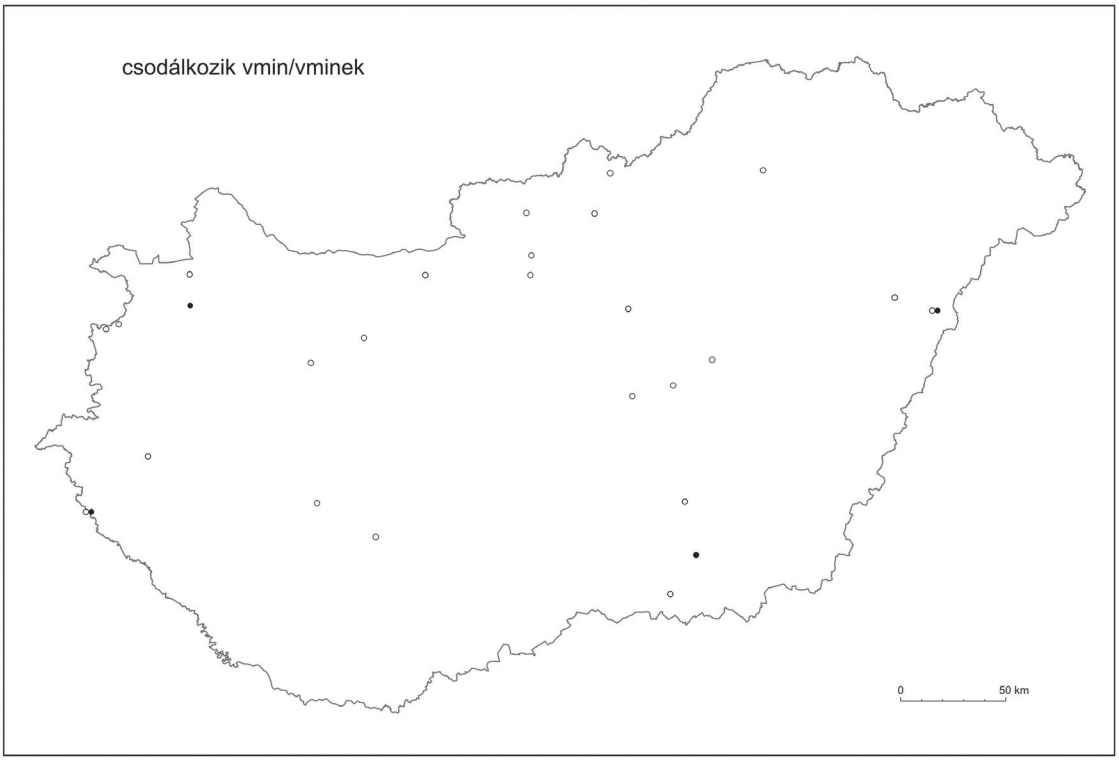
csodálkozik vmin/vminek
0
50 km

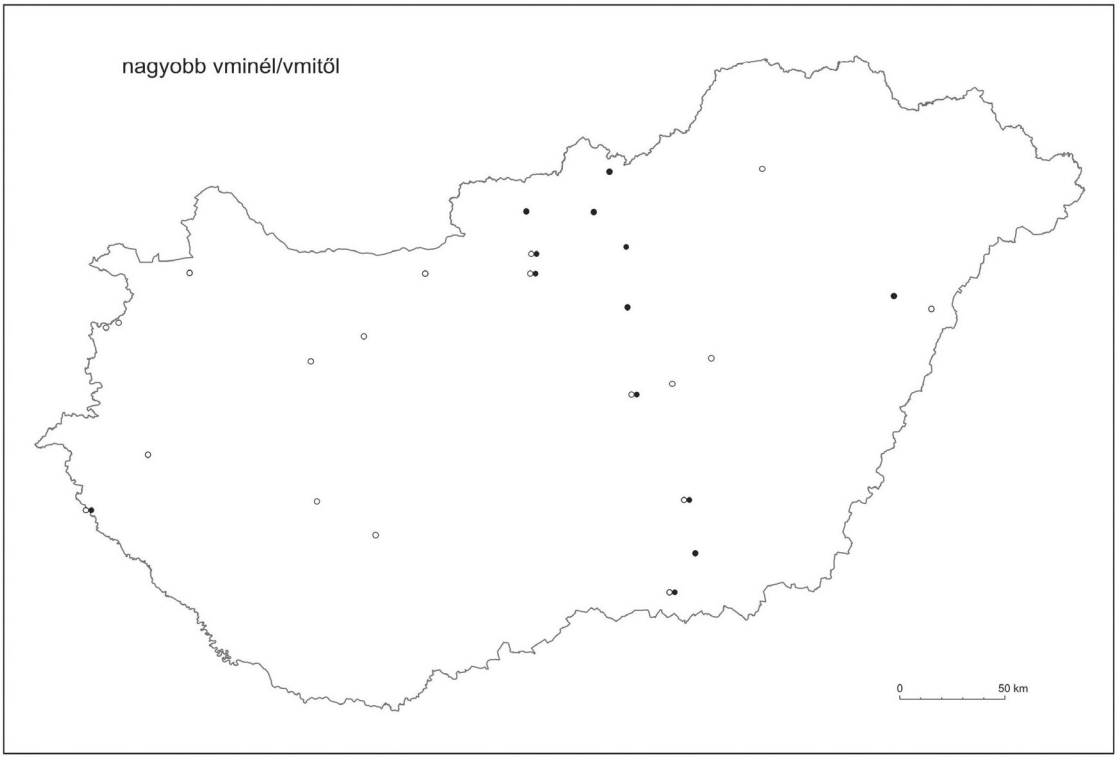

Hivatkozások

Bickerton, Derek 2004. *Nyelv és evolúció.* Gondolat Kiadó. Budapest.

Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Fiers Márta 1976. Nemes Zoltánné – Gálffy Mózes – Márton Gyula. Torjai szójegyzék. *Magyar Nyelv* 243–245.

Forgács Tamás 1996. *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései.* József Attila Tudományegyetem. Szeged.

Fülöp Lajos 1988. Mondattani sajátságok a mátraalji palóc nyelvjárásban. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 327–336.

Gálffy Mózes 1982. Szempontok a nyelvjárási mondattanok összeállításához. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *Dialektológiai szimpozion.* MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 35–44.

Gréczi-Zsoldos Enikő 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században.* Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarján.

Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest. 362–367.

Hegedűs Attila 2002. Változó szókészlet – változatlan tájszótárak. *Magyar Nyelv* 147–155.

Hegedűs Attila 2008. *A misszilisek történeti mondattani hasznosíthatóságáról.* (Előadás az ELTE 2008. áprilisi kódexkonferenciáján. Megjelenés alatt.)

Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1992. *Középkori leveleink.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Horváth László 2005. Szószerkezet-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 430–482, 663–673.
Kálmán, László 2006. Miért nem vonzanak a régensek? In: Kálmán László (szerk.): *KB 120: A titkos kötet.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó. Budapest. 229–246.
Kálmán László 2007. *Holisztikus szemlélet a nyelvészetben.* Online. http://www.szv.hu/cikkek/holisztikus-szemlelet-a-nyelveszetben
Kálmán László – Trón Viktor 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó. Budapest. 164–202.
Kiss Jenő 1982. *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest.
É. Kiss Katalin 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Pólya Kiadó. Budapest. 23–39.
Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan.*
Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.
Márton Gyula 1970. *Magyar nyelvjárástan.* Babes-Bolyai Tudományegyetem Nyelv és Irodalomtudományi Kar.
Nagy Géza 1992. *Bodrogközi tájszótár.* Bodrogközi Kastélymúzeum Baráti Köre. Pácin.
Niebaum, Hermann 1983. *Dialektologie.* Max Niemeyer Verlag. Tübingen.
Szabó József 1983. *A mondatszerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nagykónyi nyelvjárásban.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Szabó József 1986. *A nagykónyi nyelvjárás.* Béri Balog Ádám Megyei Múzeum. Szekszárd.
Szabó József 1998. A szegvári nyelvjárás jellemzése. *Magyar Nyelvjárások* 43–64.
Telegdi Zsigmond 1986. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Zilahi Lajos 1986. Mondattani jelenségek a püspökladányi nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 356–368.
Zimányi Árpád 2006. Változó vonzatok. *Édes anyanyelvünk* 2006/3. 6.

Források

Móricz Zsigmond: *Úri muri.* Talentum Diákkönyvtár sorozat. Akkord Kiadó. é. n.
Tamási Áron: *Ábel a rengetegben.* Ciceró Könyvkiadó. 1997.
Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*. Magvető. Budapest. 1977.

Hegedűs Attila
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék
hegedus.attila@btk.ppke.hu

Inkongruenciajelenségek a 3. személyű birtokos többes voltának jelölésében

Cs. Nagy Lajos

A szakirodalomban egyöntetű az a vélemény, hogy a birtokos személyjel többnyire megegyezik a megnevezett birtokos jelző számával és személyével.[1] A 3. személyre utaló személyjel azonban nemcsak az egyes, hanem a többes szám 3. személyű birtokosra is utalhat. A többes számú birtokosra alakilag is rámutató, kongruens *-uk*, *-ük*, *-juk*, *-jük* toldalék soha nem volt általános használatú. A számbeli egyeztetést már a korai ómagyar korban is a nyelvi ökonómiára való törekvés jellemezte, vagyis „az alakilag többes számú (több birtokra utaló) birtokos jelző birtok-szava egyes számú birtokosra mutató személyjelet kap (azaz inkongruens a birtokos jelzővel) [GyS.: *eleeknek ... vruksege*]. Minden valószínűség szerint ez a nem egyeztető forma volt az eredeti. Korán megjelenhettek viszont az egyeztető, redundáns alakok is...: JókK. 129: »*Azert testeknek nauolyaokert keluala koldolnÿok*«„ (*A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., 702.). A kései ómagyar korban bizonyos normatív törekvések következtében az egyeztető, a morfematikailag zártabb szerkezet gyakorisága nőtt az írott nyelvben, leginkább a kódexek nyelvében. Az eredeti magyar szövegekben azonban a nem egyeztető szerkezetek dominálnak. Föltehetőleg a beszélt nyelv az egyszerűbb megoldást részesítette előnyben (vö. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1., 347). Bartos (2000) amellett érvel, hogy a *-ja* toldalék valójában invariáns birtokviszonyjel; a birtokos számára és személyére utaló toldalék csak névmási birtokos esetén jelenik meg a birtokszón. Den Dikken (1999) azt feltételezi, hogy nem névmási, lexikális birtokos esetén az egyeztetést a birtokos helyén ki nem fejezett, rejtett névmás teszi indokolttá. Fenti nyelvtörténeti példánkkal illusztrálva: *Azert testeknek* (***az ő/őnekik***) *nauolyaokert keluala koldolnÿok*. A *testeknek* (tartalmas főnévi kifejezés) birtokos értelmezős szerkezetet alkot az ***ő/őnekik*** névmással.

Nyelvjáráskutatási területemen, a felvidéki Medvesalján és környékén [1. Melléklet] (12 településen: Sőreg, Ajnácskő, Csevice, Gömöralmágy, Dobfenek, Gömörpéterfala, Óbást, Újbást, Bakóháza, Vecseklő, Medveshidegkút, Tajti) kérdőívvel gyűjtött anyagom ide vonatkozó morfológiai adataiból azt igyekeztem kideríteni, hogy mely esetekben érvényesül a többes szám 3. személyű birtokossal való egyeztetés, s melyekben nem. Jelen vizsgálatomhoz a következő címszókhoz tartozó adatokat dolgoztam föl: *A magyar nyelvjárások atlaszából*: ***disznójuk***

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 177–186.
[1] Készült az OTKA T 60379 sz. pályázatának támogatásával.

(MNyA. 988) [2. Melléklet], ***fájuk*** (MNyA. 1058), ***kertjük*** (MNyA. 1114) [3. Melléklet], ***szívük*** (MNyA. 1139); a *Palóc kérdőívből*: P. 33.1. ***pénzük***, P. 33.2. ***istállójuk***, P. 33.3. ***lányuk***, P. 33.4. ***kísérőjük***, P. 33.5. ***tűjük***, *A romániai magyar nyelvjárások atlaszából*: RMNyA. 530 ***disznajuk***, 557 ***tehenük***, 899 ***fájuk***, 925 ***erdőjük***, 1216 ***szívük***; a *Szilágysági nyelvatlaszból*: SzilNya. 7 ***földjük***, 118 ***lovuk***, 259 ***házuk***, 568. ***rokonuk***.

Előre kell bocsátanom, hogy sem a nyelvatlasz, s az annak alapján készült nyelvjárási monográfia (Imre Samu 1971), sem pedig a *Palóc kérdőív* (Balogh Lajos – Pelle Béláné 1972) nem tekintette feladatának a birtokos szerkezet inkongruenciájának vizsgálatát, illetve ehhez anyag gyűjtését. Ezért aztán a nyelvjárási sajátosságokat összefoglalóan bemutató szakmunkák, egyetemi, főiskolai jegyzetek egyikében sem találkozunk az ökrötök ('ökrötök', 'ökreitek') és az ökrük ('ökrük', 'ökreik')-féle kettős értelmezhetőségű eseten kívül más hasonlóval (vö. Kálmán 1966: 53, Imre 1971: 314, Szabó 1990: 80).

A nyelvatlasz hangtani, alaktani és lexikai szempontú gyűjtés eredményét tartalmazza. A *Palóc kérdőív* is az előbbi szempontú gyűjtésekhez ad segítséget, de témánkkal kapcsolatban csak az illető személyjel alakváltozataira kérdez rá: „Vizsgálandó, hogy kétalakú-e: *-uk*, *-juk*, *-jük* vagy háromalakú: *-ok*, *-jok* és *-ëk*, *-jëk* és *-ök*, *-jök*; van-e *-ik*, *-jik*?" (33. kérdés utasítása). Ha az adatközlők kérdésekre adott válaszait, illetőleg mondatkiegészítéseit a kérdésekkel, a kiegészítendő mondatokkal együtt vizsgáljuk, akkor érdekes szintaktikai tanulságokat is megfo-galmazhatunk azzal kapcsolatban, hogy mely esetekben egyeztetnek az adatközlők a többes szám 3. személyű birtokossal, s melyekben nem. Csupán ez a minimális kontextusbeli vizsgálat ad lehetőséget a tipizálásra, hiszen ennek alapján állapítható meg, hogy a birtokszón a birtokos számának a jelölése megbízható-e, vagy nem.

1. Megbízható jelölésű birtokos

Megbízható jelölésű „... a birtokával egy összetevőben hangalakot öltő nem névmási birtokos ...." (Szabolcsi – Laczkó 1992: 192). Az *Elveszett* ***a fiúk kalapja*** típusú mondatokban a birtokos maga mutatja többes voltát, ezért a birtokon külön nem jelöljük azt, csak kalapja lehet, kalapjuk nem (vö. uo.). Ezért nevezzük tehát megbízható jelölésűnek a birtokost. Bartos Huba ennek az egyeztetési kérdésnek a lényegét abban látja, hogy az E/3. birtokoshoz tartozó kalapja alakban csak **birtokoltságjel** állna a *kalap* tő után, személyrag viszont nem. Elméletében a főneveken megjelenő inflexiós toldalékok között tartja számon a birtokoltságjelet (*-(j)A*) és a **birtokos személyragot**. Ez utóbbiak funkciója a birtokos száma, személye szerinti egyeztetés. A birtokoltságjel a birtokoltság fogalmát jelöli a főnévi fejen. „Mint ilyen, önálló szerepet kell hogy kapjon a szintaktikai struktúrában is, fel kell tehát vennünk egy Poss kategóriát, és az abból kinövő PossP projekciót is. Ez a *-(j)A* toldalék nem egyeztetőmorféma, vagyis nem áll a {*-m, -d, Unk, -tOk, -Uk*}elemekkel egy paradigmában" (Bartos 2000: 672). Már Melcsuk is rámutatott erre a sajátosságra, amikor elemzésével bebizonyította, hogy a birtokosszemélyrag-tömb *-a, -ja, -u, -ju* eleme pusztán a birtokviszony kifejezője, s nem köti meg a birtokos személyét (vö. Melcsuk 1965: 269). Bartos a birtokoltságjel önálló morfematikus státusának a bizonyítására egyik példaként mutatja be a birtok többségét kifejező (birtoktöbbesítő jeles) alakok szerkezeti fölépítését: *kalap-ja-i-m, kalap-ja-i-d, ka-lap-ja-i-Ø, kalap-ja-i-nk, kalap-ja-i-tok, kalap-ja-i-k*. Mint látható, a *-ja* toldalékot az egyeztetőmorfémától a többesjel választja el. (vö. Bartos 2000: 678). Ugyanez a toldalék az egyeztetést nem mutató nem névmási birtokosoknál is megvan: *a*

fiúk kalapja. A nem névmási birtokoson a birtokos számát és személyét kifejező formánsnak mindig meg kell jelennie, sohasem hagyható el. Ez a sajátosság a területi nyelvváltozatokra is érvényes általános törvényszerűség, ezért ezzel a továbbiakban nem foglalkozom. Annál inkább tanulságos lehet megvizsgálni a nem megbízható jelölés egyes altípusait.

2. Nem megbízható jelölésű birtokos

Nem megbízható jelölésű a birtokos, ha **névmás**sal van kifejezve (*Az ő **kertjük** szebb.*), vagy ha a mondatban **a birtokos egyáltalán nem szerepel** (*A **gyümölcsösük** szépen terem.*), Mindkét esetben csak ***kertjük, gyümölcsösük*** lehet. A fenti esetek egyikében sem derül ki a 3. személyű birtokosnak a száma. Ezért nevezzük ezt a szerkezetet nem megbízható jelölésűnek. Ugyancsak nem megbízható jelölésű a birtokos, ha **nem névmás, de birtokától elkülönülten, vele nem egy összetevőben foglal helyet** (A ***fáknak*** még csak a ***levelük*** sem mozdul.) Újabban ez utóbbi esetben már megbízhatónak tartja nyelvünk a birtokos számának jelölését, ezért a birtokszó levelük helyett levele lehet, sőt már-már kötelező is, s nem minősíthető nyelvromlásnak, mint ahogy ezt É. Kiss Katalin (2004: 41–3) nyelvtörténeti példákra hivatkozva be is bizonyítja.

Külön altípusként itt említendő meg az ún. **birtoklásmondat**, mert ebben a mondatban ki van zárva, hogy a birtokos birtokszavával egy összetevőben megjelenjék, s ebből következik, hogy a birtokos számának a jelölése megbízhatatlan (*A kistelepüléseknek alig van pénzük.*). Újabban azonban ebben a szerkezetben is megbízhatónak minősülhet a birtokos többes alakja. É. Kiss (2004: 41–3) ezt azzal magyarázza, hogy ha a birtokától elkülönült birtokost olyan kiinduló szerkezetből vezetjük le, melyben a birtokos és a birtok egy szintagmát alkot – ha például a *A fáknak mégcsak a levele sem mozdult* mondatot a *Mégcsak a fáknak a levele sem mozdult* szerkezetből eredeztetjük –, akkor valójában megbízható birtokosról van szó, melynek számát nem jelöljük a birtokon. Az egyeztetéses változatban den Dikken (1999) nyomán É. Kiss is nem megbízható rejtett névmási birtokost feltételez: *A fáknak mégcsak a(z ő) levelük sem mozdult.* Birtoklásmondatnak minősülő válaszokat kaptunk a következő kiegészítendő kérdésre, valamint befejezendő hiányos mondatokra: *Ahol a marhák vannak az az istálló. Hogyan mondjuk: a régi gazdáknak volt ...* (P. 32.2: ***istállójuk***), *A szomszéd házban nincsen tű. Azt mondom, nincs a szomszédéknak ...* (P. 33.5: ***tűjük***). Az adatközlők az első kérdésre egybehangzóan az istállójuk valamelyik alak- és ejtésváltozatával válaszoltak, tehát ebben a szerkezetben nem érezték megbízható jelölésűnek a birtokos számát. A második mondat befejezésére is jórészt a régi alak használata (*tűjük* alak- és ejtésváltozatai) a jellemző. Csupán egy településen, Medveshidegkúton váltakozik az új formával 6 adatközlő beszédében.

Vizsgáljuk meg adatainkat a birtokos számának jelölése szempontjából. Most már csak a nem megbízható jelölés altípusaival foglalkozom. A nyelvjárási alak- és ejtésváltozatok szempontunkból érdektelenek, azért őket külön nem jelölöm.

2.1. A birtokos személyes névmással van kifejezve.

Az adatközlőknek a következő kérdéseket tették/tettük föl, valamint az alábbi mondatokat kellett kiegészíteniük: *Hogyan mondják? Ez a mi lányunk, ez a ti lányotok, ez meg az ő ...* (P. 33.3.: ***lányuk***). *Két csoportot kísér két ember. Hogyan mondják: az egyik a mi kísérőnk, a másik meg az ő ...* (P. 33.4.: ***kísérőjük***). Harmadik személyű névmási birtokos esetén a birtokszón megjelenő személyrag (*lány**uk**, kísérő**jük***) jelzi a birtokos többes voltát, s ezért fölösleges a birtokos többes

számát ismételten kifejezni. Ezt a megállapítást még az is motiválja, hogy az *ők* névmás alakilag áttetsző (*ő* + *k*), a *mi* és a *ti* névmások pedig nem (vö. Bartos 2000: 680).

A 65 adatközlő kortól, nemtől és iskolai végzettségtől függetlenül az első kérdésre a *lányuk*, a másodikra a *kísérőjük* válaszokat kaptuk. A 9. számú kutatópontomon, Bakóházán mindegyik adatközlő *kísérőjit* mondott. Megjegyzendő, hogy a 2007-es ellenőrzéskor mások is megerősítették ezt az adatot. A birtokoltságjel *-i* eleme az *-e* realizációja, mint a *keze*, *feje* stb. esetében a *kezi*, *feji*. Az *-e* személyjeles alakokat a föltett kérdés nem egyértelmű volta indokolhatja, ugyanis ezt megelőzően teljes többes számú paradigmasort kérdeztünk, ebben az esetben pedig csak hiányosat, kimaradt az adatközlőt eligazító többes szám második személy.

2.2. A birtokos egyáltalán nem szerepel

Az adatközlőknek a következő mondatot kellett kiegészíteniük: *Miért kérnek hitelt a banktól a házak építtetői? Mert kevés a ...* (P. 33.1.: ***pénzük***). A várható s egyúttal a beérkezett válasz minden adatközlőtől a *pénzük* valamely alak- vagy ejtésváltozata volt. Más felelet grammatikailag és jelentéstanilag sem jöhetett volna szóba, hiszen a hiányos mondatban a birtokos nincs megjelölve.

2.3. A birtokos a birtokszótól elkülönülten áll

Birtokszavától elkülönülten, vele nem egy összetevőben van a birtokos az alábbi kiegészítendő tagmondatokban: *Azt mondom: a szomszédéknak már elfogyott a ...* (MNyA. 1058: ***fájuk***), *Vagy azt mondom: a szomszédéknak még szebb a ...* (MNyA. 1114: ***kertjük***), *A csecsemőkről tudjuk, hogy nekik gyorsabban dobog a ...* (MNyA. 1139: ***szívük***). *A gyerek meséli, a szomszédéknak megdöglött a ...* (MNyA. 988: ***disznójuk***). Ha a birtokos kívül kerül az egyeztetési tartományon – mint fenti kérdéseinkben látható –, akkor két megoldás fordul elő. 1. egyes nyelvváltozatokban kötelezően megjelenik a birtokszón a birtokos többes voltának jelölése, 2. más nyelvváltozatokban pedig fakultatívan megjelenik a birtokszón a birtokos többes voltának jelölése (vö. Bartos 2000: 681).

Az első két esetben nem tartották megbízható jelölésűnek a birtokos számát, ezért mindenki a *fájuk*, illetve a *kertjük* valamelyik alak- vagy ejtésváltozatával válaszolt. A MNyA. adatai között is csak a *fájuk* variánsai fordulnak elő, a kertjüknek azonban két kutatóponton (Cssz–2: Vága, Cssz–11: Izsap) található ritkábban használatos minősítésű <*kertye*> megfelelője is, vagyis néhányan elfogadhatónak tartották a birtokos számának a jelölését. A *szívük* formával kapcsolatban a MNyA. 1139. térképlapján az alábbi megjegyzés olvasható: „Ahogy a térkép címszava is mutatja, a több birtokosra utaló formát kerestük. Elsősorban az északi-északkeleti területen ezt a viszonyítást gyakran az egy birtokosra utaló alakkal fejezik ki." A gyűjtési körzetemhez viszonylag közeli szlovákiai atlasz kutatóponton (Cssz–18: Magyarhegymeg), s a szintén nem túl távoli hazain (H–10: Borsodszentgyörgy) egyenrangú változatként ugyancsak él vagy legalábbis gyűjtésük idején élt a *szíve* változat. A térképlapról leszorult adatok, kiegészítések között több mint 20 kutatópontról jegyeztek föl *-e* személyjeles adatokat. A *szíve* alakot föltehetőleg az magyarázhatja, hogy a kérdésben (*A csecsemőkről tudjuk, hogy nekik gyorsabban dobog a ...*) a birtokkal nem egy összetevőben lévő nekik részeshatározót birtokos szerkezet elemekét foghatták föl az adatközlők, s emiatt megbízható jelölésűnek ítélhették a birtokost.

Sokkal színesebb képet mutatnak a harmadik kérdésre beérkezett válaszok A *disznójuk* alak- és ejtésváltozatait használja az adatközlők alig fele (31 fő – 47,69%), a *disznója* alak- és ejtésváltozatait pedig valamivel több mint a fele (34 fő – 52,31 %).

1. táblázat

címszó	**adat**		**I. korcsoport 61–70 év**		**I. korcsoport 70 fölött**	
	összes	%	összes	%	összes	%
disznójuk	31	47,69	11	36,67	20	57,14
disznója	34	52,31	19	63,33	15	42,86
összesen	65	100	30	100	35	100

Ebből a táblázatból az is kiderül, hogy a régi (*disznójuk*) alakot inkább a 70 éven felüliek részesítik előnyben. 57,14%-uk él a *disznójuk* formával, s 42,86%-uk a *disznója* alakkal. A 61–70 év közöttieknél ez az arány megfordul az új alak javára: *disznója*: 63,33%, *disznójuk*: 36,67%.

2. táblázat

címszó	**korcsoport**	**adat**	**%**
disznójuk	I. (61–70)	11	35,5
	II. (61 fölött)	20	64,5
disznója	I. (61–70)	19	55,9
	II. (61 fölött)	15	44,1

Ha a megbízható és a nem megbízható alakok gyakoriságát önmagukon belül korcsoportonként összehasonlítjuk (2. táblázat), a következőket állapíthatjuk meg:
a/ Az összes *disznójuk* adat több mint harmada (35,5%) jut az I. korcsoportra, majd kétharmad pedig a II. korcsoportra.
b/ A *disznója* megterheltsége kiegyensúlyozottabb, de az I. korcsoport nyelvhasználatában gyakoribb (55,9%), a II. korcsoportában kevésbé az (44,1%).
A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az életkor meghatározó tényező a kongruencia érvényesülésében.

3. táblázat

címszó	**férfi**		**nő**	
	adat	%	adat	%
disznójuk	13	52	18	45
disznója	12	48	22	55
összesen	25	100	40	100

Ha az adatok nemek szerinti megoszlását elemezzük (3. táblázat), az alábbiakat tapasztaljuk:
a/ A férfiak kb. fele-fele arányban élnek a *-juk* és a *-ja* alakkal (52% – 48%).
b/ A nők többsége a *-ja* formát részesíti előnyben (55% – 45%).

4. táblázat

címszó	**I. korcsoport 61–70 év**				**II. korcsoport 70 fölött**			
	férfi		**nő**		**férfi**		**nő**	
	adat	%	adat	%	adat	%	adat	%
disznójuk	5	41,67	6	33,33	8	61,54	12	54,55
disznója	7	58,33	12	66,6	5	38,46	10	45,45
összesen	12	100	18	100	13	100	22	100

Az előbbi megállapításokat igazoló, de árnyaltabb képet kapunk, ha a korcsoportok és a nemek összefüggésében vizsgáljuk adatainkat (4. táblázat). A 61–70 év közötti férfiak kisebb hányada (41,67%) használja a *disznójuk* formát, nagyobb pedig a *disznóját* (58,33%). A 70 éven felüli férfiak nagyobb része él a *-juk* változatúval (61,54%), kisebb pedig a *-ja*-val (38,46%). A nőknél hasonló a kép. Az I. korcsoportban a *disznója* a megterheltebb (66,67%), a II. korcsoportban pedig a *disznójuk* (54,55%).

5. táblázat

címszó	**I. korcsoport**				**II. korcsoport**				**összesen**	
	férfi		**nő**		**férfi**		**nő**			
	adat	%	adat	%	adat	%	adat	%	adat	%
disznójuk	5	16,63	6	19,35	8	25,81	12	38,71	31	100
disznója	7	20,59	12	35,29	5	14,71	10	29,41	34	100

A megbízható és a nem megbízható alakok realizációjának korok és nemek szerinti mennyiségi megoszlása (5. táblázat) ugyancsak a korábbi állításokat támasztja alá, ugyanis mind a férfiaknál, mind a nőknél az I. korcsoportban kisebb a *disznójuk* megterheltsége, mint a II.-ban. A *disznója* adatainak előfordulása a férfiaknál éppen fordított: I. korcsoport: 20,59%. II.: 14,71%. A nőknél az I. korcsoportban ugyanez nagyobb (35,29%), a másodikban valamivel kisebb (29,41 %).

Vizsgált nyelvi jelenségünk szempontjából a foglalkozás nem meghatározó, ugyanis az adatközlők döntő többségét munkája a lakóterületéhez kötötte. Csupán hárman jártak el alkal-manként idénymunkára más körzetekbe.

Az adatközlők iskolai végzettsége sem különbségtevő tényező, mert az alapiskolai végzettség a domináns.

Általánosítva a következőket állapíthatjuk meg a 3 pl. birtokos jelölésével kapcsolatban:
1. A táji nyelvváltozatokra is természetesen érvényesek az általános nyelvészet megállapításai, bár nem kizárólagos jelleggel. Medvesalja nyelvjárásában is jórészt nem megbízható jelölésűnek tarthatjuk a névmási birtokost, de vannak kivételek is (kisérője, szíve). A MNyA. adatai is ezt támasztják alá.

2. A medvesalji idősebb korosztályok az egyeztetésben is a régi, archaikusabb nyelvváltozatot képviselik. Többnyire nem tekintik megbízható jelölésűnek a birtokost, ha birtokával nem egy összetevőben áll. A *disznójuk* esetében azonban az új változat felé közelednek, vagyis megbízhatónak kezd számítani a birtokos. Kérdésként vetődhet föl, hogy az egész nyelvterületen miért csak az utóbbira jellemző ez a kettősség, ugyanis egyik vizsgált nyelvatlaszban sincs *fája* adat, s a *kertje* is csupán a MNyA.-ban, s ott is ritkán használt alak minősítéssel.
3. A bemutatott egyeztetési jelenségek a birtoklásmondatokban is érvényesülnek, függetlenül attól a magyar nyelvi sajátosságtól, hogy a birtokos többféleképpen is hangalakot ölthet (vö. Szabolcsi–Laczkó 1992: 193).
4. Tovább keresendő arra a válasz, hogy miért pont a *disznójuk* és a *szívük* esetében mutatkozik jelentős szembenállás a kongruens és az inkongruens realizációk között.

Mellékletek

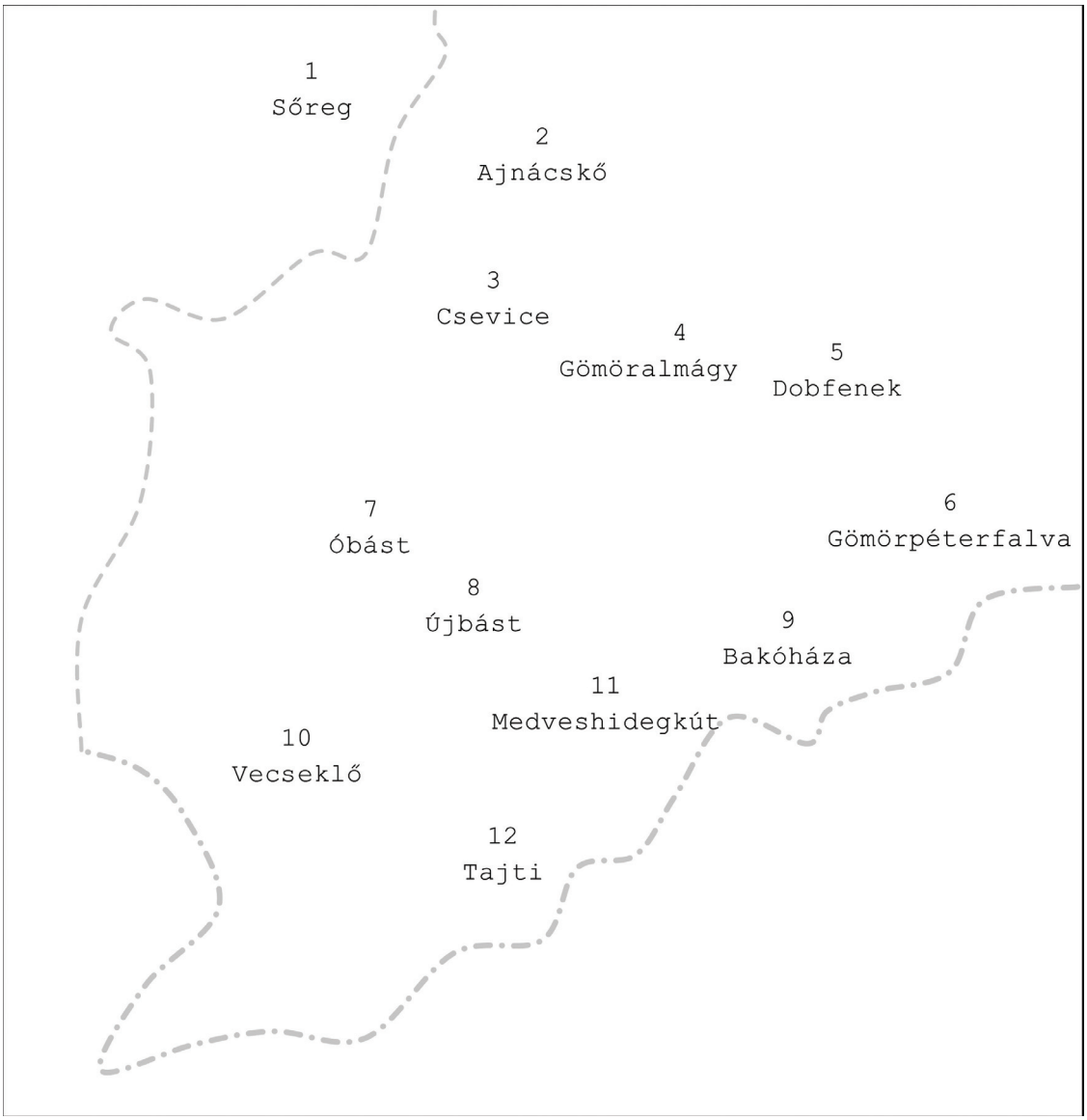

330. disznójuk MORF.

988. A gyerek meséli: A szomszédéknak megdöglött a ...

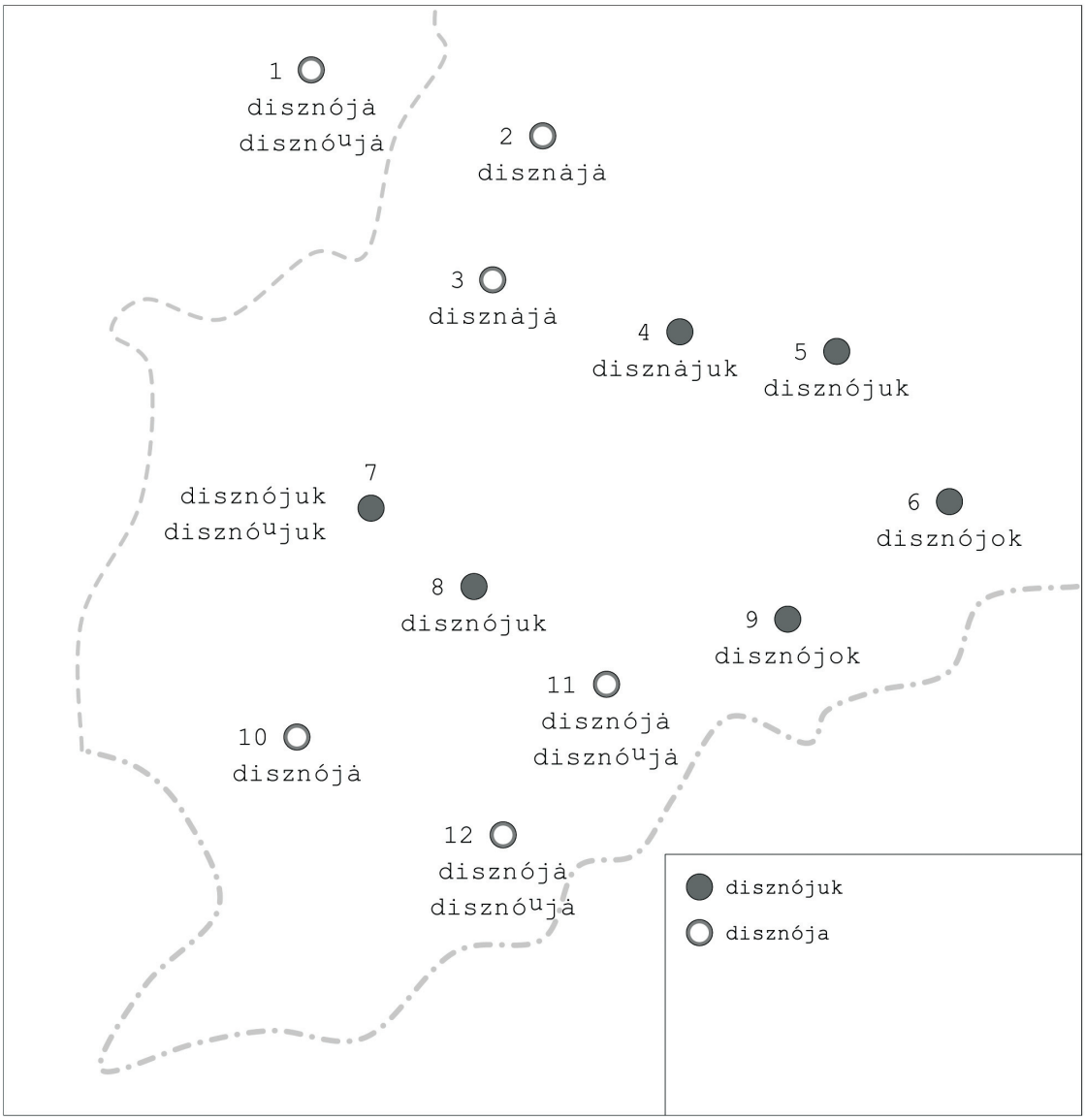

274. kertjük MORF.

1114. Vagy azt mondom: a szomszédéknak még sokkal szebb a ...

Hivatkozások

Balogh Lajos – Pelle Béláné 1972. Kérdőív a palóc nyelvjárási sajátosságok felkutatásához. *Palóc kutatás.* Módszertani Közlemények XIII. Eger.

Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Stukturális magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–761.

Benkő Loránd (főszerk.) 1991–92. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Deme László – Imre Samu (szerk. a munkaközösség közreműködésével) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Dikken, Marcel den 1999. On the structural representation of possession and agreement: the case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases. In: Kenesei István (szerk.): *Crossing boundaries.* John Benjamins. Amsterdam. 137–178.

É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról.* Osiris Kiadó. Budapest.

Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár.* MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.

Gaál Edit 1978. A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezése*k 97. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Márton Gyula – Hegedűs Attila 2000. *Szilágysági nyelvatlasz.* MNyT, PPKE. Budapest, Piliscsaba.

Melcsuk, Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 264–275.

Murádin László – Juhász Dezső 1995-től. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–X.* MNyT, Pharma Press Kiadó. Budapest.

Cs. Nagy Lajos 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján.* Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom, Dunaszerdahely.

Szabó Géza 1990. *A magyar nyelvjárások.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Stukturális magyar Nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–298.

Cs. Nagy Lajos
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék
cs.nagyl@freemail.hu

Predikatív határozói igeneves szerkezetek csángó beszélt nyelvi szövegekben

Kádár Edit – Németh Boglárka

A határozói igeneves szerkezetek az elmúlt két évtizedben több elméleti keretben is a kutatások fókuszpontjába kerültek (l. pl. Laczkó 1995, 2005, Alberti 1996, 1997, 1998, Tóth 2000, Bene 2005, Németh 2007, Bartos 2008, Márkus 2008), és noha a kopulás szerkezeteikről csak részelemzések születtek, nagyjából fel vannak térképezve mindazok a tényezők, amelyek ennek a szerkezetnek a sztenderd nyelvváltozatban (a köznyelvben) való használatát korlátozzák. Az alábbiakban a predikatív határozói igeneves szerkezeteket csángó beszélt nyelvi szövegekben vizsgáljuk. Az adatok tanúsága szerint ugyanis ebben a nyelvváltozatban a vizsgált szerkezet a köznyelvinél sokkal produktívabb és sokrétűbb: egyrészt (i) az argumentumstruktúra tekintetében olyan igékből is létrehozhatók, amelyek a köznyelvben nem lehetnek a képzés bemenetei, másrészt (ii) általános az ágensnek ferde esettel való megnevezése, továbbá (iii) a szerkezet megengedi a folyamatjelentést is (olyan, az eseményre/folyamatra utaló határozók is megjelenhetnek a szerkezetben, amelyek a köznyelvben tilosak), továbbá (iv) a köznyelvinél tágabb a szerkezet képzésének alapjául szolgáló imperfektív aspektusú igék köre.

A tanulmány felépítése a következő: az 1. rész a szakirodalom alapján ismerteti a szerkezetet, a képzésére vonatkozó megszorításokat, valamint funkcióit; a 2. rész a korpusz bemutatása után négy szerkesztési sajátosságot tárgyal, összehasonlítva a köznyelvi és nyelvjárási adatokat; a 3. rész az összehasonlítás eredményeit összegzi, majd a szerkesztési sajátosságok hátterében álló szabályszerűségeket tárgyalja (kitérve a forgalomban levő elméletek számára problémát jelentő jelenségek magyarázatára); végül a 4. rész összegzi a vizsgálat eredményeit.[1]

1. A szerkezet

1.1 Alaki és jelentésbeli sajátosságok

A predikatív határozói igeneves szerkezet (*van/volt/lesz/lett + V-vA*) jelentése függ ugyan a benne megjelenő kopula alakjától, azonban általánosan igaz rá, hogy egy olyan állapotot jelöl, amely egy,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 189–210.

[1] A cikk első változatához fűzött megjegyzésekért és kommentárokért köszönetet mondunk a kötet szerkesztőjének és a cikk névtelen lektorának. A fennmaradó hibák a szerzőket terhelik.

az alapige által leírt esemény eredményeként áll elő. A szerkezet alanya az eredményállapot alanyaként értelmeződik:

(1) a. A plakát le van/volt/lesz/lett tépve.
b. A plakát le van/volt/?lesz[2]/*lett esve.
c. *Péter győzve van/volt/lesz/lett.

Mivel a vizsgált nyelvjárási korpuszban egy *lett*-es példa kivételével csak a *van/volt + V-vA* minta fordul elő, a példák szintjén a továbbiakban elsősorban ezekre összpontosítunk.

1.2 Bemeneti feltételek

A fenti (1) példákban is megmutatkozó jólformáltsági különbséget a szakirodalom különféle tényezőkből kísérelte meg levezetni. Az első és legkézenfekvőbb a határozói igenévképzés bemenetéül szolgáló igének az argumentumszerkezete: míg az (1a)-ban szereplő *letép* ige tranzitív, (1b) unergatív és (1c) unakkuzatív alapigét tartalmaz.[3]

Az általánosítás, amit az (1)-hez hasonló példák alapján a szakirodalom megfogalmaz: predikatív határozói igeneves szerkezet (a későbbiekben PHISz) csak olyan igéből képezhető, amelynek argumentumszerkezete tartalmaz (mélyszerkezeti) tárgyat, vagyis egy téma/páciens/jellemzett szerepű argumentumot, a tranzitív és unakkuzatív igék ugyanis ebben mutatnak azonosságot. A páciens az a szereplő, amire az esemény irányul, és ami az esemény eredményeként állapotváltozáson megy át. Így egy olyan szerkezetben, amely egy változás nyomán létrejött állapotot ír le, ennek a szereplőnek központi jelentősége van.

Hogy önmagában az argumentumszerkezet megfelelő volta nem elégséges (sőt vélhetően nem is szükséges) feltétel a PHISz létrehozásához, azt több példa is mutatja. A (2a)-ban például a tranzitív *meglát*, (2b)-ben az unakkuzatív *megsemmisül* bemeneti igék agrammatikus szerkezetet eredményeznek. A (2c) azt mutatja, hogy a páciensi argumentum megléte nem is mindig szükséges feltétel: a (2c) ágentív (unergatív) ige.

(2) a. *A gyerek meg volt látva, amint éppen betört egy ablakot.
b. *A templom meg van semmisülve.
c. %A férjem el van utazva.

Egy másik probléma a produktivitás: sem a tranzitív sem az unakkuzatív igék tartományban nem korlátlanul produktív a szerkezet, vö. (3–5). Ennek oka kereshető pl. a bemeneti ige argumentumainak tematikus szerepében: a (3a)-ban a tranzitív ige alanya (Mari) nem ágens, hanem experiens (átélő) tematikus szerepű, vagyis ha van is állapotváltozás, az az experiensben megy végbe, nem a páciensen. Hogy ez nem elégséges feltétele a grammatikus PHISz létrehozásának, azt – a szintén experiensi alanyú – (3b) mutatja.

[2] Noha a *lesz + V-vA* kérdése összetettebb (és még nem megnyugtatóan tisztázott), itt elég arra utalni, hogy a szerkezet elfogadhatóságán javít, ha egy referenciaidőt adó határozóval egészítjük ki:
(i) (Szerintem ez nem jó ragasztó, meglátod,) a plakát estére le lesz esve.
A kérdéséről bővebben l. Bene 2005.

[3] Perlmutter (1978) óta az intranzitív igéknek két osztályát szokták elkülöníteni: az unakkuzatív és az unergatív igéket. A két igecsoportra a szakirodalomban több elnevezéspár is forgalomban van. Hazai előzményeit tekintve az unakkuzatív igék osztálya Károly (1967) mediális osztályának, az unergatívoké pedig a bennható igék csoportjának lenne megfeleltethető. Mivel azonban a megfeleltetés nem teljes, mi Perlmutter terminusainál maradunk.

A korlátozott produktivitás oka lehet továbbá aspektuális. A nézőponti aspektust tekintve úgy tűnik, a perfektív/imperfektív párból csak az előbbi eredményez grammatikus PHISz-et, vö. (4a–b). Ez nyilván összefügg azzal, hogy a szerkezet eredményállapot leírására specializálódott. A (4c) tanúsága szerint azonban pusztán a perfektivitás nem garanciája a grammatikusságnak. A szituációs aspektus a telikus/atelikus megkülönböztetésre vonatkozik. Amint az (5a) és az (5b) kontrasztja mutatja, az ige telikussága szintén meghatározó szempont; az (5c) viszont azt példázza, hogy nem elégséges feltétel.[4]

(3) a. *A szomszédok meg vannak/voltak ismerve. (Vö. Mari megismerte a szomszédokat.)
b. Mari meg van hatódva (a kedvességedtől).

(4) a. *Égetve van a levél. (imperfektív)
b. El van égetve a levél. (perfektív)
c. *A csúcs el van érve. (perfektív)

(5) a. *A hinta pörögve van. (atelikus)
b. A hinta fel van pörögve. (telikus)
c. *Egy kártyavár van építve. (telikus) (Vö. Építettem egy kártyavárat.)
(Bartos 2008: 17 (23a))

A példáink azt mutatják, hogy **tipikus** esetben a bemeneti igére vonatkozó aspektuális (legyen prefektív/telikus) és argumentumszerkezeti (legyen egy páciensi argumentuma) megkötések biztosítják a belőle képzett határozói igeneves szerkezet grammatikusságát. Azonban már a fenti adatsorból is látszik, hogy ezek sem nem elégséges, sem nem mind szükséges feltételek, sőt ebben a tekintetben olyan igei bemeneteket is találunk, amelyeknek esetenként nagyon ingadozó a megítélésük a nyelvközösségben (%*Péter meg vagy gyógyítva*; %*Az órám magától meg van javulva*; %*A kollegám el van menve pénzt váltani* stb.). Úgy tűnik ugyanis, hogy nemcsak szintaktikai, hanem szemantikai, sőt pragmatikai megszorítások is érvényesülnek a konstrukcióra vonatkozóan. Ilyen például az eredményállapot láthatóságának/látványosságának (?*A könyv ki van olvasva*[5] – ??*A könyv el van olvasva* – *A könyv el van rongyolódva*), tartósságának szempontja (??*A labda fel van dobva a háztetőre* – *A labda ki van pukkanva*), illetve hogy minőségileg is releváns-e az eredményállapot, vagy az csak egy adott változás eredménye (*A levél megérkezett* – ??*A levél meg van érkezve*; *Kivasaltam az inged (de már biztos/lehet, hogy összegyűrődött)* – *Ki van vasalva az inged*). Továbbá a grammatikalitási ítéletet a páciens érintettségének foka (teljes/részleges/nem érintett: **A váza össze van törve* – *A autóm össze van törve* – ???*A könyv meg van pillantva*), az állapotváltozás mértéke (részleges/teljes: *A ház meg van rongálva* – ?*A ház fel van építve*/??*A ház fel van robbanva*), az eseményben implikált ágens vagy ennek hiánya (?*A vonat el van indítva* – **A vonat el van indulva*) stb. is befolyásol(hat)ja. (A megszorítások típusainak legteljesebb listáját Kertész (2005) tartalmazza.)

[4] A nézőponti és szituációs aspektus megkülönböztetésére l. Smith 1991.
[5] A felsorolásban szereplő példák egy része a szakirodalomban forgalmazott típuspélda (l. elsősorban Grétsy–Kovalovszky 1980, Alberti 1996, 1998, Kertész 2005, Bartos 2008). A hozzájuk kapcsolódó grammatikalitási ítéletek akkor is a köznyelvi megítélést tükrözik, ha saját példáink (noha egyébként a saját nyelvváltozatunkban más megítélés alá esnének).

Mindez azt mutatja, hogy a szintaxis eszköztárával reménytelen (és fölösleges is) volna megkísérelni számot adni – az egyébként grammatikán kívülinek tűnő – megszorításokról. Legcélszerűbb tehát „túlgenereálni" a szintaxisban, és szemantikai/pragmatikai szűrőkre bízni a kimeneti szerkezetek megrostálását (vö. Bartos 2008).

1.3 Passzív vagy (csak) rezultatív?

Mint azt már korábban is láthattuk, a tárgyalt szerkezet fő funkciójának egy esemény nyomán létrejött eredményállapot kifejezését tarthatjuk (illetve emellett a személytelenséget, vö. *A dolog el van intézve*). Az előbbi funkció, ami a rezultativitást írja körül, összefügg egyrészt a fentebb már említett perfektivitással (perfektív bemeneten működik a szerkezetet képző szabály), másrészt a stativitással (a szabály kimeneteként állapotolvasatot kapunk). A szakirodalomban azonban az egyszerű rezultatív szerkezetként való elemzés a passzív felfogással konkurál. A passziválás – klasszikus formájában – egy szerkezetátalakító művelet, mely tranzitív igei bementen operál, és az argumentumoknak a grammatikai funkciókra való leképezését változtatja meg: a páciensi argumentumot előtérbe helyezi azáltal, hogy az alanyi funkciót kap, míg az ágensi argumentumot elnyomja, így az csak szerepjelölt (*X-től* vagy *X által*) formában jelenhet meg a mondatban, adjunktumként.

(6) Peter wrote a letter to Santa Clause. → A letter was written to Santa Clause (by Peter).
Péter írt egy levél PREP Mikulás → egy levél volt írva PREP Mikulás (által Péter)
'Péter írt egy levelet a Mikulásnak' → 'Egy levél volt írva a Mikulásnak (Péter által).'

Mint fentebb láttuk, a PHISz sok tekintetben különbözik a (6)-ban szemléltetett passzívumtól: produktivitása relatíve alacsony (a tranzitív igék körében sem maximálisan termékeny, az intranzitív igék közül pedig csak egy részkategórián belül működik); jelentése állapotváltozásra, egy állapot leírására korlátozódik; bizonyos megszorítások mellett az intranzitív igéknek egy részéből is létrehozható, ám ebben az esetben nem történik vonzatszerkezet-változás; a bemeneti igére vonatkozóan aspektuális megszorítások vannak érvényben stb. Ennek az ellentmondásnak a feloldására több javaslat is született a szakirodalomban: a PHISz-eknek passziválást implikáló elemzését elsősorban a lexikalista megoldások propagálják (vö. Komlósy 1992, 1994, Laczkó 1995, 2005, Alberti 1996, 1997, 1998), de Márkus (2008) szintaktikai megközelítésében is ezzel találkozunk.

Ellenkező álláspontot képvisel Tóth (2000), valamint (Bartos 2008). Tóth (2000) a PHISz-et rezultatívumként (stative resultative) kezeli. A tranzitív igei bemeneten operáló páciens preferálást nem a passziválás ismertetőjegyeként kezeli, hanem esetmotiváltnak tartja (az egyetlen elérhető eset a nominativus a kopula tartományában[6]), mint ahogy azt is, hogy a tranzitív ige két argumentuma közül a tárgyalt szerkezetben csak az egyik realizálódhat.

A szerző egyetlen *-vA* képzőt feltételez, melynek bizonyos jól behatárolható, állandó lexikális tulajdonságai vannak, s mely különböző pozíciókba illesztve különböző szerkezettípusokban szerepelhet. A *-vA* VP testvéreként generálódik (egy saját projekcióban), és komplementuma egy az Asp fejben levő nulla affixumnak. Ez a Ø aspektuális szuffixum a folyamat jellegű predikátumokat (verbal participle) állapot jelentésűekké alakítja (resultative participle). Az eredményállapotot

[6] Az elmélet Kratzer (1994) alapján azt feltételezi, hogy a külső (ágensi) argumentumot egy VP feletti külön funkcionális fej (Voice) vezeti be annak specifikáló pozíciójában (Spec, VoiceP), s ugyanez a funkcionális fej felelős az akkuzatívuszi eset kiosztásáért is.

kifejező *van* + *-vA* szerkezetnek a sajátossága Tóth elemzésében, hogy a VoiceP-t nélkülöző pozícióban járul hozzá a predikátumhoz az igenévképző, s emiatt nem fejezhető ki a külső ágensi argumentum, és nem elérhető az akkuzatívuszi eset sem, így tranzitív igék esetében az argumentumok egyike értelemszerűen nem fejeződhet ki szintaktikailag. A rezultatív olvasatot az említett Ø aspektuális szuffixum vezeti be, a létige jelenlétére pedig azért van szükség, mert az hordozza a szám/személy és időbeli egyeztetés morfémáit, s neki köszönhetően válik lehetségessé nominatívuszi eset kiosztása.

Bartos (2008) elemzése jórészt Tóth (2000)-t követi: a kiterjesztett predikátumba több ponton beilleszthető *-vA* toldalékot feltételez, mely ennek függvényében különböző értelmezési hozadékkal jár, ill. befolyásolja a predikátumnak és argumentumainak a további kiépülését. Bartos minden predikátumhoz az alábbi szintaktikai struktúrát rendeli, l. (7), melyben minden atomi komponenst egy külön szintaktikai fej képvisel, mely az egész predikátumnak legfennebb egy argumentumát vezeti be: a tő (ROOT) felelős a belső argumentumért (tranzitív és unakkuzatív igék esetén), kis v az igésítő morféma (a tő ugyanis kategóriasemleges), a CAUS vezeti be az okozás (ágentivitás) fogalmát, s végül a Voice zárja a predikátum kiterjesztéseinek sorát, bevezetvén a külső agumentumot (tranzitív és unergatív igék esetén). A *-vA* beillesztése a szerkezet bármelypontján megakadályozza a szerkezet továbbépülését.

(7) [(*külső argumentum*) Voice [CAUS[v[√ROOT (*belső argumentum*)]]]]
(Bartos 2008: 19 (24))

Bartos szerint annak okát, hogy csak unakkuzatív és tranzitív igék vehetnek részt ennek a szerkezetnek a létrehozásában, abban kereshetjük, hogy a *-vA* által megcsonkított unergatív igéknek nem épülhet ki külső argumentumuk. Ez az, amiben a szerkesztmény a passzívummal rokon: egyik esetben sem épül ki külső argumentum, és a belső argmentum nem kaphat tárgyesetet, az alanyi pozíció így elérhetővé válik a belső agumentum számára.

A kopulával PHISz-et alkotó *-vA*-kifejezés esetében a kis v fölötti és CAUS alatti (tranzitív és unakkuzatív igei bemenet), valamint a CAUS fölötti és Voice alatti (csak tranzitív igei bemenet) beillesztést feltételez. A bemeneti ige belső argumentuma a kopulára épülő mondat alanyává emelkedve fog alanyesetet kapni.

Elemzésünk az alábbiakban több ponton is hasonlóságot mutat Tóth (2000) és Bartos (2008) javaslataival.

2. A csángó nyelvváltozatbeli PHISz sajátosságai

2.1 A korpusz

A több, mint félmillió szövegszót tartalmazó (kb. 1600 oldalnyi) korpusz csángó nyelvjárásterületen gyűjtött, lejegyzett interjúszövegekből áll. A felvételek zöme székelyes csángó településeken készült (a Szeret mentén: Lészped (Lespezi), Gerlény (Gârleni), Lujzikalagor (Luizi-Călugăra), Forrófalva (Fărăoani), Klézse (Cleja), Somoska (Şomuşca), Pokolpatak (Valea Mică), Újfalu/Dózsa (Gheorghe Doja), Csík (Ciucani), Külsőrekecsin (F. Răcăciuni), Magyarfalu (Arini), Lábnik (Vladnic), Ketris (Chetriş); a Tázló mentén: Frumósza (Frumoasa), Pusztina (Pustiana), Szoloncka (Tărâta); a Tatros mentén: Szitás (Nicoreşti), Bahána (Bahna)). Újfalu (Nicolae Bălcescu) kivételével minden olyan déli csángó településről is van lejegyzett interjúszöveg a kor-

puszban, ahol még ma is beszélnek magyarul (Szeketura (Pădureni), Bogdánfalva (Valea Seacă), Trunk (Galbeni), Gyoszény (Gioseni), Nagypatak (Valea Mare)). Az északi csángó települések közül azonban csak szabófalvi (Săbăoani) gyűjtést tartalmaz a korpusz.

Vizsgálatunk forrásaként a következő szövegek szolgáltak[7]: néprajz szakos diákok által 2005-ben gyűjtött és lejegyzett interjúszövegek (138 471 szövegszó); Ivácsony Zsuzsa 2002–2003 között készített mélyinterjúinak lejegyzett anyaga (50 305 szövegszó); a *Moldvai csángó legendárium* (Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007), mely néprajz szakos egyetemi hallgatók 2001-es gyűjtését tartalmazza (212 585 szövegszó); Tánczos Vilmosnak 1993–1995 között, identitásvizsgálat háttéranyagaként gyűjtött és lejegyzett interjúszövegei (19 577 szövegszó); Peti Lehel *A moldvai csángók vallásossága* (Lucidus Kiadó, 2008) című kötete alapjául szolgáló gyűjtés lejegyzett anyaga (41 559 szövegszó), valamint Virt István *Elszakasztottad a testemtől én lelkemet* (Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001) című kötetének adattári része (74 564 szövegszó).

2.2 Adatok

Noha a korpuszban összességében minden olyan határozói igeneves konstrukció megtalálható, ami a köznyelvből egyébként adatolható, mégis messze a leggyakoribb funkciója a határozói igenévnek, hogy kopulával alkot szerkezetet. A korpuszban hozzávetőlegesen 1500 példát találtunk *van + V-vA* alakú PHISz-re. Hogy gyakoriságát tekintve ez mit jelent a köznyelvhez képest, azt nehéz pontosan megbecsülni, hiszen lejegyzett köznyelvi szövegekből nincs megfelelő adatbázisunk, amivel össze lehetne hasonlítani, és nem világos, hogy írott és beszélt nyelv között lehetnek-e az adott szerkezet vontakozásában számottevő gyakorisági különbségek. Amit viszont állíthatunk, hogy nagyságrendi különbség látszik a csángó korpuszunk és a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) adatbázisának összevetésekor. A MNSz mintegy 160 millió szövegszó körüli adatbázisa 13 674 találatot adott *van + V-vA* alakú PHISz-re (2005-ös adatok). Ez azt jelenti, hogy míg a vizsgált csángó szövegekben minden 365. szóra jut egy adat, addig a MNSz-ben csak kb. minden 11 700. szóra. Ez a gyakorisági mutató is alátámasztja azt a konklúziót, hogy a csángóban ennek a szerkezetnek a funkciója, használati köre tágabb, mint a köznyelvben.

Az 1472 példa határozói igeneves szerkezeteinek körülbelül 600 féle ige feleltethető meg. Az adatbázisban az egyes igék különböző igekötős alakjait külön tételekként kezeltük. Százalékos arányukat tekintve a három – argumentumszerkezetében különböző – igecsoport között nagyjából az alábbi megoszlás adatolható: tranzitív ige 60%, unakkuzatív ige 25% és unergatív ige 15%. A szöveg típusából eredően is a leggyakoribb igék a *meghal* (144 adat), az *elmegy* (57 adat) és a *csinál* (41 adat).

Alakilag a csángó PHISz-ekben a *-vA* mellett az archaikusnak számító *-vAl* is megjelenik[8] az adatoknak mintegy a 9%-ában. Mivel azonban a korpuszban semmilyen funkcionális, jelentéstani, szintaktikai stb. különbség nincs a *van + V-vA* és a *van + V-vAl* minta között, ezért az alábbiakban (is) egységesen *van + V-vA* alakban fogunk a szerkezetre utalni.

[7] A forrásként felhasznált munkák nagy része a Kriza János Néprajzi Társaság archívumából valók. Külön köszönet Ilyés Sándornak, a KJNT munkatársának, valamint Peti Lehelnek a szövegek rendelkezésünkre bocsátásáért.

[8] A *-vAl* a déli csángó települések közül Gyoszényből adatolható, de megtalálható a székelyes csángó települések mindhárom csoportjában is (Ketris, Lészped, Lujzikalagor, Magyarfalu; Frumósza, Pusztina; Szitás). A több magyar nyelvjárásban ma is élő alak a kései ómagyarban gyakori, a korai kódexekben is előforduló, vélhetően analógiásan létrejött alak. Keletkezését a nyelvtörténet a késői ómagyarra teszi, amikor már a *-vA* magánhangzója megrövidült. A toldalék *-l* elemét határozóragnak tartják, amelynek a megjelenését a *-vAl* határozórag analógiás hatásával, illetve a *sírva mond* ~ *síróssal mond* rokonértelműségével hozzák összefüggésbe (vö. A. Jászó 1991: 349). A magyarázatot, legalábbis a csángó vontakozásában, az is támogatni látszik, hogy ebben a nyelvjárásban ma sem hasonul a *-vAl* határozórag, pl. *szekervel, szenteltvízvel* stb.

2.3 Kiemelt szerkesztési sajátosságok

A korpuszban fellelhető adatok több tekintetben is eltérnek a szakirodalomban (is) idézett köznyelvi példáktól. Az alábbiakban azonban csak négy tényezőt vizsgálunk, amely mentén a két nyelvváltozat (a köznyelv és a csángó nyelvjárás) markáns különbségeket mutat:

1. az unergatív igei bemenet lehetősége;
2. a ferde ágens megjelenése;
3. imperfektív bemeneti ige engedélyezése;
4. a szerkezet esemény/folyamatjelentésének (eventive) lehetségessége.

2.3.1 Unergatív igék

A szakirodalomban fellelhető példaanyagban és az ehhez kapcsolódó grammatikalitási ítéletekben megmutatkozó nyelvváltozat (vélhetően a magyarországi köznyelv) nem engedi meg az unergatív igékből képzett PHISz-eket (vö. Alberti 1996, É. Kiss 2004, Bene 2005, Laczkó 2005[9]). Kétségtelen azonban, hogy a csángó adatokban (és – korlátozottabban ugyan, de – a saját nyelvváltozatunkban is) a szakirodalomban unergatívként tárgyalt igékkel alkotott PHISz grammatikus.

Hogy unergatív igék bemenetként szolgálhatnak *van* + *V-vA* alakú PHISz-ek képzéséhez, az problémát jelent mind a passzív felfogás számára (hiszen nincs preferálható páciensi argumentumuk), mind pedig Tóth (2000) és Bartos (2008) elemzése számára (modelljükben ugyanis a *-vA* toldalék a külső argumentumért és a tárgyesetért felelős Voice alatt csatolódik be a szerkezetbe, így a külső argumentumért felelős kiterjesztés ki sem épülhet). Kérdés azonban, hogy léteznek-e valódi (telikus/perfektív) unergatív igék a magyarban, illetve hogy a PHISz szakirodalmában forgalmazott, unergatívnak címkézett példák valóban unergatív igék-e.

A predikátumok telikusságának jelöléséért a mai magyarban elsősorban az igekötőrendszer felelős. A rezultatív, illetve terminatív igekötők a cselekvés tárgyának (l. tranzitív igék), illetve a történés alanyának a cselekvés, történés végeredményeképpen létrejött új állapotára utalnak (l. unakkuzatív igék). É. Kiss (2004) az igekötőt olyan másodlagos predikátumként elemzi, melynek logikai alanya az ige belső argumentuma. Az igekötő ezért feltételezi egy páciens (vagy jellemzett) szerepű összetevő meglétét. Fentebb az unergatív igéknek az ágensi alanyú intranzitív igéket neveztük. Azt is láttuk, hogy a PHISz perfektív/telikus bemenetet kíván, és erre leginkább a rezultatív és terminatív igekötős igék alkalmasak. Ha tehát elfogadjuk az É. Kiss (2004)-ben vázolt elemzést, akkor egy ágensi alanyú intranzitív igekötős ige nem minősülhet unergatívnak[10], hiszen csak egy páciens állapot- vagy helyváltozását kifejező predikátum lehet célra irányuló és igekötős.

---

[9] Bartos (2008) egy lábjegyzetben jegyzi meg (19. lábjegyzet) az olyan példákról, mint (i), hogy azok nem morfoszintaktikailag rosszak (tehát morfoszintaktikai szabályokkal elvileg előállíthatok), hanem szemantikailag/pragmatikailag (amennyiben külső argumentumról predikálnak állapotot), így valamiféle pragmatikai szűrőnek kell ezeket kiszűrnie. Modelljébe azonban csak azzal a stipulációval illeszthetők be az (i)-hez hasonló példák, hogy ezekben az alany „eseti belső argumentum" (occasional internal argument), vagyis az ilyen példák nem valódi unergatív igékre épülnek, hanem alkalmilag unergatívvá vált unakkuzatívokra.

(i) %Laci el van utazva/ fel van mászva a fára.

(Bartos 2008: 24 (37d))

[10] É. Kiss (2004) még az (i–iii) alatt szemléltetett példák esetében is azt feltételezi, hogy az effajta predikátumok is olyan eseményeket írnak le, melyek mind tartalmaznak valamiféle implicit, odaérthető vagy jelentéstanilag rekonstruálható páciens funkciójú szereplőt, melyről a terminatív igekötő predikál:

(i) János belerűgott a kutyába.

(ii) Péter ránézett Évára.

(iii) Péter rászólt/ráköszönt /rámosolygott Évára.

(É. Kiss 2004: 32 (74b–d)

Hogy az ilyen igék inkább a tranzitív igék mintájára kezelendők, szemben a célra irányuló mozgást kifejező igékkel, azt mutatja a predikatív határozói igeneves szerkezetben való viselkedésük is: míg az *elutazik* ige alanya a kimeneti szerkezetben is alany marad, az (i)

Levin–Rappaport (1995) független bizonyítékok alapján megállapította, hogy a mozgást jelentő igék kétféle argumentumszerkezettel állhatnak együtt. Mozgásmódot jelölő folyamatigékként ágentívak (*utazik, mászik*); ha viszont terminatív elemmel társulva célra irányuló helyváltoztatást fejeznek ki, akkor alanyuk a páciensi szerepű alanyok tulajdonságaival bír, ők maguk pedig unakkuzatív igékként viselkednek (*elutazik, felmászik*).[11]

Ha tehát a (8)-beli csángó példák mindenikében az ágentív igekötős igéket unakkuzatívoknak kell is tekintenünk a reprezentáció valamely szintjén, kétségtelen, hogy ezek olyan igék, amelyek a köznyelvben nem szolgálhatnak PHISz bemeneteként, a csángó nyelvjárásban (és részben a saját nyelvváltozatunkban is) viszont teljesen produktívak.

(8) a. Volt egy szomszédja, el volt menve sok időtől.
b. Mük nem voltunk ki hegyre, adică ['vagyis'] nem hogy nem, ki voltunk a hegyre, de bé voltunk jőve a hegyről.
c. Le voltam oda ülve.
d. Együtt az egész ['mindenki']. Körbe vagyunk állva, s az egész imádkozik.
e. Mind itt a szomszédba egy asszony látta, hogy jönnek, a férje el volt futva hazulnét.
f. Met aszonta, hogy mikor jő visszafelé, met a ment, valamerre el vót indulva.

A fenti példák mellett a csángó nyelvjárásban igekötő nélküli intranzitív igéket is találunk a PHISz-ben, ezek azonban vagy célra irányuló mozgásmód igék, vagy térbeli elhelyezkedést jelentő igék, azaz Bene (2005) értelmében szintén unakkuzatívok.[12]

(9) a. Extraterestuk ['földönkívüliek'], tudod, hogy mondják, hogy más fődről vannak jövel.
b. ...ugy mongyák nekik Deák Marika, Deák Erzsi, ők vannak, vagyan messze menve egy leánya, káttő van Bukurestbe.
c. S elmentem egy búcsúra, s esszetaláltam, egy autocar ['autóbusz'] Magyarországról. S azok ingemet felvettek s az én Krisztinámot, kicsike vót, hét esztendőske valami s elmentem vót vele búcsúra. Én tanácsoskább vótam én megállíttom. Megállítom megálltak, s felvettek, s megkérdték merrefelé vagyunk utazva, s én megneveztem.
d. Ó, mamă – mondom – hogy nem mondta meg nekem, há én még kettőt es adak – mondom –, nekem tejem elég van. S a diszpenzárnál ['orvosi rendelőnél'] lett volna, s még más asszonyok is, s volt feküve, s azt mondja: – Kellett volna egy kiló édes tej nekem.

Ahogy Levin–Rappaport (1995) rámutat, a nyelvspecifikus tesztek tanúsága szerint különböző nyelvekben részben különbözően tagolható az intranzitív igék osztálya. Elképzelhető tehát, hogy a célra irányuló mozgásmód igék, illetve térbeli elhelyezkedést jelentő igék a magyar nyelv

---

példa belerúg igéje személytelenné válik:
(iv) %Péter el van utazva.
(v) %A kerekekbe bele van rúgva.
Az (v) olyan helyzetben értelmezhető, amelyben pl. valaki egy gumiabroncsgyárban dolgozik, és feladata, hogy megrúgja az összes kereket, mielőtt hazamehetne, vö. Embick 2004: 361 (15).

[11] Bene (2005) tesztek alapján az unakkuzatívok közé sorolja a célra irányuló mozgásmód igéket (*érkezik, halad, jön, megy* stb.), és a térbeli elhelyezkedést jelentő igéket is (*feláll, rá/át/fel/kiül, le/ráfekszik*).

[12] Noha jelen tanulmányban megmaradunk ezeknek az igéknek az unakkuzatívként való kategorizálása mellett, ígéretesnek tűnik a reflexív igék szintaxisának és szemantikájának az itt tárgyalt igékkel való összehasonlítása.

egyes nyelvváltozataiban is különböző igeosztályokba sorolódnak; amely nyelvváltozatban ezek unakkuzatívak, ott grammatikus PHISz alkotható velük.

2.3.2 Ferde ágens

A ferde ágens akkor jelenik meg, ha a bemeneti igének hiányzik a külső argumentumot tartalmazó kiterjesztése, noha szótári/szemantikai síkon az ige oszt ágensi szerepet. A szakirodalomban idézett példák alapján rekonstruálható köznyelvi használat látszólag nem engedi meg a ferde ágens, vagyis a bemeneti ige ágensi argumentumának *-tÓl* raggal vagy *által* névutóval való megjelenését[13] (vö. Alberti 1996, Laczkó 2000, Bene 2005):

(10) A ruha ki van mosva (*Erzsi által/*Erzsitől).

Tóth (2000) hívja fel a figyelmet a (11)-hez hasonló példákra a létrehozást kifejező igék körében, de megjegyzi, hogy ezek mégsem utalhatóak a kanonikus ágenskifejezés körébe, mivel leginkább a felszíni alany kvalitatív minősítésére szolgálnak (vö. Tóth 2000: 242), azaz az ágens minősíti, jellemzi a szintaktikai alanyt, esetleg az eredményállapotot (vö. *ez egy szakértő által megfogalmazott kérelem*).

(11) A kérelem szakértő által van megfogalmazva.

Bartos (2008) a (11)-hez hasonló példákat felszíni kivételeknek tartja, Márkus (2008: 22–30) pedig arra a következtetésre jut, hogy a mondat grammatikalitását meghatározó módon befolyásolja, hogy a ferde ágens fókusz, esetleg kvantor pozíciót foglal-e el, vagy sem. Semleges mondatban az *által*-os szerkezetet csak a *lett + V-vA* szerkezetben tartja elfogadhatónak (akárcsak Bene 2005), ami egybecseng azzal a megállapítással, hogy az *által*-os kifejezés egy esemény (eventive) interpretációt támogat, mely a *van + V-vA* kifejezésnek definíció szerint nem sajátja. Kérdés azonban, hogy az ilyen mondatoknak van-e a magyarban valóban semleges formájuk. Az alábbi csángó példákban a ferde ágens megjelenése nem korlátozódik azokra az esetekre, amelyekben ez a szintaktikai alanyt minősíti.

(12) a. Amiután három napra bétették a koporsóba. Koporsó meg volt csinálva egy embertől magának, s vették Jézust, s belétették.
b. Akár hogy es tőlem nincsen soha elfelejtve, soha el nem menek úgy..., mondjam, hogy elmenek misére és..., sokat segiltek.
c. Ebbe a házba is mind tőlle vannak csinálva, padolta le a házakat, na, evvel dógozott ő.
d. Sakan jöttek, sakan, kik felgyűtték a szokásokat. [...] S ők es keresték, hogy hol vannak a magyarak. Ezket a magyar falukat. [...] Minden falu össze van járva tőllik.

[13] Természetesen az (i)-beli példák grammatikusak, itt azonban a *-tÓl* ragos vagy *által* névutós kifejezés nem ferde ágens, hanem okot, forrást (source), eszközt, módot nevez meg. Ilyenként unkakkuzatív (tehát ágensi argumentumot nem tartalmazó) igék mellett is megjelenhetnek (vö. (ii–iii), l. még Jaeggli 1986, Tóth 2000).
(i) a. A leveleink futár által vannak kézbesítve.
b. Péter nem a szavazók voksai által van bejuttatva a parlamentbe.
(ii) Péter meg van hatódva (a kedvességünktől).
(iii) Péter be van rúgva (valamitől).

e. De mihaszna, met aszonta, meg van állítva a püspöktől. Harmincnyócba vót, a püspök akkor megállította, hogy többet a másvilágról ne mondjon.

Az ilyen példákat az alábbiakban a *lett* és *van* kopulás PHISz összefüggésével magyarázzuk.

2.3.3 Imperfektív alapige

Az angol típusú passzív képes a páciens szempontjából folyamatban levő cselekvéseket bemutatni, és a ferde ágens fakultatív, vö. *A ruha (éppen) mosatik (Erzsi által)*. Ehhez képest, amint már a fentiekben is láttuk, a szakirodalomban forgalmazott példák mindenikében a szerkezet csak perfektív alapigéből grammatikus. Bartos (2008) említ ugyan olyan adatokat is, l. (13–14), amelyben a bemeneti ige folyamatige (process), a kimenet pedig állapotként prezentált folyamat (process viewed as stativized), ezeket azonban a CAUSE alatt beillesztett *-vA* kapcsán tárgyalja. Mivel elméletében a CAUS-fej vezeti be az okozás (ágentivitás) fogalmát a kompozicionális szerkezetbe, és ezzel együtt az eseményszerűséget is (eventivity), nem világos, hogy a kimenet folyamatolvasata honnan ered. Hogy (13) nem eredményállapotot, hanem folyamatot ír le, azt a megfelelő időhatározó-szóval való összeférése is mutatja:

(13) a. A szoba (épp) takarítva van.
b. ?A bajai szerelvény (ma) dízellel van vontatva.
(Bartos 2008: 23 (35a–b))

A (14)-ben gyakorisági határozót, illetve módhatározót találunk, melyek szintén eseményargumentumon operálnak.

(14) a. Kati haja (mindig/gyakran) aranyfésűvel van fésülve.
b. Ezen a lemezen a jól ismert dal szokatlan módon alt hangon van énekelve.
(Bartos 2008: 24 (36a–b))

A csángó nyelvjárási adatok az imperfektív bemeneti ige szélesebb skáláját mutatják, ez pedig összefügg azzal is, hogy nyelvváltozatukban a kimeneti szerkezet is gyakrabban esemény/folyamatjellegű (vö. 2.3.4 alább).

(15) a. Voltak olyan értelmes szavak használva, ameliket mi a csángók nem használjuk.
b. Ő nem tudta szuportálni ['elviselni'] az édesapja miket csinált. [...] Az es vót hajtva tőle, az én emberemtől, örökké jött a dologról, italos vót.
c. Én egy üdőbe, mikor volt a kommunisták, nagyan vótam üldözve, mert jöttek Magyarországról, mert filmet csináltak. Két filmet, s akkor ingemet üldöztek a román milicisták ['rendőrök'].
d. Ha hargusznak rá, vannak olyan asszonyok, hogy tesznek olyan merkurt ['higanyt'] italba, arra van mondva valamiféle. Tudja, elviszik valahova, vannak olyan bábák, amelyikek megcsinyálják, s akkor reámond, hogy mit akar, hogy szenvedjen.

2.3.4 Esemény/folyamatjelentés (eventive)

Fentebb azt láttuk, hogy a *van + V-vA* definíció szerint nem lehet folyamat jelentésű, szemben a *lett/volt + V-vA* mintával (vö. Bene 2005, Bartos 2008, Márkus 2008). Amint Laczkó (1995: 190) példái illusztrálják, a (16a–b)-ben csak állapotolvasat elérhető, a (16c) kétértelmű (ami a *volt* kétértelműségével függ össze), a (16d)-ben viszont folyamatolvasatot kapunk:

(16) a. A fiú ki van/volt/lesz/*lett fáradva.
b. Az asztal le van festve.
c. Az asztal le volt festve.
d. Az asztal le lesz/lett festve.

Tóth (2000) tesztekkel igazolja, hogy a *van + V-vA* nem lehet folyamat jelentésű. Az egyik szimptóma, hogy nem szerepelhetnek a szerkezetben olyan határozók, melyek csak esemény jelentésű konstrukciókkal/folyamatolvasattal férnek össze (pl. *egy perc alatt*); az efféle szerkezetekben szereplő olyan határozók, melyek a cselekvés idejét hivatottak rögzíteni (pl. *négy órakor*), csakis az állapot fennállásának idejére utalhatnak, nem pedig az előidéző esemény idejére; csak az olyan határozók szerepelhetnek a szerkezettípusban, amelyek állapot jelentésű predikátumokkal kompatibilisek (pl. *szépen*), azok, amelyek folyamat jelentésűekhez járulnak (pl. a *gyorsan*), kötelezően agrammatikusakká teszik a szerkezeteket, vö. **A levél gyorsan van megírva – A levél szépen van megírva*; az ágens nem fejezhető ki ferde esettel (a fenti 2.3.2 alatt említett kivételeket leszámítva); az érintettség elve kötelezően érvényesül, tehát a szerkezet alanya állapotváltozáson kell hogy keresztülmenjen (vö. Tóth 2000: 241–2).

Amint Márkus (2008) rámutat, a fenti tényezők grammatikus eredményt adnak a *lett + V-vA* szerkezetben (vö. Márkus 2008: 20–27). Tóth tesztjeit kiegészítve további érveket sorakoztat fel az eseményjelentést implikáló *lett* és az állapotjelentésű *van + V-vA* szerkezet megkülönböztetésére. A *majdnem* például *van + V-vA* mellett csak pszeudo-rezultatív értelmezést ad (*a példa majdnem ki van dolgozva* = 'majdnem készen vagyunk vele'), szemben az eseményjelentést megengedő *lett + V-vA*-val, ahol a pszeudo-rezultatív mellett kontrafaktuális jelentés is elérhető (*a példa majdnem ki lett dolgozva* = 'majdnem készen vagyunk vele'/'majdnem elkezdtük kidolgozni'). A kontrollviszonyokban is különbség van a két kopula között: mint a (17) mutatja, a *lett*-es PHISz esetében van ágens (mely a mellékmondat igenevének testetlen alanyát kontrollálja), a *van*-osok esetében nincs, ez utóbbiak tehát (a *lett*-esekkel ellentétben) nem eseményszerűek (eventive).

(17) a. *A hajó el volt süllyesztve, a biztosítást begyűjtendő.
b. A hajó el lett süllyesztve, a biztosítást begyűjtendő.
(Márkus 2008: 23 (54a–b))

Mindez azt mutatja, hogy a köznyelvben a *van+V-vA* nem lehet esemény-/folyamatjelentésű. Ezzel szemben a csángó nyelvjárásban több olyan adatot is találunk, amelyben ez a jelentés elérhető.

(18) a. S osztán mind kijött, meghótt. Idefelé van meghalva, de mind kínlódva van meghalva, s azétt es kerütték.
b. Mikor meg volt halva Magda, erős szépen álmodtam akkor.
c. S akkor menjenek keresztül a folyón, nagy zúgás történt. Mikor nézi, há né, egy szép asszon. Egyszer úgy – tizennyolccor van megjelenve –, s ott a kőszikla volt.
d. Ő is mindig ki volt zavarva, de ő mindig visszament.
e. S az idén kellett vegyünk hajmát is, mert, ha el volt verve a jégtől, elrothadott.
f. Háromszor voltam felkőtve, hogy imádkozzam, az őrzőangyalomtól.

A fenti példákban olyan körülményhatározók is előfordulnak, amelyek ezt az esemény-/folyamatolvasatot valószínűsítik. Bartos (2008) elemzéséből azonban az jósolható, hogy az eseménynyel kapcsolatos (event-related) módosítók ebben a szerkezetben még nem jelenhetnek meg, ugyanis – mivel a VP legalsó héja általában egy olyan állapotot jelöl, amely változáson csak úgy mehet át, ha valamely eseménnyel kerül kapcsolatba, és mert az eseményszerűség (eventivity) egy külön, felsőbb fej által van bevezetve (CAUS) – ezen a szinten még esemény nincsen jelen. A *-vA* a CAUS fölött is beilleszthető, ez azonban már csak a tranzitív igék számára elérhető, unakkuzatív igék mellett ilyeneket nem találunk. Viszont mivel a CAUS az okozásért és az eseményszerűségért felel, minden olyan módosító megjelenhet már a szerkezetben, amely az okozás és eseményszerűség fogalmát implikálja. Itt tehát megjelenhetnek már bizonyos körülményhatározók:

(19) a. A hús zsírban van megsütve /*megsülve. ('has been')
b. A festék forró levegővel van ?megszárítva/*megszáradva. ('has been')
c. A festék forró levegővel van szárítva. (folyamat) ('is being')
(Bartos 2008: 27 (43a–c))

A köznyelvre vontakozóan tehát az az általánosítás, hogy a CAUS alatt beillesztett *-vA* esetén körülményhatározók nem jelenhetnek meg, a CAUS fölött beillesztett *-vA* esetén azonban unakkuzatív igékkel nem számolhatunk. A csángó nyelvváltozat azonban ebben a tekintetben is különbözni látszik a köznyelvtől.

3. A szerkezet előállításának szabályszerűségei

3.1 Köznyelvi és csángó PHISz

A fent kiemelt 4 szerkesztési sajátosság kapcsán illusztrációként bemutatott csángó példaanyagból az látszik, hogy a szerkezet nem vezethető le kizárólag a köznyelvi használatban érvényesülő szabályszerűségekből, következésképp nem írható le a forgalomban levő elméletek módosítása nélkül. A továbbiakban a konstrukció szerkesztési szabályait meghatározó tényezőket járjuk körül, és azt igyekszünk igazolni, hogy az említett sajátosságok egy része aspektuális okokkal, illetve a szerkezet aspektuális funkcióival magyarázható. Az ezekből le nem vezethető adatoknál pedig jól látszik, hogy a kiinduló séma túlképzésének milyen nyomvonalai állapíthatók meg. A „túlképzés" fontos tényezőjeként a román nyelv hatását is megemlítjük.

3.2 A szerkezet aspektuális funkciói a köznyelvben

Ahogy az előzményekben már láttuk, a témával foglalkozó szakirodalom, noha elsősorban a bemeneti ige argumentumszerkezetének sajátosságaiból indul ki, a PHISz képzésének leírásakor említ bizonyos aspektuális kritériumokat is. Alberti (1998) passziválási művelet eredményeként elemzi ugyan a szerkezettípust, funkciójaként mégis a perfektivitás magyar nyelvi pótlását nevezi meg[14], Tóth (2000) pedig – noha megjegyzi, hogy a perfektív aspektus, rezultatívum és passzív diatézis között szoros kapcsolat van több, genetikailag nem rokon nyelvben, az igei passzívum szimptómájának a szintaktikai elnyomás eredményeként csak impliciten megjelenő argumentumot tartja, ezért – a PHISZ-et állapot jellegű rezultatív (stative resultative) szerkezetnek minősíti kiemelve, hogy bemeneti alakként csak perfektív igék szolgálhatnak. Az adatok és a szakirodalomban is szereplő megfigyelések fényében elmondható, hogy a vizsgálatunk középpontjában álló *van/lett + V-vA* alakú szerkezetek alapvető funkciója a rezultativitás kifejezése, mely – szemantikája révén – rokonságot mutat a különböző nyelvekben meglévő perfektummal (pl. az angol perfect igeidők), így a szerkezettípus valóban tekinthető a perfektum magyar nyelvi pótlásának egyik eszközeként.

Továbbá a PHISz előállításának szemantikai-pragmatikai kritériumai közt említettük az eredményállapot látványosságának fokát, illetve az érintettség (behatottság) mértékét, l. 1.2 rész. Az effajta megszorításokat egyszerűbben a következőképpen fogalmazhatjuk át: a szerkezet képzésének előfeltétele, hogy az alapige által kifejezett múltbeli eseménynek a (reichenbachi) referenciaidőre vonatkozó relevanciával kell bírnia[15]; ez ugyanakkor a már említett perfektum egyik alapvető jellegzetessége.[16]

Emellett (és a passziváláselméletek ellen) szól az előzőekben már tárgyalt perfektivitási kritérium, mely a bemeneti alakok egyik szűrőjeként működik a nyelvek egy részében[17], így a magyar nyelv esetében is.[18] A perfektivitással, illetve a szerkezettípusnak a perfektumot pótló funkciójával kapcsolatban fontos tisztázandó kérdés, hogy milyen mértékben követi a valódi perfektum képzésének szabályait.[19] Ennek és a szerkezettípus funkcióinak felderítéséhez fontos adalékul szolgálnak Dahl (1985) perfektummal kapcsolatos észrevételei.

---

[14] „I claim that the patient preferring version of passivization serves as a substitute for perfect aspect." (Alberti 1998: 118.) Bár Alberti aspektusról (perfect aspect) beszél, jelen esetben indokoltnak tűnik azt a perfektumra (igeidőre) vonatkoztatni, annál is inkább, mivel az aspektusirodalom sem egységes a terminológiát illetően: bizonyos szerzők (vö. Comrie 1976, Klein 1994) az aspektuális kategóriák között tárgyalják a perfektumot is.

[15] A megszorítás természetesen továbbra is csak a pragmatika szintjén értelmezhető, és ennélfogva beszélőnként, illetve kontextustól függően változó grammatikalitási ítéleteket eredményezhet, ám ugyanez érvényes az eredményállapot látványosságának, tartósságának, illetve az alany érintettségének fokára vonatkozó kritériumegyüttesre is.

[16] Comrie (1976) hasonló használati szabályt tulajdonít a perfektumnak („...the perfect indicates the continuing present relevance of a past situation", l. Comrie 1976: 56), típusai között pedig elsőként az eredményállapotot leíró perfektumot vagy rezultatív perfektumot (perfect of result) emeli ki, mivel az a vizsgált kategória prototipikus alakja („...in the perfect of result, a present state is referred to as being the result of some past situation: this is one of the clearest manifestations of the present relevance of a past situation", l. Comrie 1976: 56).

[17] Comrie (1976) a perfektum és a perfektív aspektus összefüggéseiről írott fejezetében egyrészt hangsúlyozza, hogy ezek két, több szempontból különböző kategóriát képeznek, másrészt kiemeli, hogy a nyelvek egy részében a perfektum csak perfektív aspektusú bemeneti igékre korlátozódik, míg ennek ellenkezője, tehát az imperfektív bemenetre való korlátozottsága a perfektumnak sehol sem fordul elő. Ennek oka a perfektivitás és perfektum közötti összefüggésben rejlik: a perfektum az ige által leírt esemény következményeit láttatja, s nagyobb valószínűséggel referálunk befejezett események következményeire, mint a még nem lezárultakéra (vö. Comrie 1976: 63–64).

[18] Megjegyzendő, hogy előfordulnak ugyan imperfektív bemeneti igéből képzett PIHSz-ek is, ám ezek az esetek többségében jelöltnek minősülnek.

[19] A perfektumként való értelmezés számára látszólag problémát jelentő tény, hogy a PHISz képzésének művelete nem működik bizonyos igecsoportokon (pl. az unergatív igéken), miközben perfektumra ebben a tartományban is szükség lenne (még akkor is, ha éppen az unergatív igék azok a három igeosztály közül, amelyek legnagyobbrészt imperfektívek). Nem meglepő azonban ez alapján, hogy a köznyelvben éppen ez van változóban: néhány unergatív igéből képzett PHISz a beszélőközösség számára elfogadható.

Dahl a perfektum fő használataként az eredményállapot leírását tekinti, melyet a továbbiakban rezultatív perfektumnak (perfect of result) nevezünk. A rezultatív perfektum leírásakor Nedjalkov (1983) alapján további két rokon kategóriát mutat be, melyek közül a rezultatívumokét emeli ki, és példázza egy a svéd nyelvben meglévő szerkezettípussal. A rezultatívumok és rezultatív perfektumok közös jegye, hogy olyan állapotokat írnak le, melyek egy előző esemény eredményeképpen álltak be, a két szerkezettípus közti különbség pedig az, hogy az egyszerű rezultatívummal ellentétben a perfektumban hangsúlyt kap a világ állapotának megváltozása, tehát az azt kiváltó esemény, folyamat.[20]

Álláspontunk szerint a köznyelvi PHISz-ek (*van* + *-vA* és *lett* + *-vA)* – bizonyos megszorításokkal – betöltik a két említett szerkezettípus funkcióit. A legfontosabb ilyen megszorítás a megváltozó funkciókiosztási mintázattal kapcsolatos, melynek alapján több szerző is passziválási műveletként írja le a szerkezettípust. Mivel Tóth (2000) és Bartos (2008) is meggyőzően érvel amellett, hogy a szerkezettípus nem értelmezhető passziválási műveletként, e helyen csak a jelenség hátterében álló szemantikai sajátosságokat említjük meg.

Ezzel kapcsolatban fontos Comrie (1976) megjegyzése, mely szerint sok nyelvben a perfektum kifejezhetősége szoros kapcsolatban van a passzív szerkesztésmóddal. Comrie az aspektus és diatézis (active/passive voice) vizsgálata kapcsán megjegyzi, hogy bizonyos nyelvekben a perfektum kifejezése csak passzív szerkesztésmódban lehetséges. Ennek egyik szemantikailag-pragmatikailag is jól érzékelhető oka abban rejlik, hogy a történések következtében beálló változás sokkal jobban érzékelhető a tárgyon, mint magán a cselekvőn, s emiatt kaphat a tárgy hangsúlyos helyzetet ott, ahol eredetileg a cselekvő kapja az alany szintaktikai szerepét (vö. Comrie 1976: 84–6). Részletesebb elemzését nyújtja a kérdésnek Jerzy Kurylowitz, aki az indoeurópai nyelvek inflexiós kategóriáinak alakulását követi nyomon munkájában, és egyértelműen rokoníthatónak tartja a perfektum és passzívum kategóriáit, alapvetően az intranzitív jellegben, tehát feltételezhetően *páciens* → *alany* funkciókiosztási mintában látva a kettő közös szemantikai jegyét.[21] Az említett sajátosság vonatkozik az egyszerű rezultatív szerkezetekre is, erre példa a Dahl által bemutatott svéd rezultatívum is, mely ugyanezt a mintát követi.[22]

3.2.1 *van/volt* + *-vA*: rezultatívum

Az eddigiek alapján fenntartható (vö. Tóth 2000 is), hogy a *van/volt* + *-vA* alakú PHISz-ek megfelelnek a rezultatívumként való értelmezés kirtériumainak. Az efféle szerkezetek fő jellemzője, hogy teljesítik a referenciaidőre vonatkozó relevancia pragmatikai kritériumát, bemeneti alakként csak perfektív aspektusú igéket engednek meg, a kimeneti szerkezet pedig állapot jelentésű, így inkompatibilis a folyamatjelentést feltételező határozókkal és a ferde esettel kifejezett ágensi argumentummal.

[20] A szerző a svéd nyelvben használatos rezultatívum és rezultatív perfektum összehasonlításával támasztja alá érvelését: a svéd rezultatívum szabadon kombinálható a *még mindig* időhatározóval, míg a perfektum inkompatibilis vele: *Han ar fortfarande bortrest* 'He is still away-gone' – *??Han har fortfarande rest bort* 'He has still gone away' (vö. Dahl 1985: 134).

[21] „Now the state of affairs as attested by the historical languages is clearly this: the perfect and the (medio) passive are genetically related. This is borne out by the similarity of endings, and by the old intransitive value of the perfect and its strong association with the present mediopassive, chiefly in Greek" (Kurylowitz 1964: 58); vagy más helyütt: „These formal and semantic facts authorize us to consider the I.E. perfect as a verbal form denoting a state (resulting from a preceding action) and intimately related to the mediopassive. The semantic feature common to these two categories was the intransitive value, the differentiating contrast being state (perfect) versus action (in the mediopassive)..." (Kurylowitz 1964: 61–2).

[22] „The construction is 'ergative' in the sense that the subject is interpreted as the 'deep' subject of intransitives and as the 'deep' object of transitives" (Dahl 1985: 134).

3.2.2 *lett/volt/lesz* + *-vA*: kvázi-perfektum

A *lett/volt* + *-vA*[23] alakú szerkezetek szintén teljesítik a referenciaidőre vonatkozó relevancia kritériumát, és csak perfektív bemenetből képezhetőek, ám az egyszerű rezultatívumokkal ellentétben folyamatjelentésük van, tehát kombinálhatóak a folyamatjelentést feltételező határozókkal, ugyanakkor a ferde esettel kifejezett ágensi argumentum is megengedett, továbbá az ilyen szerkezeteket tartalmazó mondatok aspektuális szempontból nem állapot jelentésűek, hanem perfektív aspektusúak (pl. *A levél egy óra alatt lett megírva*; *A levél általam lett megírva*). Ezekre a jegyekre alapozva a szerkezettípust a más nyelvekben létező perfektum pótlásának fő eszközeként, kvázi-perfektumként tekinthetjük.

3.3 A *kopula + V-vA* konstrukciók aspektuális jegyei a csángó nyelvváltozatban

Korábban utaltunk már arra, hogy a PHISz-ek csángó nyelvváltozatban kimutatható, a köznyelvitől jelentősen eltérő disztribúciós sajátosságai nagyrészt a szerkezet aspektuális funkcióival magyarázhatóak. Ez elsősorban arra vonatkozik, hogy az adatok tanúsága szerint a szerkezettípus csángó nyelvváltozatbeli alakja egyaránt lefedi a köznyelvi *van* + *-vA* és *lett* + *-vA* sémájú szerkezetek funkcióját, és ennek megfelelően követheti mindkét disztribúciós mintát. Az, hogy a korpuszban talált 1472 példa *van* + *V-vA* alakú PHISz, *lett* + *V-vA*-ra pedig csak egyetlen adat van, szintén azt a konklúziót támogatja, hogy a csángó nyelvjárásban a *van* + *V-vA* tölti be azt a funkciót is, amit a köznyelvben a *lett* + *V-vA*.

3.3.1 *van/volt* + *-vA* mint rezultatívum

A csángó nyelvváltozatban használt, rezultatívumként értelmezhető szerkezetek egy része köznyelvi mintát követ, illetve megegyezik a köznyelvi szerkesztésmóddal: teljesíti a referenciaidőre vonatkozó relevancia pragmatikai kritériumát; a bemeneti ige tranzitív (20) vagy unakkuzatív (21), így argumentumszerkezet szempontjából sem mutatnak eltérést a köznyelvi alakokhoz képest; a kimeneti szerkezet pedig állapot jelentésű, így inkompatibilis a folyamatjelentést feltételező határozókkal, határozós szerkezetekkel.

(20) a. Abba, a fel vót írva, hogy mikor jönnek a bocsúsok, akkor ott lássák.
b. Gondolták, hogy ki tudja, mi van eltemetve benne.
c. De nagyböjtbe nem erőst jöttek, mert meg volt tiltva.

(21) a. El van bolondulva a világ, esszevegyült a világ.
b. Ment, ment, ment a pusztaságba, bé volt sötétülvel, nem látott.
c. Miko' hazaértünk, meg voltunk fagyval.

Az ilyen és ezekhez hasonló példákon kívül találhatunk viszont egyéb olyan adatokat is, amelyek az egyszerű rezultatívumok kategóriájába tartoznak, köznyelvi megfelelőik azonban nincsenek:

[23] A *volt/lesz* + *-vA* alakú szerkezetek követhetik az állapot jelentésű rezultatívumokra és a folyamat jelentésű kvázi-perfektumokra jellemző disztribúciós mintát is, mivel a *van* múlt és jövő idejű alakja gyakran a *lett* ige szinonimájaként használatos ('válik valamivé'), illetve annak funkcionális jegyeit hordozza. Érdemes itt megemlítenünk egy harmadik hasonló esetet is, a *jön* ige nyelvjárási használatát ebben a szerkezettípusban, mely a *lesz* ige kontextuális szinonimájának minősül az olyan alakokban, mint *Ez ide jő várval* (ide jön varrva), s ugyancsak ilyen funkciót tölt be (vö. Márton Gyula 1972: 157).

(22) a. Nem kérik meg a lányokat? Há meg vannak kérve suk üdeje [...].
b. S amikor egyszer bétették, akkar... [Elviszi...] Há. Akkor el van vive!
c. (Az a pénz, amelyiket magad a kezedvel odaadod, azt nem panaszolja senki. Hogy mondjam, ne bánja meg senki...) Akkor az ugye meg van bánva.

(23) a. Éltünk négyen, met most csak ketten vagyunk maradva.
b. A legnagyobb testvérem meg van halval.
c. [...] én kicsike votam, akkor még nem is még votam akkor megszületvel.

A (22) és (23) alatti példák bemeneti alakjai olyan tranzitív és unakkuzatív igék, melyek PHISzei a sztenderd nyelvváltozatban nem használatosak, illetve nem szokványosak. Az ilyen példák rendkívül gyakori előfordulásából arra következtethetünk, hogy a csángó nyelvjárásban ezek nem minősülnek marginális eseteknek, hanem inkább a képzési szabályok kiterjesztésének eredményei. Láttuk, hogy a rezultatívumokra vonatkozó fő megszorítás pragmatikai szinten a referenciaidőre vonatkozó relevancia megléte, szintaktiai-szemantikai szinten pedig a folyamat jelentést feltételező határozókkal való inkompatibilitás. Ennek figyelembevételével arra következtethetünk, hogy az általános érvényű kiterjesztés alapjául a relevancia elve szolgál, szintaxisban is értelmezhető eredménye pedig az, hogy ebben a nyelvváltozatban a rezultatív szerkezettípus nagyságrendekkel produktívabb a különböző argumentumszerkezeti sémákat követő igék körében, mint a köznyelvi használatban. Ugyancsak ehhez szolgál adalékul a tény, hogy viszonylag nagy számban (összesítésben adataink 15%-ában) fordulnak elő unergatív igékből képzett rezultatív szerkezetek is (l. a 2.3.1 alatti csángó példákat is). Vizsgálatunkban kiemelt fontosságot tulajdonítottunk az e példák által képviselt szerkesztési sajátosságnak, mivel ez egyike a legfontosabb szerkesztésmódbeli eltéréseknek köznyelv és csángó nyelvjárás között.

3.3.2 *van/volt* + *-vA* mint kvázi-perfektum

A továbbiakban azokat az eseteket említjük meg, amelyekben a vizsgált szerkezettípus nem értelmezhető egyszerű rezultatívumként, hanem a köznyelvi *lett* + *-vA* alakú, fentebb kvázi-perfektumnak nevezett konstrukciók disztribúciós mintáját követik. Az ilyen szerkezetekre jellemző, hogy alakilag azonosak a rezultatív szerkezettípussal, de folyamatjelentést hordoznak, amit az is jelez, hogy szabadon kombinálhatók a megfelelő határozókkal, illetve ferde esettel kifejezett ágensi argumentummal, vö. (12), (18).

Az efféle szerkezetek természetesen a sztenderd nyelvváltozatban is léteznek (vö. 3.3.1), mégis kiemelt jelentőségük van, mivel a csángó nyelvváltozatban – adataink szerint – szinte kizárólagos a *van* ige múlt idejű alakjának használata ebben a szerkezettípusban, sőt (vélhetően román hatásra, vö. 3.4.1) a *van* jelen idejű alakja is előfordul. Ezzel magyarázható tehát a konstrukció szerkesztésekor követett kétféle disztribúciós minta, a folyamatjelentés és a ferde esettel kifejezhető ágensi argumentum.

3.4 Egyéb képzési sajátosságok

Az eddig tárgyaltakon kívül meg kell említenünk néhány olyan jelenséget is, melyek nem vezethetőek le a leírt szabályszerűségekből, aspektuális funkciókból. Elsőként a román nyelv hatásának tulajdonítható szerkesztési sajátosságokat mutatjuk be, majd az imperfektív bemenetből előállított szerkezetek csoportját vizsgáljuk meg.

3.4.1 A román nyelv hatásával összefüggésbe hozható jelenségek

A román nyelvben az ún. passzív diatézist lexikai-grammatikai kategóriaként határozzák meg, mely tranzitív igéket érint, és amelyet elsősorban az ige lexikális szemantikája és az ige által jelölt esemény dinamikussága korlátoz. Alakját tekintve egy létigei kopulát és az ige particípiumi alakját tartalmazza, vö. (24a); ez utóbbi, akárcsak a predikatív melléknév, eset-, szám- és nembeli egyeztetést mutat a mondat szintaktikai alanyával, anélkül azonban, hogy elvesztené igei szemantikáját (vagy vonzatait). Ebben különbözik azoktól a predikatív, melléknévi használatú particípiumoktól, amelyek (esetenként) intranzitív igei alapúak, ezek ugyanis egy statikus állapotot/tulajdonságot jelölnek, vö. (24b). Felszíni megjelenését tekintve azonban a két szerkezet azonos.

(24) a. Copilul a fost linistit de mama.
gyerek-a AUX meg-nyugtat$_{PART}$ által anya-az
'A gyerek meg volt nyugtatva az anyja által.'

b. Copilul a fost linistit.
gyerek-a AUX nyugodt$_{PART}$
'A gyerek nyugodt volt.'

(24a) mintájára igen gyakoriak korpuszunkban a (25)-ben illusztrált példák:

(25) a. Isztentől van teremtve mindenféle.
b. Tudják-e még mi van az égbe, ami az emberkéztől van csinálva?
c. Minden falu össze van járva tőllik.

A román nyelvi minta hatása azonban vélhetően még ennél is általánosabb és áttételesebb: a (26) alatti (szórendjében is román mintát követő) példák a köznyelvi **Az ablak négykor van betörve* mondatnak felelnének meg, abban a jelentésben, hogy a határozóval jelölt időpont az alapige által kifejezett esemény idejére, nem pedig az állapot fennállásának idejére vonatkozik. Míg ez a köznyelvben nem lehetséges, a csángó példákban többször előfordul, és annyiban a köznyelvi *lett + V-vA* mintát követi, hogy eseményre utaló határozók megjelenhetnek az ilyen mondatokban, azonban a köznyelvi *lett + V-vA* szerkezetekkel szemben a csángó nyelvváltozatban ezeket nem csak tranzitív igékből lehet előállítani. A szerkezettel kapcsolatba hozható román nyelvi sémát (26b)-re például (27a) szemlélteti, vö. (27b).

(26) a. 80-ban fel vagyok szentelve páternak.
b. Vagyok születve 44-be, egyedikén a májusnak.
c. S meg vagyok gyónva, most első pénteken.
d. November 7-én vagyok beirva a születési könyvembe.

(27) a. Sunt născut în 44.
van.1SG született$_{PART}$ -bAn 44
'lit. Született vagyok 44-ben.'

b. M-am născut în 44.
CL(REFL)$_{1SG}$ habeo$_{m-lt1SG}$ született$_{PART}$ -bAn 44
'44-ben születtem.'

3.4.2 Imperfektív bemeneti alakokból képzett szerkezetek
A szerkezet túlképzésének másik iránya – ha kis számú adatban mutatkozik is meg – az imperfektív aspektusú bemeneti igék körében mutatható ki. Ezeket az eseteket példázzák a következő mondatok, (l. még a (2.3.3)-ban idézett példákat):

(28) a. Azért a lélekért van imádkozva, ez az enyém!
b. Megállítom megálltak, s felvettek, s megkérdték merrefelé vagyunk utazva, s én megneveztem
c. [...] met ez nem most van történve, van vagy tíz, tizenöt esztendeje.
d. Ahol megmutitódott Szűz Mária, ott látod-e, kijött egy víz. S ott a víz mellett kijött egy nagy trandafir, fa, uljan, s tálbe, nyárba, ha havazik, ha nem havazik az virágzik örökké. Ha nem virágozva lennék, akkor ott nem mutitódótt volna meg Szűz Mária.

A (15) típusú példákról elmondható, hogy bizonyos mértékben a szerkezet köznyelvi használatában is előfordulhatnak[24], ezzel szemben az unergatív és unakkuzatív igékből képzett (28a–d) típusúak csak a csángó nyelvváltozatban használatosak. Mindkét típust tekinthetjük analógiás képzés eredményének: a köznyelvben is meglévő, tranzitív bemenetből képzett szerkezetek a személytelenség kifejezését, illetve a személytelen szerkesztésmód funkcióját látják el[25], emiatt indokolt a használatuk, az unakkuzatív és unergatív igékből képzett szerkezetek esetében azonban ez a tényező nem játszhat szerepet, így egyszerű analógiás túlképzés eredményei lehetnek.

3.5 A csángó nyelvváltozatbeli PHISz szintaxisa

A csángó PHISz szintaxisa a Bartos (2008) által javasolt szintaktikai struktúra (7) részleges módosításával tűnik megoldhatónak. Azt feltételezzük, hogy a *-vA* toldalékra épülő FP funkcionális projekció komplementuma az ige kiterjesztett projekciója (tranzitív ige esetén a VoiceP kiépülése előtti, de a CAUS fölötti, unakkuzatív igék esetén pedig a CAUS alatti becsatolással). Ez az FP egy Ø aspektuális fej komplementumaként állapot aspektusúvá válik, egyébként viszont folyamat olvasatú. A CAUS ebben a modellben kizárólag az ágentivitásért felel, nem pedig a folyamatolvasatért, ugyanis az az unakkuzatív igék számára is elérhető, az ige lexikális szemantikájának függvényében. Tehát ha a bemeneti ige perfektív, akkor a szerkezet állapotaspektusát csak az FP-re épülő AspP biztosíthatja. Ha a bemeneti ige állapotige, az FP maga is állapot aspektusú, tehát AspP-vel való kiterjesztése indokolatlan. Ha a bemeneti ige imperfektív, akkor az

[24] Bartos (2008) a szerkezettípusban szereplő igenévképzős igékkel kapcsolatban írja le, hogy jelentésük eredményállapotra vagy állapotként szemlélt folyamatra korlátozódik (Bartos 2008: 23).
[25] A finnugor nyelvekre egyénként is jellemző, hogy a személyes/személytelen az alapvető diatézisbeli (voice) oppozíció inkább, mint az aktív/passzív (vö. Blevins 2003, és az ott idézett irodalom).

erre épülő FP értelemszerűen nem lehet AspP komplementuma, ugyanis az imperfektív aspektus nem implikál állapotváltozást. Az Asp fejben levő Ø affixum szerepe állapot aspektusúvá tenni egy (megelőző folyamatszakaszt és egy kulminációs pontot implikáló) állapotváltozást jelölő predikátumot. Míg a *van* kopula komplementuma mindig AspP, a *lett*-é (illetve a *lett* jelentésében használt *van/volt/lesz* kopuláé) FP, ami tehát önmagában folyamat olvasatú, ha nem állapotige a bemenet.[26]

Amint fentebb is láttuk, a csángó nyelvváltozatban a köznyelvi *lett* kopula funkcióját is a *van* alakjai töltik be. Ezért ebben a nyelvváltozatban a *van* nem csak AspP-t, hanem FP-t is felvehet komplementumául. A csángó nyelvváltozatban a rezultatívum csak perfektív bemenetből eredményez grammatikus PHISz-t, vö. (29); a *van* ilyenkor AspP-t vesz fel komplementumául. Mivel tehát imperfektív és állapotigék nem terjeszthetők ki AspP-vé a fentiek alapján, ilyen szerkezeteket nem találunk ebben a nyelvváltozatban sem.

(29) a. Volt egy szomszédja, el volt menve sok időtől.
b. Extraterestuk ['földönkívüliek'], tudod, hogy mondják, hogy más fődről vannak jövel.
c. (Az a pénz, amelyiket magad a kezedvel odaadod, azt nem panaszolja senki. Hogy mond jam, ne bánja meg senki ...) Akkor az ugye meg van bánva.
d. Akár hogy es tőlem nincsen soha elfelejtve, soha el nem menek úgy..., mondjam, hogy elmenek misére és..., sokat segiltek.
e. Minden falu össze van járva tőllik.

A csángó nyelvváltozatban a kvázi-perfektum (mely tehát mindig perfektív aspektusú bemeneti igét feltételez), mint láttuk (vö. 3.3.2), a kopula múlt és jelen idejű alakjával egyaránt előfordul. A kopula ilyenkor FP-t vesz fel komplementumául, vö. (30). Hasonlóan FP a komplementuma annak a kopulának is, amely imperfektív bemeneti igéjű PHISz-t hoz létre, vö. (31).

Mivel modellünkben az eseményszerűség (eventivity) nem kötődik a CAUS-fejhez, hanem a CAUS alatt is elérhető, és csak az ige lexikális szemantikájának függvénye, így várható, hogy kvázi-perfektum és az imperfektív bemenetű *'lett'+ V-vA* is az unakkuzatív igék tartományában is létrehozható legyen, vö. (30a–b) vs. (30c), illetve (31a–b) vs. (31c–d).

(30) a. Vagyok születve 44-be, egyedikén a májusnak.
b. S osztán mind kijött, meghótt. Idefelé van meghalva, de mind kínlódva van meghalva, s azétt es kerütték.
c. Koporsó meg volt csinálva egy embertől magának, s vették Jézust, s belétették.[27]

[26] Azokban a ritka esetekben, amelyekben a bemeneti ige állapot aspektusú (pl. ismer), a szerkezet nem szintaktikailag, hanem szemantikailag/pragmatikailag lesz rosszulformált, ugyanis ilyenkor nincs olyan állapotváltozás, ami valamilyen (releváns) utóállapothoz vezetne. Mivel a *van + V-vA* és a *lett + V-vA* konstrukció egyaránt rezultatív (vö. 3.), ilyen állapotváltozás nyomán létrejövő utóállapot megléte a jólformáltság feltétele. A köznyelvi és a csángó *'lett'+ V-vA*, úgy tűnik, abban különböznek, hogy a csángó nyelvváltozatban produktívabbak a csak folyamatszakaszt (és kulminációs pontot nem) tartalmazó eseményt jelölő predikátumok, vö. (31). Mivel az állapotigék esetében még folyamatszakaszról sem beszélhetünk, azt várjuk, hogy a csángó nyelvváltozatban sem lehessenek PHISz bemenetei, amit az adatok igazolnak is.

[27] Az utóbbi szerkezettípus (a tranzitív igékkel) a köznyelvben sem ismeretlen, vö. (i). Hasonlóan az imperfektív bemenetű *'lett'+ V-vA* is példázható a köznyelvből van kopulával, vö. (ii).
(i) A hús zsírban van megsütve.
(Bartos 2008: 26 (43a))
(ii) ?A bajai szerelvény (ma) dízellel van vontatva.
(Bartos 2008: 23 (35b))

(31) a. Megállítom megálltak, s felvettek, s megkérdték merrefelé vagyunk utazva, s én megneveztem.
b. [...] met ez nem most van történve, van vagy tíz, tizenöt esztendeje.
c. Az es vót hajtva tőle, az én emberemtől, örökké jött a dologról, italos vót.
d. Én egy üdőbe, mikor volt a kommunisták, nagyan vótam üldözve, mert jöttek Magyarországról, mert filmet csináltak.

4. Összegzés

Összegezve az eddigieket elmondhatjuk, hogy a köznyelvi rezultatív szerkezettípus megtalálható a csángó nyelvváltozatban is, képzése azonban sokkal többrétű annál, mivel egyrészt kiterjed a szakirodalomban korábban unergatívként kategorizált igeosztályra is, másrészt a köznyelvi szerkezettípusban korlátozottabb termékenységű tranzitív és unakkuzatív igék körében szinte teljesen produktív, továbbá a köznyelvinél nagyobb mértékben enged meg imperfektív bemeneti igét, és (ezzel is összefüggésben) folyamat jelentésű kimenetet. Ezek oka, hogy noha a szintaxisnak a köznyelv és a csángó nyelvváltozat esetében is túl kell generálnia a szerkezetet és a pragmatikai szűrőre bízni a szelektálást, a két nyelvváltozatban a pragmatikai szűrő (az alapige által kifejezett esemény referenciaidőre vonatkozó relevanciaszabálya) eltérően működhet.

Úgy tűnik tehát, hogy noha kommunikációs hatását tekintve a szerkezet hasonlóságokat vagy éppen átfedéseket mutat a passzívummal, a passzívum szerkezetátalakítást feltételező értelmében mégsem tartható annak. Az ige argumentumszerkezetére alapozó, a PHISz-ek jól/ rosszulformáltságát annak különbségeiből levezetni igyekvő elméletnek pragmatikai megszorítások hadáról kell számot adnia. A szemantikai/aspektuális megközelítés ezzel szemben a bemeneti ige aspektuális jegyeit tekinti alapvetőnek (ami a maga sorrendjében meghatározza a bemeneti ige argumentumszerkezetét), és a grammatikus PHISz formálásának feltételeiként az ige lexikális szemantikai tulajdonságainak és a konstrukció szemantikai tulajdonságainak összhatását nevezi meg.

A csángó PHISz-eknek a köznyelvihez képest mutatott produktivitási eltéréseiről tehát – vizsgálatunk eredményei szerint – olyan tényezők együttes figyelembevétele adhat számot, mint a szerkezettípus aspektuális funkciói, (ezzel szoros összefüggésben) az említett pragmatikai szűrő eltérő működése, az egyszerű analógiás képzés, és a nagy mértékben kimutatható román nyelvi hatás. Vizsgálatunk során világossá vált az is, hogy a szerkezettípust tárgyaló, argumentumszerkezet alapú elméletek egyike sem alkalmas módosítás nélkül az e nyelvváltozatban megfigyelhető sajátosságok magyarázatára, illetve azok levezetésére. Erre a módosításra tettünk kísérletet a 3.5 pontban.

Hivatkozások

A. Jászó Anna 1991. A mondattani elv. *Magyar Nyelvőr* 115: 45–58.

Alberti Gábor 1996. Passziválási művelet a magyarban. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXVII. Szeged. 7–46.

Alberti Gábor 1997. Argument Selection. *MetaLinguistica* 5. Peter Lang. Frankfurt am Main.

Alberti Gábor 1998. On passivization in Hungarian. In: Caspar de Groot – Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian* 6. JATE. Szeged. 103–123.

Bartos Huba 2008. The syntax of Hungarian -vA adverbial participles: A single affix with variable merge-in locations. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces.* Mouton de Gruyere. Berlin. (Megjelenés előtt). Online. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/adv/AdvCh4.pdf (2009.01.01.)

Bene Annamária 2005. *Az igék bennható–mediális–tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában.* PhD-disszertáció. ELTE BTK. Budapest.

Blevins, James P. 2003. Passives and impersonals. *J. Linguistics* 39: 473–520.

Comrie, Bernard 1976. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems.* CUP. Cambridge.

Dahl, Östen 1985. *Tense and aspect systems.* Blackwell. Cambridge MA, Oxford.

Embick, David 2004. On the Structure of Resultative Participles in English. *Linguistic Inquiry* 35/3: 355–392.

É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv* I. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Horváth László 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133.

Jaeggli, Osvaldo A. 1986. Passive. *Linguistic Inquiry* 17: 587–622.

Károly Sándor 1967. A magyar intranzitív–tranzitív igeképzők. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok* V. Budapest. Akadémiai Kiadó. 189–218.

Kertész Judit 2005. *Eseményszerkezet, aspektus, mondatszerkezet. A predikatív határozói igenevek.* Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest.

Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Klein, Wolfgang 1994. *Time in Language.* Routledge. London.

Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 229–527.

Komlósy András 1994. Complements and Adjuncts. In: Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin (szerk.): *Syntax and Semantics 27. The Syntactical Structure of Hungarian.* Academic Press. New York. 91–178.

Kurylowicz, Jerzy 1964. *The Inflectional Categories of Indo–European.* Carl Winter Universitätsverlag. Heidelberg.

Laczkó Tibor 1995. The Syntax of Hungarian Noun Phrases. A Lexical-Functional Approach. *MetaLinguistica* 2. Peter Lang. Frankfurt am Main.

Laczkó Tibor 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 409–451.

Laczkó Tibor 2005. Nominalization, participle formation, typology, and lexical mapping theory. In: Piñon, Christopher – Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian* 9. Papers from the Düsseldorf Conference. Akadémiai Kiadó. Budapest. 207–230.

Levin, Beth – Malka Rappaport-Hovav 1995. *Unaccusativity. At the syntax–lexical semantics interface.* MIT Press. Cambridge, Mass.

Márkus Andrea 2008. *Participles and the passive in Hungarian.* MA thesis. ELTE. Budapest.

Márton Gyula 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Kriterion. Bukarest.

Németh Boglárka 2007. *A predikatív határozói igeneves szerkezetek. Egy aspektuális megközelítés.* Magiszteri dolgozat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár.
Perlmutter, D.M. 1978. Impersonal Passives and the Unaccusativity Hypothesis. In: *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society.* Berkeley Linguistic Society, University of California. Berkeley. 157–189.
Smith, Carlota 1991. *The Parameter of Aspect.* Kluwer. Dordrecht.
Tóth Ildikó 2000. VA- and VÁN- participles in Hungarian. In: Alberti Gábor – Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 7.* JATE. Szeged. 239–256.
Tóth Ildikó 2001. Impersonal Constructions and Null Expletives. In: Kenesei István (ed.): *Argument Structure in Hungarian.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 51–78.

Kádár Edit
Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék
ekadar@yahoo.com

Németh Boglárka
Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék
nemethbogi@yahoo.com

Nekem el kell menni/el kell mennem/ el kell, hogy menjek/el kell menjek/ el kellek menni

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés[1]

E tanulmányban a címben idézett, eltérő földrajzi megoszlású, nyelvjárási változatoknak tekinthető szerkezeteket elemzem. Azt vizsgálom, mi az, ami közös, és mi az, ami eltérő bennük. Arra is választ keresek, miért épp a személytelen modálisok: a *kell* és a *szabad* esetében alakultak ki különféle szerkezeti változatok; miért nem az *akar*, a *szeretne* vagy a *fog* jelenik meg dialektusonként eltérő szerkezetekben.

A szerkezetváltozatok megjelenését azzal magyarázom, hogy a *kell* és a *szabad* tulajdonságai olyan sajátos komplexumot alkotnak, melynek egyes elemei egymásnak ellentmondó követelményekkel járnak együtt. Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására az „univerzális grammatika", ez az emberi nyelvek közös sajátságait meghatározó, velünk született nyelvtani rendszer nem tartalmaz „kész" sémát, ezért alakulhattak ki a különféle grammatikaváltozatokban különféle megoldási kísérletek.

A problémák forrása, hogy a *kell* és a *szabad* jelentéstanilag segédigék, sőt egyes elemzésekben a *kell* prozódiailag is az, mondattanilag viszont – a magyarban nem lévén modális segédigei kategória – a *kell* igeként, a *szabad* pedig igeként vagy melléknévként viselkedik. Ha egy ige és egy neki alárendelt igei kifejezés ugyanarra az eseményre vonatkozik, tehát az alárendelt igei kifejezésnek nincs független ideje és aspektusa, a legkézenfekvőbb megoldás az időjeles igének időjel nélküli (infinitivusi) igei kifejezéssel való bővítése – ahogy ez az *akar* vagy a *szeretne* esetében történik. A *kell* és a *szabad* esetében az okoz nehézséget, hogy személytelen igék. Univerzális grammatikai elv, hogy időjel nélküli ige nem engedélyez nominativusban álló alanyt, ezért egyéb esetadó hiányában a főnévi igenévnek csak odaértett, a főige alanyával vagy tárgyával azonosított, – generatív szóhasználatban – valamely főmondati bővítmény által „kontrollált", rejtett alanya van. Kontrolláló főmondati bővítmény híján azonban a főnévi igenévnek nem lehet odaértett alanya; hangzó alanyhoz viszont esetadó szükséges. A különféle mondattani változatok ezt a problémát oldják meg különféle módokon.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 213–228.

[1] Köszönetet mondok írásom lektorának fontos megjegyzéseiért, hasznos kérdéseiért és érdekes példáiért.

Írásom 2. részében a címben felsorolt szerkezeti változatok földrajzi megoszlásáról ejtek szót, a 3. részben a *kell* és a *szabad* sajátságait vizsgálom, majd a 4–8. részben az egyes változatokat elemzem generatív mondattani keretben. A 9. részben összefoglalom megfigyeléseimet.

2. A változatok földrajzi megoszlásáról

A *kell* és a *szabad* állítmányokkal előforduló szerkezetfajták földrajzi megoszlásáról nem készült átfogó felmérés; a töredékes szakirodalmi adatokat (például Hegedűs 2003) itt csupán esetleges megfigyelésekkel tudom kiegészíteni. A legáltalánosabbnak a *nekem el kell menni* változat látszik, ezt a magyar nyelvterület egészén mondják. Az *el kellek* (pontosabban *köllök*) *menni* északnyugat-magyarországi: rábaközi és Vas megyei tájnyelvi változat, Kiss Jenő Mihályiból (Kiss 1982a,b), Balogh Lajos pedig Bükről (Balogh 2004) adatolja. Ez a forma a többi dialektusban és a köznyelvben helytelennek minősül. Az általam megkérdezett dél- és nyugat-dunántúli (pécsi, berhidai, celldömölki, győri stb.) beszélők a *nekem el kell menni* változat mellett az *el kell mennem* alakot használják. Paksi és zámolyi adatközlőim nyelvjárásában viszont csak az egész magyar nyelvterületen használatos *nekem el kell menni* változat él. Dél-alföldi informánsaim Szegedről, Szentesről, Békéscsabáról és Bajáról az *el kell mennem* alakot mondták anyanyelvi változatuknak. Északkelet-Magyarországon egészen Budapestig, sőt azon túl, Tatáig az *el kell mennem* mellett megjelenik az *el kell, hogy menjek* is. Szabolcsban és Kárpátalján ez a domináns változat – kivéve a korábban Máramaros megyéhez tartozó Visket és Aknaszlatinát, ahol az Erdélyben és a moldvai csángók körében általános *el kell menjek* verziót használják. Az *el kell menjek* újabban a magyarországi köznyelvbe is kezd beszivárogni (vö. Posgay 2000). Van azonban egy különbség a szerkezet moldvai/erdélyi és köznyelvi használata között: Erdélyben igekötő nélküli igékkel is lehetséges: *kell dolgozzak*, *kell siessek,* sőt igekötős igék esetében sem kötelező az igekötő előre vivése: *kell elmenjek*. A mai Magyarország területén e változatokat nem használják; a *kell elmenjek*-nek csak *az el kell menjek* változata fogadható el, a *kell dolgozzak*, *kell siessek* helyett pedig a *dolgoznom kell*, *sietnem kell* szerkezet az általános, melyben az infinitivus kerül a *kell* előtti hangsúlyos helyzetbe.

Összefoglalva az elmondottakat: nem reprezentatív felmérésen alapuló adataim szerint nyugaton és délen (azaz a Dunántúlon és Dél-Magyarországon) az *el kell mennem*, keleten (Moldvában és Erdélyben) az *el kell menjek* változat használatos. Az Alföld északkeleti részén (Kárpátalján és Szabolcsban) igekötős igékkel *az el kell, hogy menjek* az uralkodó. Közép-Magyarországon, a budapesti köznyelvet is beleértve mind az *el kell mennem*, mind az *el kell, hogy menjek* elfogadott (bár legtöbb megkérdezett érzett valamiféle stilisztikai különbséget a két alak között). Az erdélyi *el kell menjek* változat is egyre nyugatabbra hatol, bár használata Erdélyen kívül az igekötős igékre korlátozódik. Az *el köllök menni* csupán az ország északnyugati, német nyelvterülettel érintkező részén fordul elő.

3. A *kell* és a *szabad* sajátságai

A *kell* és a *szabad* modális igék (pontosabban a *szabad* igeként és melléknévként is elemezhető, vö. *szabadott, szabadna*). Eseményt jelölő állítmánnyal kapcsolódnak össze, annak modalitását (szükségességét, bizonyosságát, illetve lehetőségét) fejezik ki. Ők maguk azonban nem jelölnek külön eseményt külön szereplőkkel, tehát **jelentéstanilag segédigék**. A *kell/szabad-*

nak és az őt bővítő igei kifejezésnek nincs egymástól független, külön ideje. A valószínűséget kifejező episztemikus *kell* és az őt bővítő igei kifejezés mindig egyidejű, l. (1), és a szükségességet kifejező deontikus *kell* és az őt bővítő igei kifejezés ideje is átfedésben van (a beágyazott igei kifejezés nem lehet előidejű a főigéhez képest), l. (2). Egyetlen eseményről lévén szó, a két ige nemcsak az igeidőben, hanem az aspektusban is osztozik: ha a *kell*-t bővítő igei kifejezés atelikus, a szükségességhez sem rendelünk végpontot (2); ha telikus, az esemény végpontja egyszersmind a szükségesség végpontját is jelenti (3).

(1) Ásítoznak; álmosnak kell lenniük.
(2) Tanulnom kell.
(3) Meg kell tanulnom a verset.

Szendrői (2004) amellett érvel, hogy a *kell* **prozódiailag is segédige** jellegű: nem viselhet kifejezéshangsúlyt. Minthogy semleges mondatban a komment kifejezéshangsúlya (mely általában a mondat főhangsúlya is) a komment élén álló igére esik, semleges mondat kommentje nem kezdődhet *kell* igével. Ilyenkor igemódosítós infinitivus esetén az igemódosítót, igemódosító nélküli infinitivus esetén magát az infinitivust kell a *kell* elé, főhangsúlyos helyzetbe emelni. E művelet az igeként használt *szabad* esetében is lehetséges, de nem kötelező.

(4) a. ?*Kell megvárni a vonatot.
b. ?*Kell megvárnunk a vonatot.
c. ??Kell, hogy megvárjuk a vonatot.

(5) a. Meg kell várni a vonatot.
b. Meg kell várnunk a vonatot.
c. Meg kell, hogy várjuk a vonatot.

(6) a. ?Kell sietni.
b. ?Kell sietnünk.
c. ?Kell, hogy siessünk.

(7) a. Sietni kell.
b. Sietnünk kell.

Ugyanakkor a magyar alaktanban és mondattanban – mint Kenesei (2000) bizonyítja – modális segédigék nincsenek, a *kell* és a *szabad* mondattanilag főigeként viselkedik. Az univerzális grammatika elsődleges eszköze egy ige és az őt bővítő igei kifejezés időbeli és aspektuális egységének kifejezésére a beágyazott VP időjel nélküli főnévi igenévként való megfogalmazása. Azonban ezt a szerkezeti lehetőséget is korlátozza a *kell* és a *szabad* egy további sajátsága. Univerzális grammatikai elv, hogy minden hangzó bővítménynek esetre van szüksége, továbbá hogy az alany nominativusát az időjel osztja. Minthogy az időjel nélküli ige nem ad alanyának nominativust, a főnévi igenévnek egyéb esetadó hiányában csak odaértett, a főige alanyával vagy tárgyával azonosított, – generatív szóhasználatban – egy főmondati bővítmény által „kontrollált" rejtett alanya lehet. A (8a)-ban például az infinitivus rejtett alanyát a főmondati alany, a (8b)-ben a főmondati tárgy

kontrollálja.[2] Kontrolláló hiányában az infinitivus csak általános vagy határozatlan értelmű rejtett PRO alanyt enged meg (8c).

(8) a. Péter$_i$ szeretne$_i$ [PRO$_i$ hazamenni]
b. Éva látta Pétert$_i$ [PRO$_i$ hazamenni]
c. Nem szabad [PRO hazudni]

A *kell* és a *szabad* **személytelen ige**, tehát infinitivusi alany számára nem nyújt kontrollálót. Kontrolláló főmondati bővítmény híján a főnévi igenév alanya nem utalhat konkrét egyénre vagy egyénekre – hacsak nincs valamely egyéb, hangzó alanyt engedélyező esetadó a mondatban.

Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására (két ige ↔ egyetlen esemény; beágyazott infinitivus ↔ az infinitivusi alanyt kontrolláló bővítmény hiánya) az univerzális grammatika nem ad kész sémát, de kínál eszközöket. Ezekből a magyar nyelv különféle nyelvjárási változatai eltérő módon válogatnak.

4. A segédigés változat

A modális igék sok nyelvben nemcsak szemantikailag önállótlanok (nem jelölvén külön eseményt), hanem alaktanilag és mondattanilag is segédigeként viselkednek. A mondatszerkezetben nem igei csomópont alatt, egy összetett mondat főmondati régensének helyén találhatók, hanem az őket bővítő lexikális igével egy tagmondatban, az időjelet hordozó segédige helyén. Tekintsünk egy angol példát:

(9)

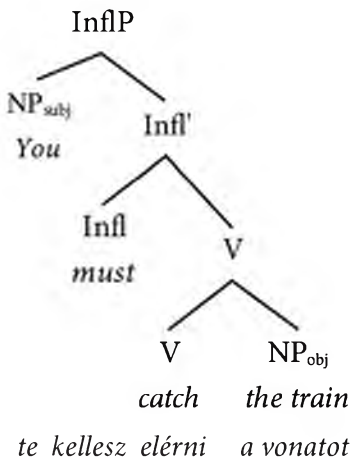

Felmerülhet, hogy (8b)-ben nem tárgyi kontrollról, hanem accusativus cum infinitivóról van szó, azaz a kiinduló szerkezetben a *Pétert* nem a főmondat, hanem a beágyazott mondat része. Ez a hipotézis a következőképpen cáfolható: Az (i) alatti mondat nem az (ii), hanem az (iii) alatti mondattal azonos jelentésű; míg (ii) akkor is igaz lehet, ha a napot magát nem láttam, csak a fényét, (i) és (iii) ebben a helyzetben hamis.

(i) Láttam a napot felkelni.
(ii) Láttam, hogy felkelt a nap.
(iii) Láttam a napot, amint felkelt.

Tóth (2000) a következő tesztet javasolja a kérdés eldöntésére: legyen az accusativusban álló főnévi kifejezés egy alanyi idiómarészlet, pl. *a kibújt a szög a zsákból* idióma *szög* eleme. Ha ez a kifejezés megtartja idiomatikus jelentését, akkor a beágyazott mondat alanya. Ha nem, akkor a főmondat tárgya. Vö.

(iv) Láttam a szöget kibújni a zsákból.

E példában a *szög*-nek csak konkrét, nem-idiomatikus jelentése van, tehát a főmondat tárgya.

A magyar köznyelvben ez a lehetőség nem létezik. A magyar alaktanból hiányzik a módbeli segédigék osztálya, és a magyar nyelv szintetikus jellegének megfelelően a magyar mondattanra sem jellemző az inflexiós toldalékok (az időjel és a személyrag) segédigei hordozóval való összekapcsolása.[3] Az északnyugat-magyarországi nyelvjárás kivételt képez; itt a *kell* mondattanilag is segédigeként viselkedik. Nem személytelen tehát, hanem számban és személyben a lexikális ige alanyával, határozottság tekintetében pedig a lexikális ige tárgyával egyezik:

(10) én el **köllök** érni egy vonatot — mi el **köllünk** érni egy vonatot
te el **köllesz** érni egy vonatot — ti el **köllötök** érni egy vonatot
ő el **köll** érni egy vonatot — ők el **köllenek** érni egy vonatot

én el **köllöm** érni a vonatot — mi el **kölljük** érni a vonatot
te el **köllöd** érni a vonatot — ti el **köllitek** érni a vonatot
ő el **kölli** érni a vonatot — ők el **köllik** érni a vonatot

E mondatokban a segédige ugyanazt a szerkezeti helyet foglalja el, mint az angolban vagy a németben. (Egyéb tekintetben vannak szembetűnő különbségek a kétféle mondatszerkezet között; például a tárgy a németben megelőzi, a magyarban követi az igét; a segédigét közvetlenül megelőző, ún. Infl-specifikáló pozíciót az angolban és a németben az alany, a magyarban az igekötő foglalja el stb.)

(11)

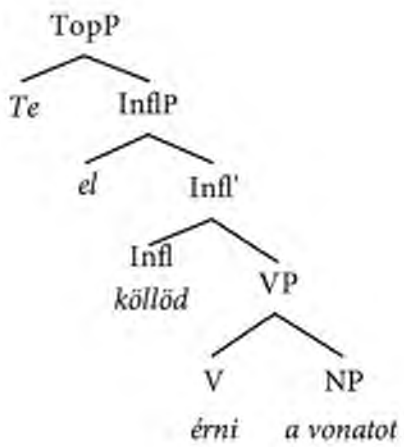

A (11) alatti, feltehetőleg német hatásra kialakult mondatszerkezetbe a *szabad* nem illeszthető be – minden bizonnyal azért, mert e nyelvjárásban a *szabad* melléknévként elemződik: nem engedi meg az igeként való toldalékolást, azaz a *szabadom*, *szabadod*, *szabadja*, *szabadok*, *szabadsz* stb. alakokat. A *kell* e nyelvváltozatban is hangsúlykerülő: igekötő nélküli mondatban a főige és a segédige szórendje megfordul – némileg hasonlóképpen, mint a német alárendelt mondatban: *Dolgozni köllök.*

[3] Kenesei (2000) amellett érvel, hogy a magyar köznyelvben is van segédigés szerkezet, azonban a köznyelv csak három segédigei kategóriájú elemet ismer: a *fog* és *szokott* temporális segédigéket, valamint a *tudl*-t. Kádár (2006) és Ürögdi (2006) szerint az igei-névszói állítmány igei része is az Infl csomópont alá beillesztett segédige; nincs más szerepe, mint hogy a testes időjelet, testes módjelet és/vagy testes személyragot hordozza.

5. A kontrollos változat

Ha két ige ugyanarra az eseményre vonatkozik, azaz ha az alárendelt igének nincs független ideje (mivel a fölérendelt ige idejéhez van lehorgonyozva), akkor az univerzális grammatika kínálta legkézenfekvőbb megoldás az alárendelt igei kifejezésnek időjel nélküli főnévi igeneves kifejezésként való megfogalmazása. A főnévi igeneves kifejezés időjel nélküli alárendelt mondatnak minősül; ha kötőszava nincs is, tartalmazhat tagadást, kérdést (*János szeretne* [*nem felszólalni*]; *János nem tudta* [*kinek címezni a levelet*]), és az igei régens ugyanúgy kiosztja benne a thematikus szerepeket, mint egy időjeles mondatban tenné.

Az időjel nélküli igének is van alanya, mely az igétől ágensi, experiensi vagy théma szerepet kap. Azonban az infinitivusi alanyt csak rejtett, odaértett névmás (PRO) képviselheti – mivel a hangzó alanynak esetre volna szüksége, és itt hiányzik a nominativust engedélyező időjel. A PRO alany referenciáját a főmondati alany vagy tárgy „kontrollálja". A (12) alatti példákban a főmondati alany a kontrolláló:

(12) a. János$_i$ szeretne [nem felszólalni PRO$_i$]
b. János$_i$ nem tudta [kinek címezni PRO$_i$ a levelet]

A *kell* és a *szabad* esetében problémát jelent, hogy személytelen és intranzitív predikátumokról lévén szó nincs sem alanyuk, sem tárgyuk, mely az infinitivus alanyát kontrollálhatná. Ugyanakkor az efféle személytelen predikátumok megengednek egy dativusi bővítményt, mely a predikátum jelölte állapot érintettjére utal. E választható főmondati bővítmény szerepelhet a magyarban a főnévi igenév alanyának kontrollálójaként. Az alábbi kontrollszerkezet a magyar nyelvterület egészén elfogadott:

(13) a. Jánosnak$_i$ nem kell [elmenni PRO$_i$]
b. Jánosnak$_i$ nem szabad [elmenni PRO$_i$]

Szendrői (2004) szerint a *kell* típusú igék prozódiailag is segédigék; nem viselhetnek kifejezéshangsúlyt. Semleges mondatban tehát nem kerülhetnek a komment élére, az igemódosítónak meg kell előznie őket. Ez a (4–7) és (14) alatti példákban tapasztalt igekötő-emelés egyik lehetséges magyarázata.

(14) a. Jánosnak$_i$ el kell [menni PRO$_i$].
b. Jánosnak$_i$ el szabad [menni PRO$_i$].

Ha az igemódosító felszíni helyét az InflP kifejezés specifikálójában feltételezzük, akkor a (14a) alatti mondatnak az alábbi szerkezetet kell tulajdonítanunk:

(15)

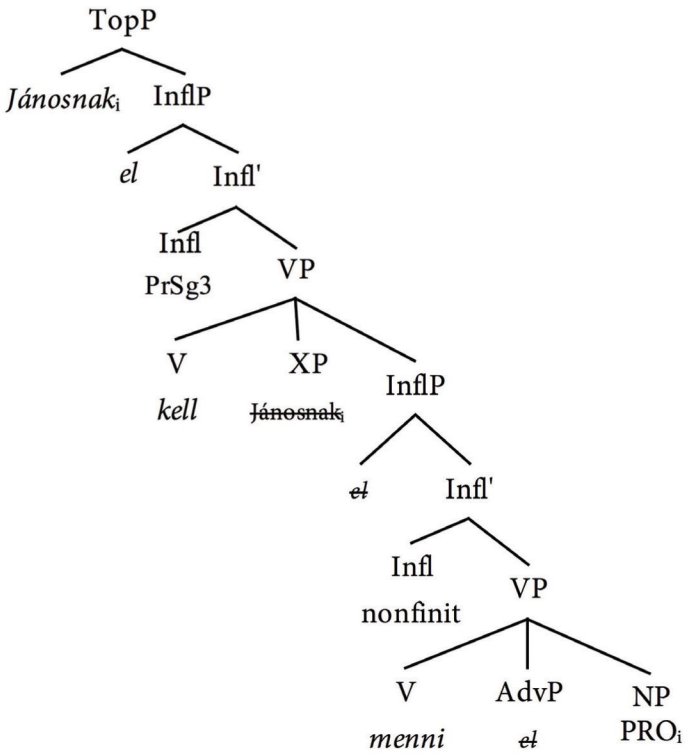

Érdekes módon az igemódosító csak akkor kerülhet a főige elé, ha az infinitivust nem előzi meg sem fókusz, sem tagadás, l. (16).

(16) a. *Jánosnak$_i$ el kell [csak ÖTKOR menni PRO$_i$]
b. *Jánosnak$_i$ el kell [nem menni PRO$_i$]

Az infinitivusi beágyazott mondat természetesen tartalmazhat fókuszt is, tagadószót is – de ebben az esetben nem emelhető ki belőle az igemódosító, l. (17).

(17) a. Jánosnak$_i$ RITKÁN kell [csak TÍZRE bemenni PRO$_i$][4]
b. Csak JÁNOSNAK$_i$ szabad [nem bemenni PRO$_i$]

Egy logikai szerep nélküli – feltehetőleg az InflP-hez csatolt – kifejezés közbeékelődése ugyanakkor nem akadályozza meg az igemódosító-kiemelést:

(18) Jánosnak$_i$ el kell [egy csomagért menni PRO$_i$]

Az igemódosító tehát csak akkor emelhető ki a *kell*, illetve a *szabad* előtti Infl-specifikáló pozícióba, ha nem keresztez FocP-t vagy NegP-t.

[4] Mint köztudott, igeneves kifejezésben a fókusz és a tagadás nem fordítja meg kötelezően az igekötő-ige sorrendet.

A *kell* elé való igekötő-kiemelésnek másik magyarázata is lehetséges. Az InflP specifikálójába, az ige elé kerülő elem határozza meg a mondat aspektusát. Minthogy a fő- és a beágyazott mondat ugyanazon aspektusban osztoznak (kivéve, ha a főmondat is, az infinitivus is különkülön fókuszt és/vagy tagadást tartalmazó, maximálisan kiterjesztett mondat), logikusnak látszik, hogy a mondategészre kiterjedő aspektust a főmondatban jelöljük, azaz a telicizáló/perfektivizáló igekötőt a főmondati InflP specifikálójába vigyük. E felfogásban az igekötő első lépésként akkor is a *kell* elé kerül, ha később a *kell*-t magához vonzza egy főmondati fókusz vagy tagadás:

(19) Jánosnak$_i$ [$_{NegP}$ nem kell [$_{InflP}$ haza ~~kell~~ [$_{InflP}$ ~~haza~~ menni PRO$_i$]]]

Az aspektuális magyarázat mellett és a prozódiai magyarázat ellen szól, hogy amikor a mondat aspektusa atelikus/imperfektív, az igekötő nem kerülhet a *kell* ige elé, l. (20):

(20) a. Kellett másznunk fel(felé) vagy két órát, mire elértük a menedékházat.
b. *Fel kellett másznunk vagy két órát, mire elértük a menedékházat.

6. Egy sajátosan magyar megoldás: a személyragos főnévi igenév

A *nekem el kell mennem* személyragos főnévi igeneves szerkezetben – a *nekem el kell menni* szerkezettel ellentétben – a *kell* igének nincs dativusi határozója, tehát általa kontrollált infinitivusi PRO alanyról sem lehet szó. A dativusban álló főnévi kifejezés maga a személyragos infinitivus alanya, azaz a mondat az alábbi szerkezetre vezethető vissza:

(20) Kell [elmennem nekem]

Vessük ezt össze a ragozatlan infinitivust tartalmazó *nekem el kell menni* mondatnak tulajdonított kiinduló szerkezettel:

(21) kell nekem$_i$ [elmenni PRO$_i$]

E szerkezetek elemzésében Tóth (2000) megfigyeléseire és empirikus általánosításaira támaszkodom, bár eltérő következtetéseket vonok le belőlük.

Azt az állítást, hogy a személyragos főnévi igenév melletti dativusi főnévi csoport nem a főige, hanem a főnévi igenév vonzata, kétféle bizonyíték támasztja alá. Egyrészt abban az esetben, amikor a dativusi NP biztosan a főnévi igenévhez tartozik, amikor tehát a kontroll kizárt, az igenév mindig személyragos. Másrészt abban az esetben, amikor a határozóragos NP biztosan a főmondati predikátum vonzata, amikor tehát bizonyos a kontroll, az igenév nem lehet személyragos.

Az előbbi esetet az episztemikus, valószínűséget kifejező *kell* igével illusztrálom, mely jelentésénél fogva nem enged meg dativusi határozót, így a mellette álló dativusi NP bizonyosan az igenév vonzata. Ha igaz az, hogy a főnévi igenévi kifejezésbe tartozó, ott alanyként szereplő dativusi NP mindig személyragos igenévvel jár együtt, akkor az episztemikus *kell*-t bővítő igeneves kifejezés mindig személyragos lesz. Valóban ezt tapasztaljuk:

(22) a. Nem nyitott ki a trafik; a trafikosnőnek betegnek kell lennie.[5]
b. *Nem nyitott ki a trafik; a trafikosnőnek betegnek kell lenni.[6]

A másik fajta bizonyítékkal az *Illetlenség tőled így viselkedni* típusú mondatok szolgálnak. Ebben az esetben nem lehet kétséges, hogy az ablativusi NP a fő predikátum vonzata, nem pedig az infinitivus alanya. Az infinitivusi alany itt az ablativusi NP-től kontrollált PRO. Ha a személyragos infinitivus mindig dativusban álló infinitivusi alannyal jár együtt, e szerkezetben a PRO infinitivusi alany csak személyrag nélküli infinitivussal fordulhat elő. Mint a (23b) példa mutatja, valóban ez a helyzet. Ugyanakkor, ha az ablativust dativusra cseréljük, a vonzat tartozhat az igenévhez, és lehetséges a személyragos infinitivus, l. (23c).

(23) a. Illetlenség lenne tőled [elkésni PRO]
b. *Illetlenség lenne tőled [elkésned]
c. Illetlenség lenne [neked is elkésned]

A deontikus (szükségességet kifejező) *kell* és a *szabad* esetében a dativusi NP kétféleképpen elemezhető: képviselheti akár a *kell*, illetve a *szabad* 'érintett' szerepű vonzatát, mint a (21) alatti szerkezetben, akár a *kell/szabad* infinitivusi bővítményének alanyát, mint a (20) alatti szerkezetben. Az előbbi esetben a (23a) alattihoz hasonló kontrollos szerkezetről van szó: az infinitivus alanya odaértett PRO, a kontrolláló dativusi esete az 'érintett' thematikus szerepet jelölő szemantikai eset. Amikor a *kell*-nek, a *szabad*-nak nincs dativusi vonzata, akkor kontrolláló hiányában az infinitivus alanya nem lehet odaértett PRO; hangzó alanyra van szükség. A hangzó alany feltétele, hogy esethez jusson. Nominativust nem kaphat, hiszen az infinitivusnak nincs időjele, és accusativus cum infinitivóról sem lehet szó, mivel a főige nem tranzitív. Elemzésemben (l. É. Kiss 2001) ilyenkor a főnévi igenév toldaléka szolgál esetadóként.

A személyragos főnévi igenév névszói, birtokviszonyjelből és személyragból álló toldalékot visel.[7] A birtokviszonyjel esetadó szerepű, vonzatossá teszi az általa jelölt névszót: birtokost rendel hozzá, melynek dativusi esetet ad. Így például a *könyv* főnévvel ellentétben a *könyve* birtokost vonzó vonzatos főnév, melynek bővítménye dativusi esetet kap (*Jánosnak a könyve*).[8]

A (20) alatti szerkezetben tehát a főnévi igenév alanya az igenéven megjelenő birtokviszonyjeltől kap (dativusi) esetet. A főnévi igenév alanya – illetve bármelyik bővítménye vagy szabad határozója – kiemelhető a főmondat topik- vagy fókuszpozíciójába. A *kell*, hacsak nem előzi meg fókusz vagy tagadás, e szerkezetben is igemódosítót kíván maga elé. Az infinitivus igemódosítója ez esetben is csak akkor emelhető ki a főmondatba, ha nem kell fókuszt vagy tagadást kereszteznie. Például:

[5] Ürögdi (2006) szerint a névszói predikátum minden olyan esetben *-nak/nek* ragot kap, amikor nincs közvetlenül FinP/TenseP-nek alárendelve; ez magyarázza a *betegnek -nak/nek* ragját.

[6] Tóth (2002) és Kádár (2006) adatai szerint a magyar beszélők olykor személyrag nélküli infinitivussal is elfogadják az episztemikus *kell*-t. Véleményem szerint ilyenkor a szükségességet kifejező, deontikus *kell* interferenciájáról van szó. Amikor a deontikus olvasat teljességgel kizárt, mint a (21a) alatti és az (1) alatti példákban, a személyrag kötelező.

[7] Melcsuk (1964), Szabolcsi (1992), Bartos (2000) stb. nyomán azt feltételezem, hogy a birtokszó toldaléka két morféma olykor világosan elkülönülő, olykor fuzionáló együttese. Különösen világos a birtokviszonyjel és a személyrag különállása többes birtokos esetén, amikor közéjük ékelődik a birtoktöbbesítő jel:

(i) könyv-e-i-m könyv-e-i-nk
könyv-e-i-d könyv-e-i-tek
könyv-e-i-Ø könyv-e-i-k

[8] É. Kiss (1998)-ban amellett érvelek, hogy a birtokos bővítmény esetragja a magyarban – sok más nyelvhez hasonlóan – a dativus. Az ún. birtokos jelző módosítói/specifikálói pozícióba kerülvén elveszíti esetragját.

(24) a. Nekem el kell [mennem]
b. Nekem el kell [a piacra mennem]
c. *Nekem el kell [csak ÖTRE mennem]
d. *Nekem el kell [nem mennem]

Íme a (24a) ágrajza:

(25)

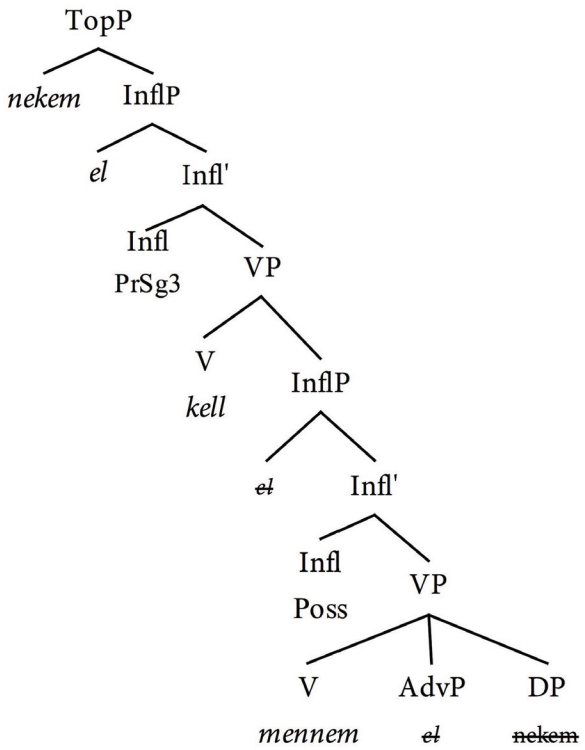

E szerkezet – a (15) alatti kontrollos szerkezettől eltérően – birtokviszonyjeles inflexiót tartalmaz. A birtokviszonyjeles inflexió az időjeles inflexióhoz hasonlóan esetadó képességgel bír, csak nem nominativust, hanem dativust oszt.

7. *Hogy*-kötőszós kötőmódú beágyazott mondat

Arra az esetre, amikor egy alárendelt ige ugyanarra az eseményre vonatkozik, mint a főige, azaz az alárendelt mondat ideje a fölérendelt mondat idejének függvénye, az időjel és személyrag nélküli infinitivus mellett egy másik megoldást is kínál az univerzális grammatika: az úgynevezett kötőmódot. A kötőmódban álló ige véges: személyragot és kötőmódjelet visel. Az ún. kötőmódjel valójában a függőidő jeleként funkcionál; azt fejezi ki, hogy az általa jelölt ige a főige idejével egyidejű, vagy hozzá képest jövő idejű eseményre utal. A jelen- és múltidőjelhez hasonlóan a függőidőjel is nominativusi esetet oszt az alanynak, azaz a kötőmódú mellékmondatban is van nominativusi hangzó alany.

Azok a nyelvek – mint például a magyar –, melyek mind az infinitivust, mind a kötőmódot ismerik, általában abban az esetben alkalmaznak infinitivust, ha a főige és az alárendelt ige alanya ugyanaz (pl. *János el akar menni*), és abban az esetben alkalmaznak kötőmódot, ha a két alany különböző (pl. *Én azt akarom, hogy János elmenjen*), vö. Farkas (1992a, 1992b). A személytelen igés szerkezet, melyben a főmondat nem tartalmaz alanyt, a mellékmondat viszont igen, e két eset közül egyikkel sem azonos, de mindkettővel rokonítható – tehát nem meglepő, hogy Kárpátálján, Északkelet-Magyarországon és a budapesti köznyelvben a *kell* és a *szabad* akár infinitivussal, akár kötőmódú mellékmondattal állhat. Ha a főige előtt nem áll fókusz és/vagy tagadószó, e szerkezetben is a beágyazott ige igemódosítója kerül a főige elé – a *kell* esetében kötelezően, a *szabad* esetében választhatóan:

(26) a. ??Kell, hogy elérjük a vonatot.
b. (?)Szabad, hogy elolvassam ezt a könyvet?

(27) a. El kell, hogy érjük a vonatot.
b. El szabad, hogy olvassam ezt a könyvet?

Ha a kötőmódú igének nincs kiemelhető igemódosítója, a mondat enyhén jelölt lesz:

(28) ?Kell, hogy siessünk.

A közbeékelődő tagadás vagy fókusz *hogy*-kötőszós kötőmódú mondatból is megakadályozza az igemódosító-kiemelést – ugyanakkor a közbeékelődő *hogy*-kötőszón és egy-két közbeékelődő nem operátor szerepű kifejezésen átemelhető az igemódosító:

(29) a. El kell, hogy érje János a vonatot.
b. ?El kell, hogy **János** érje a vonatot.
c. *Le kell, hogy **ne** késse János a vonatot.
d. *El kell, hogy **CSAK A VONATOT** érje János.

Az a tény, hogy a *hogy* kötőszó nem akadályozza meg az igemódosító kiemelését, váratlan. A véges tagmondatból való topik- és fókuszkiemelés sok nyelvből ismert, és a magyarban is általános jelenség, azonban a véges tagmondatból való igemódosító-kiemelés lényegében e szerkezetre korlátozódik. Kérdés, hogy itt mi teszi lehetővé. Közelebb vihet a jelenség megértéséhez az a tény, hogy az igemódosító-kiemelés feltétele a *kell/szabad* és a *hogy* közvetlen szomszédossága. Vessük össze a (30) alatti példákat! A (30a)-ban a *kellene* és a *hogy* közé módhatározószó ékelődik (a mondat bizonyára azért fogadható el prozódiailag, mert a módhatározószó viseli a főhangsúlyt). Mint a (30b) mutatja, az igemódosító nem emelhető ki a főmondatba. Az igemódosító kiemelése csak abban az esetben lehetséges, ha a *nagyon*-t elmozdítjuk a *kell* és a *hogy* közül, amint az a (30c)-ben történik.

(30) a. Kellene **nagyon**, hogy elolvassa János a könyvet a vizsgára.
b. *El kellene **nagyon**, hogy olvassa János a könyvet a vizsgára.
c. János **nagyon** el kellene, hogy olvassa a könyvet a vizsgára.

Annak a ténynek, hogy a *hogy* kötőszó csak a *kell*-lel való közvetlen szomszédossága esetén nem gátolja az igekötő-kiemelést, az lehet a magyarázata, hogy ilyenkor a *kell* és a *hogy* mintegy összeolvad, egyetlen fejet alkot a következőképpen:

(31)

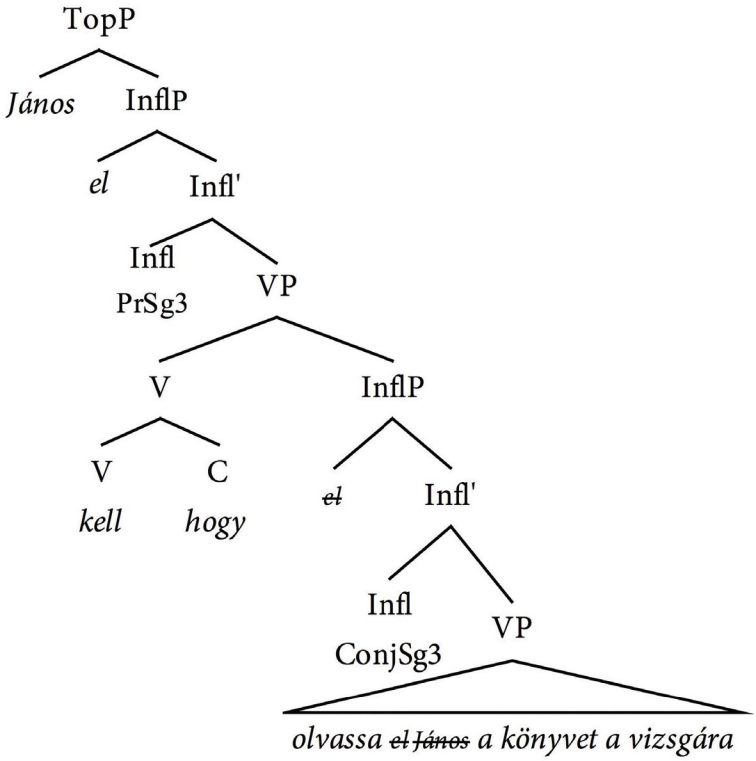

Az igekötő-kiemelést e szerkezet esetében is kétféleképpen magyarázhatjuk. Kiválthatja az igekötő-kiemelést a *kell*, ill. a *szabad* hangsúlykerülő volta vagy a főmondatban való aspektusjelölés igénye. Ez utóbbi esetben a főmondati fókuszt tartalmazó szerkezet, például a *Csak János kell, hogy elolvassa a könyvet* mondat levezetése a következő: az *el* a főmondati InflP specifikáló pozíciójába kerül a mondategész telikusságát/befejezettségét jelölendő. A főmondati fókusz magához vonzza a *kell* igét – méghozzá a vele összeolvadt *hogy* kötőszóval együtt:

(32) [$_{FocP}$ Csak JÁNOS [kell, hogy] [$_{InflP}$ el ~~kell, hogy~~ [$_{InflP}$ ~~el~~ olvassa a könyvet]]]

8. A balkáni megoldás: redukált kötőmódú beágyazott mondat

A balkáni nyelvekben: a románban, bulgárban, görögben és albánban köztudomásúlag nincs infinitivus; az infinitivusi kifejezés helyét a kötőmódú véges mondat vette át, l. Dobrovie-Sorin (2001), Krapova (2001) és Roussou (2001). Ha az ilyen beágyazott mondatnak a főmondatétól eltérő, saját alanya van, a magyar kötőmódú beágyazott mondattal egyenértékű; ha nincs külön hangzó alanya, a magyar infinitivusi kifejezésnek felel meg.

A balkáni nyelvekben a kötőmódú alárendelt mellékmondatnak van egy teljes és egy redukált változata. A teljes változat kötőszóval (például a románban *ca*-val) kezdődik, melyet szabad határozók és bővítmények követhetnek. Az ige előtt kötőmódjelölő partikula (a románban *să*) áll. A redukált változatban hiányzik a kötőszó, és valamennyi bővítmény és szabad határozó követi az igét; így a tagmondat a kötőmódpartikulával kezdődik.

Figyeljük meg Dobrovie-Sorin (2001) román példáit! Az (a) mondatok teljes kötőmódú mellékmondatot tartalmaznak. A (b) mondatokban elmarad a kötőszó, de megmarad a kötőmódú ige előtt egy szabad határozó vagy bővítmény, így ezek a példák helytelenek. A (c) mondatok a redukált változatot képviselik. A kötőmódú igével kezdődő mellékmondatokban a kötőszó nem tehető ki.

(33) a. Vreau ca mâine să vină Ion.
akarom hogy holnap CONJ jöjjön Ion
b. *Vreau mâine să vină Ion.
c. Vreau să vină Ion mâine.
'Akarom jöjjön Ion holnap.'

(34) a. Doresc ca pe Ion să-l examineze Popescu.
kívánom hogy Iont CONJ-őt vizsgáztassa Popescu
b. *Doresc pe Ion să -l examineze Popescu.
c. Doresc să-l examineze Popescu pe Ion.[9]
'Kívánom vizsgáztassa Iont Popescu.'

A Moldvában és Erdélyben általános és a köznyelvben is terjedőben lévő *El kell menjek* szerkezetváltozat nyilvánvalóan a balkáni redukált kötőmódú mellékmondat megfelelője; a Balkánról nyugatra terjedő Sprachbund-jelenség. E szerkezetben is szomszédos a főige és a kötőmódú alárendelt ige (35a). A gyűjtött példákban nem ékelődik semmi közéjük – bár rákérdezéskor az informánsok egy logikai funkció nélküli (feltehetőleg InflP-hez csatolt) összetevő közbeékelődésekor sem utasítják el a szerkezetet (35b). A beágyazott mondatnak mindenesetre hiányzik a „bal perifériája": a beágyazott ige előtt nem lehet fókusz (35d) és tagadás (35e), és kvantor jelenléte is marginálissá teszi a mondatot (35c):

(35) a. El kell [érje János a vonatot]
b. ?El kell [**János** érje a vonatot]
c. ??El kell [**mindenki** érje a vonatot]
d. *El kell [**CSAK JÁNOS** érje a vonatot]
e. *Le kell [**ne** késsük a vonatot]

[9] Dobrovie-Sorin (2001) szerint vitatott, hogy a *să* csupán kötőmódjelölő partikula, vagy alárendelő kötőszói szereppel is bír; olyan kötőszó, mely inkorporálódik az őt követő igébe. Ha a *să* kötőszóként is elemezhető, akkor esetleg *az el kell, hogy menjek* szerkezetnek is a román, illetve balkáni minta lehet a forrása; a *hogy* talán a *să* megfelelője a magyar változatban. A kérdés eldöntéséhez ismerni kellene az *el kell, hogy menjek* szerkezet történetét, felbukkanásának helyét és idejét.

A kvantornak, fókusznak és tagadásnak a főmondat bal perifériáján kell megjelennie:

(36) a. **Mindenki** el kell érje a vonatot.
b. Csak JÁNOS kell elérje a vonatot.
c. **Nem** kellene lekéssük a vonatot.

A moldvai és erdélyi magyar nyelvváltozatokban a *kell* nem hangsúlykerülő, tehát a szóban forgó szerkezet igemódosító nélküli beágyazott igével is tökéletes:

(37) a. Kell [siessen János a vonathoz]
b. János kell [siessen a vonathoz]

Ugyanakkor igemódosítós igék esetében e szerkezetben is igemódosító-emelés történik, l. a (35a-b) alatti példákat. Minthogy a romániai nyelvjárásokban a *kell* nem hangsúlykerülő ige, itt az igekötőemelést csak azzal magyarázhatjuk, hogy a beágyazott mondatnak nemcsak független ideje nincs, hanem független aspektusa sem; így az aspektuális szerepű igemódosítónak a főmondati aspektusjelölő helyén, a főmondati InflP specifikálójában kell állnia. Ott található főmondati fókusz vagy tagadás jelenlétében is; a ragozott igét mögüle emeljük ki a tagadószó vagy fókusz mellé:

(38) János nem kell el ~~kell~~ olvassa ezt a könyvet.

9. Összefoglalás

E tanulmányban a *kell* és *szabad* predikátumokkal előforduló szerkezetváltozatokat elemeztem és vetettem össze. A szerkezetváltozatok létét arra vezettem vissza, hogy a *kell* és a *szabad* olyan ellentmondásos tulajdonságokkal bír, melyek következményeinek összehangolására az univerzális grammatika nem ad kész megoldást. Az ellentmondások részben abból fakadnak, hogy a *kell* és a *szabad* jelentéstanilag segédigék, a *kell* prozódiailag is az; mondattanilag azonban főigeként viselkednek. A problémák másik forrása, hogy a *kell* és a *szabad* személytelen predikátumok. Így bár a 'két ige, egy esemény' problémára az időjel nélküli infinitivus használata megoldást nyújthatna, nincs főmondati alany vagy tárgy, mely infinitivusi vonzatuk rejtett alanyát kontrollálhatná.

E problémahalmaz megoldásához a különféle magyar nyelvváltozatok az univerzális grammatika eszköztárának más-más elemeit veszik igénybe. Az északnyugat-magyarországi nyelvváltozat a mondattanban is segédigeként kezeli a *kell*-t (*Én el köllök menni*). A mai Magyarország területén legelterjedtebb szerkezet (*Nekem el kell menni*) kontrollt alkalmaz; a *kell* és *szabad* mellett választhatóan megjelenő dativusi NP-t használja fel a rejtett infinitivusi alany kontrollálójaként. A személyragos infinitivusi szerkezet esetében (*Nekem el kell mennem*) a dativusi NP az infinitivus alanya; dativusi esetét az infinitivuson megjelenő birtokos inflexiótól kapja. Nominativusi esetet akkor kaphat az alárendelt ige alanya, ha az ige nem infinitivusban, hanem kötőmódban áll. Északkelet-Magyarországon és a budapesti köznyelvben a *kell* és a *szabad* redukált, fókusz és tagadás nélküli *hogy*-kötőszós mellékmondattal bővül; ebből kell semleges

mondatban az igemódosítót a főige előtti főhangsúlyos helyzetbe kiemelni (*El kell, hogy menjek*). Erdélyben és Moldvában még redukáltabb a *kell*-hez, illetve *szabad*-hoz csatlakozó kötőmódú mellékmondat: kötőszót sem tartalmaz (*El kell menjek*).

Bár csak az északnyugat-magyarországi segédigés szerkezet képvisel egyszerű mondatot, a többi változatra is a részleges tagmondatunió a jellemző. A beágyazott ige igemódosítója akkor kerül a főige elé, ha a beágyazott (infinitivusi vagy kötőmódú) tagmondatnak hiányzik a „bal perifériája": nem tartalmaz tagadást, fókuszt és kvantort, azaz, a beágyazott ige lényegében szomszédos a főigével. Az északkelet-magyarországi és a budapesti nyelvváltozatban a két ige közé ékelődő *hogy*-kötőszó feltehetőleg inkorporálódik az őt közvetlenül megelőző főigébe.

Az egymás mellett élő szerkezetváltozatok tehát a tagmondatunió különféle megvalósulásai. Földrajzi megoszlásuk a nyelvek egymásra hatását, a nyelvi változatok és nyelvi változások kialakulását és terjedését is példázza. A némettel analóg segédigés megoldás a német nyelvterülettel érintkező Északnyugat-Magyarországon alakult ki. A Balkánon általános redukált kötőmódú beágyazott mondatos szerkezet Moldva és Erdély felől terjed nagyon gyorsan a nyugati magyar nyelvterületek felé. E kontaktusváltozatok meggyökeresedésének táptalaja a kiterjedt magyar-német, illetve magyar-román kétnyelvűség lehetett. Annak a ténynek, hogy a némettel analóg változat megrekedt egy viszonylag szűk területen, a balkáni változat viszont egyre terjed, az lehet a magyarázata, hogy az előbbi idegen a sztenderd, segédigét nem használó, szintetizáló magyar mondatszerkezettől; az utóbbi viszont a magyar mondattanban egyébként is használatos eszközökkel él.

Hivatkozások

Balogh Lajos 2004. *Büki tájszótár.* Vasi Szemle Szerkesztősége. Szombahely.

Bartos Huba 2000. A főnévi szerkezetek és a toldalékolás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 669–710.

Dobrovie-Sorin, Carmen 2001. Head-to-head merge in Balkan subjunctives and locality. In: Rivero–Ralli (eds.): *Comparative Syntax of Balkan Languages.* 44–73.

É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P.: *Új magyar nyelvtan.* Budapest. Osiris. 17–187.

É. Kiss Katalin 2001. A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből.* Osiris. Budapest. 42–58.

Farkas Donka 1992a. Mood choice in complement clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian* 4. JATE. Szeged. 207–224.

Farkas Donka 1992b. On obviation. In: Ivan Sag – Szabolcsi Anna (szerk.): *Lexical Matters.* CSLI. Stanford. 85–109.

Hegedűs Attila 2003. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris. Budapest. 362–375.

Kádár Edit 2006. *A kopula és a nominális mondat a magyarban.* PhD-értekezés. Babeş-Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár.

Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban.* Osiris. Budapest. 157–196.

Kiss Jenő 1982a. *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kiss Jenő 1982b. *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 164. Budapest.
Krapova, Iliyana 2001. Subjunctives in Bulgarian and Modern Greek. In: Rivero–Ralli (eds.): *Comparative Syntax of Balkan Languages.* 105–126.
Melcsuk, Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 265–275.
Posgay Ildikó 2000. The syntactic construction of the type (el) kell menjek in Standard Hungarian and the influence of Transylvanian dialects. *Dialectologia et geolinguistica* 2000: 63–67.
Rivero, M.-L. – A. Ralli (eds.) 2001. *Comparative Syntax of Balkan Languages.* OUP. Oxford.
Roussou, Anna 2001. Control and raising. In: Rivero–Ralli (eds.): *Comparative Syntax of Balkan Languages.* 74-104.
Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Szendrői, Kriszta 2004. A stress-based approach to climbing. In: É. Kiss K. – Henk van Riemsdijk (eds.): *Verb Clusters. A study of Hungarian, German and Dutch.* John Benjamins. Amsterdam. 205–224.
Tóth Ildikó 2000. *Inflected Infinitives in Hungarian.* PhD-értekezés. Tilburgi Egyetem.
Tóth Ildikó 2002. Can the Hungarian infinitive be possessed? In: Kenesei István – Siptár Péter (eds.): *Approaches to Hungarian* 8. Papers from the Budapest Conference. Akadémiai Kiadó. Budapest. 133–160.
Ürögdi Barbara 2006. Predicate fronting and dative case in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 291–332.

É. Kiss Katalin
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Elméleti Nyelvészeti Tanszék
ekiss@nytud.hu

A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok szerkezete és értelmezése

Ürögdi Barbara

A jelen tanulmány[1] célja, hogy egy konkrét jelenségkör és egy lehetséges elemzés (illetve az ehhez kapcsolódó elméleti kérdések) felvázolásán keresztül megmutassa, hogy a generatív grammatika keretében dolgozó nyelvészek milyen módszerekkel közelítenek a nyelvváltozatokhoz. A tanulmány első részében bemutatom azokat az elméleti és empirikus kérdéseket, amelyeket a **végpontjelölő időhatározói mellékmondatok** (magyarban: *(Addig)... ameddig...*) felvetnek a világ nyelveiben, elsősorban az ilyen szerkezetekben megjelenő tagadás kérdésére összpontosítva. Ezután rátérek a magyar adatokra, amelyek különösen érdekesek, mivel a magyarban (szemben pl. bizonyos szláv nyelvekkel) nem minden nyelvjárásban kötelező ezekben a mellékmondatokban a tagadás, és ráadásul a tagadást tartalmazó beágyazott mondatok is kétfélék lehetnek. Ennek köszönhetően magyarban meg tudjuk vizsgálni, pontosan milyen szerepet játszik a tagadás ezekben a mondatokban. A tanulmány végén röviden rátérek a magyar nyelvváltozatok közti grammatikalitásbeli különbségekre.[2]

1. Elméleti keret

Ebben a szakaszban összefoglalom a generatív grammatika azon alapvető elveit és hipotéziseit, amelyek a nyelvváltozatok (nyelvjárások, szociolektusok stb.) kezeléséhez kapcsolódnak. Hely hiányában az általam használt elméleti keretről ennél részletesebben nincs alkalmam írni (de l. pl. Chomsky 1995, É.Kiss–Kiefer–Siptár 2003).

Az egyik gyakori kritika, amely a generatív nyelvészetet (különösen a szintaxist) éri, hogy ez a keret a nyelvet absztrakt entitásként kezeli, és így figyelmen kívül hagyja a nyelvhasználat változatosságát. Amennyiben a „nyelv" fogalmán a „magyar", „angol" stb. nyelveket értjük, akkor ilyen értelemben a „magyar nyelv" valóban absztrakció csupán a generatív grammatikában,

---

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 231–248.

[1] A jelen kutatást részben az OTKA NF-73537-es számú pályázata támogatta.

[2] Az általam javasolt elemzés technikai részletei megtalálhatók (angol nyelven) itt: Ürögdi 2009. Ebben a tanulmányban elsősorban nem az elemzés részleteinek bemutatása a célom (egyes pontokon ehhez amúgy is további adatgyűjtésre lenne szükség), hanem az adatok által felvetett elméleti és metodológiai kérdések felvázolása, valamint a magyar adatok elhelyezése az adott jelenség általánosabb kontextusában.

mivel ebben a keretben a beszélő kompetenciáját (=belső nyelvtudását, az agyában kódolt nyelvi képességet) vizsgáljuk, amely minden beszélő esetében – ha minimálisan is, de – eltér. Mivel egy-egy nyelvjáráson belül az egyes beszélők közötti grammatikai eltérések minimálisak (feltéve, hogy jól választjuk meg a „nyelvjárás" határait), praktikus okokból – azért, hogy ne egy-egy beszélő, hanem nagyobb beszélőcsoportok ítéleteire alapozzuk az elméletünket – a generatív grammatikákban is beszélünk nyelvekről. Az alapfeltevésünk azonban az, hogy minden egyes beszélő idiolektusa az univerzális grammatika elveire épül, és az egyes beszélők által beszélt változatok kisebb-nagyobb mértékben, egyes paraméterek mentén térnek el egymástól. Ez az elképzelés **elvek és paraméterek** néven (angolul: principles and parameters, l. Chomsky–Lasnik 1993) vált ismertté, amely elmélet az univerzális nyelvtant elvek (velünk született) halmazának, az egyes nyelveket pedig az ezen elveken működő paraméterbeállításoknak tekinti. Ennek megfelelően a nyelvtanulás (a lexikon elsajátításán túl) a paramétereknek az adott nyelvre jellemző beállításából áll. Ilyen értelemben ebben a keretben az egyes idiolektusok, kicsit szélesebb körben az egyes nyelvváltozatok, és tágabb körben az egyes rokon vagy akár nem rokon nyelvek közötti eltérések azonos természetűek, csupán az eltérések mennyisége különböző.

Természetes, hogy két budapesti szomszéd nyelvváltozata között kisebb különbség van, mint egy magyar és egy finn beszélő idiolektusa között, és utóbbiak idiolektusai még mindig közelebb állnak egymáshoz, mint egy magyar és egy spanyol vagy kínai beszélő nyelvváltozatai. Mégis, két beszélő kompetenciája közötti különbséget minden összehasonlítás esetében ugyanúgy kezeljük. Az idiolektusok, dialektusok vagy nyelvek közötti eltérések okai vagy a szótárban (az egyes szavak vagy funkcionális elemek tulajdonságaiban), vagy a nyelvtan (szisztematikus) paramétereinek beállításaiban keresendők. Ideálisan azt szeretnénk, hogy az univerzális elvek és a paraméterek beállításai minél nagyobb lefedést biztosítsanak, és a lexikonban csak a valóban megjósolhatatlan sajátosságokat (pl. hangalak, lexikális szemantika) kódoljuk.

2. A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok a világ nyelveiben

A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok a világ nyelveiben számos érdekes kérdést vetnek fel. Az egyik a tagadás szerepe ezekben a szerkezetekben. Az angol *until* '-ig' morfológiailag tartalmaz egy tagadó elemet (1). Ezen felül a pontszerű eseményeket jelölő igék csak tagadott formában elfogadhatóak egy *until* időhatározóval (1b), míg a duratív (=hosszabb időtartamot átfogó) eseményeket jelölő igék (mint pl. *alszik*) esetében nem kötelező a tagadás (1a). A szláv nyelvekben a beágyazott mondatban kötelező a tagadás (2), magyarban pedig – legalábbis a beszélők egy bizonyos csoportjánál (nevezzük *A* nyelvváltozatnak) – opcionális, és a szórend is kétféle lehet (3):

(1) (angol)

a. John [slept] / [did**n't** sleep] **until** 5pm.
János aludt / múlt-Neg aludni 5-ig
'János 5-ig aludt / nem aludt.'

b. John [*arrived] / [did**n't** arrive] **until** 5pm.
János érkezett múlt-Neg érkezni 5-ig
'János ötig nem érkezett meg.'

(2) (orosz)

Ja podoždu	**poka**	ty	*(**ne**)	prideš'.
én várok	ameddig	te	nem	érkezel

'Várok, ameddig meg nem érkezel.'

(3) a. %Itt maradok, **ameddig** Emma átjön.
b. %Itt maradok, **ameddig** Emma **nem** jön át.
c. Itt maradok, **ameddig** Emma át **nem** jön.[3]

Mindezek a példák számos szerzőt (pl. Giannakidou 2002, Eilam–Scheffler 2007) arra indítottak, hogy valamiféle közvetlen viszonyt tételezzenek fel az ezekben a szerkezetekben megjelenő tagadás és az időhatározói mellékmondat (ill. az *-ig/until/poka* stb. morféma) között.

Megfigyelték ugyanakkor, hogy az a tagadás, amely az (1-3) példákban szerepel, számos tekintetben különbözik a főmondatokban megszokott predikátumtagadástól. Mielőtt rátérnék a magyar adatok ismertetésére és elemzésére, nagy vonalakban felvázolom az ide vonatkozó megfigyeléseket és elemzési javaslatokat.

2.1 Az „expletív" tagadás

A szláv (és a hasonlóan viselkedő újlatin) nyelvek esetében a szintaxisnak meg kell magyaráznia, hogy miért kötelező, legalábbis a standard nyelvjárásban, a végpontjelölő mellékmondatokban a tagadás (2). A szakirodalomban felmerült az az elképzelés, hogy a (2)-höz hasonló példákban a tagadás valamilyen értelemben „nem valódi" negáció, azaz az alárendelt mondat tulajdonképpen nem tartalmaz predikátumtagadást, hanem a tagadó morféma jelenlétét valamilyen formális szabály (nem pedig a mondat jelentése, ahogyan a szokásos tagadás esetében várnánk) írja elő. Ezek az elemzések általában **expletív tagadás** néven említik az ilyen különleges tagadást.[4]

Az expletív tagadást javasló elemzéseknek két alappillére van. Az egyik egy szemantikai megfigyelés: a szóban forgó mondatok igazságfeltételeit a tagadás nem látszik befolyásolni. Például a (2) orosz példában amire a beszélő vár, az a hallgató érkezése, nem pedig egy olyan helyzet, amikor a hallgató nem érkezik meg. (Vö. a (3) alatti magyar példákkal: az *A* nyelvváltozatban a (3a-c) mondatok igazságfeltételei azonosak. Valamilyen jelentéskülönbség van a három változat között – erre alább még visszatérek – de ez nem a tagadással általában együttjáró polaritásváltás.)

Az angol helyzet ennél valamivel bonyolultabb. Míg az (1a)-ban a főmondati tagadás a szokásos szerepét tölti be (azaz predikátumtagadásként viselkedik), addig az (1b)-ben a mondatból kimondottan következik, hogy a tagadott főmondati esemény az *until*-kifejezésben megadott időpontban bekövetkezett. Pontosabban, az angolban az *Ötig nem érkezett meg* mondat értelmezése hasonló a magyar *Csak ötkor érkezett meg* mondatéhoz, azaz következik belőle, hogy *Ötkor megérkezett*. (Az (1a)-ban a tagadástól függetlenül ilyen logikai következmény nincs. Fontos megfigyelni, hogy az (1b) magyar fordítása sem jár ilyen következménnyel.)

[3] A példákban a grammatikusság szintjeit a generatív konvencióknak megfelelően a következőképpen jelölöm: *nem grammatikus; ?határeset, egyes beszélők is ingadoznak a példa megítélésében; %a beszélők egy részénél grammatikus; *(...) a zárójelben szereplő elem nélkül nem grammatikus a példa; (* ...) a zárójelben szereplő elem beillesztése az adott pozícióban nem grammatikus.

[4] „Expletívumnak" azokat a szematikailag üres elemeket nevezzük, amelyek jelenlétét valamilyen formális grammatikai szabály (nem pedig a mondat jelentése) kívánja meg. Klasszikus expletívum pl. angolban az *it* az olyan mondatokban, mint *It's raining* 'Esik' – mivel az angol mondatokban kötelező betölteni az alanyi pozíciót, az alanytalan predikátumokat tartalmazó mondatok alanyi pozíciójában egy expletívum áll.

Ezt a kontrasztot kétféleképpen próbálják magyarázni a szakirodalomban. Az egyik elemzéstípus (pl. Giannakidou 2002) feltételezi, hogy két, hangalakban azonos, de jelentéstanilag és mondattanilag más természetű *until* van az angolban. Az első *until* az (1a)-ban található egyszerű végpontjelölő elem, amely sem tagadást nem kíván meg a mondatban, sem pedig a fent említett logikai következményt nem váltja ki. Ez az *until* nem állhat pontszerű eseményekkel, ezért az (1b)-ben egy másik lexikai elemmel van dolgunk. Ez a másik *until* pontszerű eseményekkel áll. Szintaktikai tulajdonságai közé tartozik, hogy tagadás hatókörében kell állnia – ezért váltja ki az (1b) főmondatában az *expletív tagadás* megjelenését, amely ily módon csupán formálisan van jelen a mondatban (azért, hogy az *until* megjelenését lehetővé tegye). Ez magyarázza a fenti megfigyelést, miszerint ez a tagadás (hasonlóan a szláv nyelveknél a beágyazott mondatban megjelenő tagadáshoz) nem változtatja meg az igazságfeltételeket, sőt kötelezően kiváltja a tagadott esemény megvalósulását. (Ez utóbbi, azaz a logikai következmény ebben az elemzésben a második *until* lexikai tulajdonsága.)

Egy másik elemzéstípus (pl. Mittwoch 1977, 2001) tagadja az expletív tagadás szükségességét arra alapozva, hogy az (1b)-típusú mondatokat így is értelmezhetjük:

(4) John [did**n't** arrive] **un**til 5pm.
János múlt-Neg érkezni 5-ig
'János ötig nem érkezett meg. = János meg nem érkezése 5-ig tartott.'

Ebben az értelmezésben a tagadás szemantikailag nem üres, hanem épphogy arra szolgál, hogy az érkezés pontszerű eseményéből állapotot hozzon létre. Az elemzés arra épít, hogy csak egy *until* elemet feltételez a lexikonban, amelynek egyfajta a szelekciós kerete: minden esetben egy időtartamot és egy időpontot kíván meg argumentumul, ahol az időpont az időtartam végpontja. Mivel az *until* komplementuma pontszerű, a főmondati eseménynek duratívnak kell lennie. Ha a főmondati predikátum pontszerű (pl. *érkezik*) akkor a mondat nem grammatikus, l. az (1b) tagadás nélküli verzióját. Egy tagadott pontszerű esemény viszont már duratívvá válik, ahogy az alábbi példa is mutatja:

(5) János **három napon keresztül** nem érkezett meg/ *megérkezett.

A duratív (=időtartamot jelölő) határozók mint pl. a *három napon keresztül* általában nem állhatnak pontszerű eseményekkel, de ez alól kivétel, ha a főige tagadva van (l. pl. Csirmaz 2006). Ebből (nagy vonalakban) arra következtethetünk, hogy a tagadott pontszerű események állapotokká változnak, vagy legalábbis a releváns értelemben duratívként értelmezzük őket. Ily módon a (4) alatti példában a tagadás épphogy nem expletív: ugyanúgy állapotot csinál egy pontszerű eseményből, mint a predikátumtagadás általában, vö. (5). Ez az elemzés lehetővé teszi, hogy expletív tagadás feltételezése nélkül, egyetlen *until* felvételével magyarázzuk az angol adatokat.[5]

[5] Ebben az elemzésben is ki kell térni arra, hogy miért kötelező a tagadott esemény bekövetkezése az *until*-kifejezés által jelölt időpontpontban a (4)-ben, és miért nem kötelező az (1a) tagadott verziójában. Azaz: a *John didn't arrive until 5* miért implikálja azt, hogy *János 5-kor megérkezett*, míg a *John didn't sleep until 5* miért nem jelenti kötelezően, hogy *János 5-kor elaludt*. Ez már csak azért is bonyolult kérdés, mert nem világos, hogy ez a logikai következmény a mondatban milyen szinten van kódolva (preszuppozíció-e vagy implikatúra, esetleg a fókuszszerkezettel függ össze – utóbbira többek között az is utal, hogy a releváns jelentést magyarban a fókuszos *János csak ötkor érkezett meg* mondattal adjuk vissza). Ebben a tanulmányban nem tudok ezzel a kérdéssel érdemben foglalkozni, de l. pl. Mittwoch (2001), Ürögdi (2009).

Az expletív tagadással kapcsolatos másik releváns megfigyelés szintaktikai természetű: a szóbanforgó alárendelt mondatokban a tagadás nem tölti be a szokásos grammatikai szerepét. Itt két markáns, több nyelvben is tetten érhető tulajdonságra térek ki.

Az egyik a predikátumtagadás fent tárgyalt tulajdonsága, azaz hogy pontszerű eseményekből duratív eseményt képes létrehozni. Míg a főmondati tagadás a szerbben például minden esetben képes ily módon megváltoztatni az eseményszerkezetet, a végpontjelölő alárendelt mondatokban megjelenő tagadás nem vált ki ilyen változást:

(6) (szerb)[6]

a. Pričali smo	dok	**od jednom**	**nije**	nestalo	svetlo.
beszélgettünk	amíg	egyszer csak	nem	kialudt	fény

'Beszélgettünk, ameddig egyszer csak ki nem aludt a lámpa.'

b. ***Od jednom**	**nije**	nestalo	svetlo.
egyszer csak	nem	kialudt	fény

'Egyszer csak nem aludt ki a lámpa.'

Amint a fenti (6b) példa mutatja, a tagadott események általában nem kompatibilisek az olyan pontszerű időhatározókkal, mint az *egyszer csak* – ebben a tagadott események megint csak a duratív eseményekre hasonlítanak. A *dok*-mellékmondatban megjelenő kötelező tagadás azonban nem teszi agrammatikussá az *od jednom* megjelenését. Ebből arra következtethetünk, hogy a (6a) mondatban a beágyazott mondatbeli tagadás (valamilyen okból) nem változtatja meg az eseményszerkezetet, és így a pontszerű esemény (a lámpa kialvása) továbbra is pontszerű marad, ezért grammatikus a határozó. Ha feltesszük, hogy ez a tagadás (lévén, hogy az igazságfeltételekre sincs hatással) expletív (azaz formális) tagadás, akkor azt is feltehetjük, hogy az eseményszerkezet módosulását csak a standard predikátumtagadás váltja ki, az expletív tagadás nem.

Egy másik szintaktikai természetű megfigyelés, hogy a szóban forgó kötelező tagadás, amely a végpontjelölő időhatározói alárendelt mondatokban megjelenik, nem engedélyez negatív polaritású elemeket:

(7) (szerb)

a. Moraš	da	radiš	dok	**ne**	zaposlimo ***nikog**.
kell	hogy	dolgozz	amíg	nem	veszünk-fel senkit

'*Dolgoznod kell, ameddig fel nem veszünk senkit.'

b. **Ne**	zaposljavamo	**nikog**.
nem	felveszünk	senkit

'Nem veszünk fel senkit.'

A (7b) azt példázza, hogy a szerbben a *niko(g)* típusú negatív kvantorokat (hasonlóan a magyar *senki*-hez) a vele azonos tagmondatban levő tagadás tudja engedélyezni – tagadás nélkül a (7b) nem grammatikus. A (7a)-ban a tagadás látszólag megfelel ennek a követelménynek, hiszen a negatív kvantorral azonos tagmondatban van, de mégsem képes azt engedélyezni. Ezt ugyan-

[6] A szerb mondat – a magyarhoz hasonlóan – a számunkra nem releváns iteratív értelmezésben (azaz egy olyan eseménysorról beszélve, ahol számos alkalommal, minden esetben kialudt a lámpa, majd egyszer csak bekövetkezett egy olyan esemény, amikor nem aludt ki) grammatikus, de ebben az esetben egy komplexebb jelentésszerkezettel van dolgunk, ami itt nem játszik szerepet.

csak magyarázhatjuk azzal, ha feltesszük, hogy az expletív tagadásnak nemcsak a szemantikai, hanem a szintaktikai tulajdonságai is eltérnek a standard tagadáséitól, többek között nem képes negatív polaritású elemeket engedélyezni.

2.2 Az expletív tagadás ellen szóló érvek

Annak ellenére, hogy az expletív tagadás feltételezése sokmindent megmagyaráz, az elképzelés több tekintetben sem kielégítő. Bár ebben a tanulmányban nincs alkalmam részletesen érvelni az expletív tagadás fogalma ellen, két ellenérvet szeretnék megemlíteni. Az egyik, hogy a tagadás a természetes nyelvekben alkalmazott egyik legalapvetőbb logikai operátor, amelyet így nem valószínű, hogy a nyelvek szisztematikusan használnák egy olyan funkcióra, amely ezt a logikai műveletet nem tartalmazza. A tagadás alapvető logikai szerepe a propozíció igazságfeltételeinek ellenkezőre fordítása, így lehetőség szerint olyan elemzést kell keresnünk, amely még a kivételesnek tűnő tagadás esetében is fenntartja ezt a funkciót.

Ennél még fontosabbak talán az empirikus ellenérvek. Ha fel is tesszük, hogy létezhet expletív tagadás, akkor sem világos, hogy a két-, esetleg többféle tagadás milyen tulajdonságokban különbözhet egymástól. Azt már láttuk, hogy úgy tűnik: több alapvető tulajdonság is megkülönbözteti a tagadás előfordulásait (igazságfeltételek befolyásolása; eseményszerkezet módosítása; negatív polaritású elemek engedélyezése). A magyarban azonnal látszik, hogy (azoknál a beszélőknél, akik a (3a-c)-t mind elfogadják) a tagadás nem minden esetben kötelező ezekben az időhatározói mellékmondatokban (3a), és ahol megjelenik (3b-c), ott hol a fenti kivételes tulajdonságokat mutatja, hol pedig nem:

(8) Beszélgettünk, ameddig...
a. ...Emma **hirtelen** be nem futott.
b. ...Emma *(**hirtelen*)* nem futott be.
c. ...Emma *(**hirtelen*)* nem futott be.

(9) Többet kell dolgoznod, ameddig...
a. ...*fel nem veszünk **senkit**.
b. ...nem veszünk fel **senkit**.
c. ...Nem veszünk fel **senkit**. /
...(Mi ugyan) fel nem veszünk **senkit***!*

Ahogy a (8c) példa mutatja, a predikátumtagadás a magyarban is megváltoztatja az eseményszerkezetet, mivel ennek köszönhető, hogy az amúgy pontszerű *befutott* predikátum nem kompatibilis a *hirtelen* időhatározóval. Ugyanezt a tulajdonságát – a szláv példával ellentétben – a (8b)-ben is megtartja a tagadás, azaz ilyen értelemben ez a tagadás teljesen szokványos módon viselkedik. A (8a)-ban viszont grammatikus a *hirtelen* időhatározó. Ugyanez a kontraszt megfigyelhető a (9) alatti példákban is: míg normál esetben a predikátumtagadás engedélyezi a *senkit* negatív kvantort (9c), és ez áll a (9b) példában az alárendelt mondatra is, a (9a)-típusú szerkezetben az alárendelt mondatban mintha expletív tagadással lenne dolgunk. Ugyanakkor a (8a-b) és (9a-b) példák közös tulajdonsága (a normál predikátumtagadással szemben, l. (c) példák), hogy az alárendelt mondatban szereplő tagadás nem befolyásolja az alárendelt mondat igazságfeltételeit a szokványos módon. Ennek megfelelően – ha a tagadás típusai közötti lexikális eltérésekre alapozzuk az elemzésünket – a magyarban háromféle tagadást kellene feltételeznünk:

(i) Predikátumtagadás: megváltoztatja az igazságfeltételeket és az eseményszerkezetet; engedélyezi a negatív kvantorokat, vö. (8c), (9c).
(ii) Expletív tagadás I: nem változtatja meg az igazságfeltételeket; nem módosítja az eseményszerkezetet; nem engedélyezi a negatív kvantorokat, vö. (8a), (9a).
(iii) Expletív tagadás II: nem változtatja meg az igazságfeltételeket; módosítja az eseményszerkezetet; engedélyezi a negatív kvantorokat, vö. (8b), (9b).
Tehát ez a gondolatmenet az angol és a szláv/újlatin nyelvekben kétféle, a magyarban háromféle tagadást tesz szükségessé – már erre a kis számú szempontra alapozva is. Könnyen előfordulhat, hogy ha megnéznénk a tagadás előfordulásainak még néhány tulajdonságát, akkor további negációkat kellene felvennünk a lexikonba. Lévén, hogy a tagadás a nyelv egyik alapvető eleme, ezt a fajta lexikális sokszorosítást nem engedhetjük meg egy megszorított, magyarázó erejű elméletben.

3. A végpontjelölő időhatározói mellékmondatok a magyarban

A továbbiakban (a kimondottan technikai részletek mellőzésével; ezeket l. Ürögdi 2009) ismertetek egy olyan lehetséges elemzést, amely a fent említett elméleti és empirikus problémák elkerülésével írja le a magyar nyelv *A* nyelvváltozatában megfigyelt, a (3) alatti példákban illusztrált három szerkezetet. Az általam felvázolt elemzés felteszi, hogy (i) a magyarban egyféle *-ig* határozórag van, amelynek szelekciós kerete adott, és (ii) egyféle tagadás van, amelynek a szemantikai és szintaktikai tulajdonságai alapvetőek és változatlanok.

A bevezetésben leírt alapelveknek megfelelően megkísérlem a magyar adatokat úgy elemezni, hogy az egy adott nyelvváltozaton belül fellelhető szerkezetek között nem a szótári elemek (*-ig* határozórag; tagadás) megkettőzésével (=homonímia feltételezésével) teszünk különbséget. Ehelyett abból indulunk ki, hogy ha egy nyelvváltozaton belül többféle módon is ki lehet ugyanazt a szemantikai tartalmat fejezni, akkor az adott nyelvváltozat szintaxisának minden variáns levezetését lehetővé kell tennie.

A releváns funkcionális elemeket illetően a következő hipotéziseket tesszük:
(i) Az *-ig* határozórag az angol *until*-hoz hasonlóan végpontjelölő szerepű, azaz minden esetben egy időtartamot és egy időpontot vesz argumentumul, ahol az időpont argumentum az időtartam argumentum végpontja.
(ii) sA tagadás minden esetben ugyanabban a szintaktikai pozícióban kerül be a szerkezetbe, és ebben a pozícióban (ahogy a szokványos predikátumtagadásnál láttuk) megfordítja az adott mondat igazságfeltételeit, módosítja az eseményszerkezetet (azaz pontszerű eseményekből duratív eseményeket hoz létre), és képes az adott tagmondatban szereplő negatív polaritású elemeket engedélyezni. Fontos hangsúlyozni, hogy a tagadásnak ezek a tulajdonságai a szintaxisban vannak definiálva, azaz a tagadás szintaktikai pozíciójához (nem pedig szemantikai tulajdonságaihoz) vannak kötve. Ez azt jelenti, hogy attól függetlenül, hogy egy tagadószót tételezünk fel a szótárban, amelynek mind a jelentése, mind pedig a szintaxisa egyféle, még előfordulhat, hogy különböző szintaktikai pozíciókban ez az elem másféleképpen viselkedik. Ez a kitétel a (3b) és (3c) közötti kontraszt magyarázatánál lesz majd fontos.

3.1 Tagadás nélküli változat (3a)

(10) %Jánossal beszélgettünk, **ameddig** (végre) megjött a vonat.

Ez a változat számos beszélő számára agrammatikus, viszont sok beszélő számára tökéletes (az említett *A* csoport). Íme néhány, az internetről gyűjtött példa:

(11) a. Ez egészen 8,25-ig folyt **ameddig** végre sikerrel járt.
(forrás: a Magyar Röpgalambtenyésztők Egyesületének honlapja)
b. El kellett telnie tizenöt évnek, **ameddig** informatizálták a bíróságokat.
(forrás: Erdélyi Riport – hírmagazin)
c. Márta addig verte a kántort a seprűnyéllel **ameddig** az eltört rajta.
(forrás: A helység kalapácsa összefoglalója egy online adatbázisban)

Ahogy a fenti példák mutatják, az időhatározói mellékmondat ezekben a példákban valóban végpontjelölő szerepű – a *végre* beilleszthetősége arra utal, hogy a beágyazott mondatban szereplő esemény pontszerű értelmezést kap. Ez a szerkezet különösebb elemzési nehézséget nem vet fel, mivel a főmondat egy duratív eseményt ír le, az alárendelt mondat pedig egy pontszerű eseményt, így a két eseményidő pontosan úgy viszonyul egymáshoz, ahogy azt az *-ig* szelekciós kerete megkívánja. Ebben a nyelvváltozatban egyértelmű, hogy a (3b–c) példákban megjelenő tagadást nem az *-ig* formális követelményei teszik kötelezővé, hiszen (amennyiben valóban csak egy *-ig* van a lexikonban) különben a (3a) nem lenne elfogadható mondat. Azt kell tehát mondanunk, hogy a tagadás ezekben az alárendelt mondatokban éppúgy szabadon generálható, mint egy főmondatban, és így a megjelenése az *-ig*-től független.

3.2 Tagadott változat, „normál" szórend (3b)

(12) Jánossal beszélgettünk, **ameddig** (*végre) nem jött meg a vonat.

Ez a változat megint csak nem minden beszélő számára elfogadható, de egyre inkább terjedőben van. Íme pár további példa:

(13) a. Majd a jó pajtásom az vigyáz rá / **Ameddig** nem térek vissza hozzá.
(forrás: szlovák népdal magyarított szövege; Bartók: Tót népdalok)
b. **Ameddig nem** kapta meg írásban, honnan szerezte az információt?
(forrás: Rétság.net)
c. **Ameddig nem** éri el a közeg hőmérsékletét, addig vagy hűti, vagy melegíti a közeget.
(forrás: a Széchenyi István Egyetem honlapján található előadás szöveg)

Ebben a szerkezetben a legtöbb beszélő számára nem elfogadható az olyan pontszerű időhatározó, mint a *végre* vagy *egyszer csak*.[7] Ez a tagadás tehát a szokványos módon viselkedik, és az

[7] Az interneten, főleg a fiatalok által használt fórumokon, találni példát arra is, hogy ilyen szórendű alárendelt mondatban használnak pontszerű időhatározót, például:

eseményszerkezetet oly módon módosítja, hogy egy pontszerű eseményből duratív eseményt hoz létre (ezért nem elfogadható a *végre*). A (12) példa ugyanúgy működik, ahogy az alábbi (14), amelyben az alárendelt mondat predikátuma valóban állapotot jelöl:
(14) Jánossal beszélgettünk, **ameddig** üres volt a peron.

Ha viszont feltesszük (a fentebb említett hipotézisnek megfelelően), hogy a magyarban csak egy *-ig* határozórag van, és ez egy időtartamot és egy időpontot szelektál, akkor azt kell mondanunk a (12) és (14) példákról, hogy értelmezésük valójában a következő:

(15) a. Jánossal beszélgettünk, **ameddig** nem jött meg a vonat.
= Jánossal **addig az időpontig** beszélgettünk, **amely időpontig** a vonat nem az állomáson volt (azaz: nem jött meg). (=12)
b. Jánossal beszélgettünk, **ameddig** üres volt a peron.
= Jánossal **addig az időpontig** beszélgettünk, **amely időpontig** a peron üres volt. (=14)

Ez azt jelenti, hogy – annak ellenére, hogy az alárendelt mondat predikátuma – a (12)-ben a tagadásnak köszönhetően, a (14)-ben pedig inherensen – duratív eseményt jelöl, az *-ig* ennek a duratív eseménynek nem a tartamát, hanem a végpontját veszi argumentumul. Ezt az elképzelést szintaktikailag úgy formalizálhatjuk, ha feltesszük, hogy a (12) és (14) alatti szerkezetek vonatkozó mellékmondatot tartalmaznak, amelyben a vonatkozó névmás (azaz a két tagmondatban közös elem) a beágyazott esemény végpontjára utal (l. Lipták 2005). A szerkezet a következőképpen jön létre:

(16) a. A beágyazott esemény egy állapot:
[nem jött meg a vonat]
b. Ennek az eseménynek a végpontja egy változó:
[[nem jött meg a vonat] ameddig]
c. Ezt a változót vonatkozó névmás formájában a mellékmondat bal perifériájára mozgatjuk, és így létrehozunk egy vonatkozó mellékmondatot:
[ameddig$_i$ [[nem jött meg a vonat] ~~ameddig$_i$~~]]
d. A vonatkozó mellékmondatot mint időhatározót beillesztjük a főmondatba:
Jánossal beszélgettünk [ameddig$_i$ [[nem jött meg a vonat] ~~ameddig$_i$~~]]

A generatív keretben a vonatkozó mellékmondatok általában mozgatással jönnek létre, és alább ez a tény még fontos lesz. Egyelőre azonban elég annyit mondanunk a (12) és (14) példákról, hogy amikor két duratív esemény szerepel a két tagmondatban, akkor – az *-ig* szelekciós tulajdonságai miatt – csak úgy kapunk grammatikus mondatot, ha az *-ig* a beágyazott esemény (ki nem mondott) végpontját jelöli vonatkozó névmás formájában, és így szigorúan véve a két tagmondat végpontja (nem pedig időtartama) egyezik meg. A mondat jelentésére ez a különbségtétel nincs nagyon markáns következménnyel, bár szemantikai szempontból nem közömbös,

(i) Ez egészen pontosan addig működött, amíg egyszer csak nem hozta össze a sors egy nyilvános honlappal a nagy világhálón. Az ilyen előfordulás ritka, és a legtöbb beszélő egyelőre agrammatikusnak ítéli. Amennyiben mégis grammatikusnak tartjuk ezt a szerkezetet, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az (i)-ben a tagadás nem módosítja az eseményszerkezetet, és ezért úgy viselkedik, mint a (3b)-típusú szórendben szereplő tagadás. Erre a lehetőségre alább, a (3b) tárgyalásánál még visszatérek.

hogy minden duratív eseménynek van-e inherens (akár absztrahálható) végpontja. A jelen tanulmány szempontjából viszont csak annyi a fontos, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy a (12) és (14) mondatoknak a fenti értelmezés adható, akkor belátható, hogy nem szükséges kétféle *-ig* határozóragot felvennünk a magyarban. Alább visszatérek röviden arra, hogy milyen bizonyítékaink vannak, hogy ezek a mondatok valóban vonatkozó mellékmondatokat tartalmaznak, és konkrétan a vonatkozó névmás mozgatása történik bennük.

Azt, hogy a (12)-ben megjelenő tagadás szokványos predikátumtagadás, annak minden tulajdonságával, az is alátámasztja, hogy ez a tagadás, ahogy azt a (9b) példa mutatja, engedélyezi a magyarban a negatív kvantorokat:

(17)=(9b) Ameddig **nem** veszünk fel **senkit**, többet kell dolgoznod.

Eddig tehát minden jel arra mutat, hogy lehetséges a (3b)-típusú mondatokat egyetlen *-ig* morféma és egyetlen tagadószó és -szerkezet feltételezésével elemezni.

3.3 Tagadott változat, igekötő-tagadás-ige szórend (3c)

Először is fontos megjegyezni, hogy az igekötő-tagadás-ige szórend kijelentő főmondatokban nem elfogadható, bár más szerkezetekben is előfordul:

(18) a. Jánossal beszélgettünk, **ameddig** meg nem érkezett a vonat.
b. *Meg nem érkezett a vonat.
c. Bele ne ess a gödörbe!
d. Fontos, hogy János meg ne tudja a titkunkat.

Alább visszatérek az igekötő-tagadás-ige szórend sajátosságaira és elemzésére, egyelőre azonban ezt a kivételes szórendet tekintsük adottnak a (3c)-típusú szerkezetben, és nézzük meg, hogy ez a szórend milyen különleges tulajdonságokkal jár együtt.

Megfigyelhetjük, hogy a beágyazott mondatbeli tagadás a szláv nyelvek kapcsán említett kivételes tulajdonságaival ez a szerkezet ugyancsak rendelkezik:

(19)=(8a) Beszélgettünk, ameddig Emma **hirtelen** be nem futott.
(20)=(9a) Többet kell dolgoznod, ameddig *[fel nem veszünk **senkit**].

Amint látható, szemben a (3b)-típusú szerkezettel, ez a mondattípus azt mutatja, hogy itt a beágyazott tagmondatban megjelenő tagadás nem a predikátumtagadással párhuzamos módon viselkedik. A (19)-ben látjuk, hogy nem hoz létre állapotot (hiszen ellenkező esetben nem lenne grammatikus a *hirtelen* használata), és a (20) tanúsága szerint nem engedélyezi a negatív kvantort a tárgyi pozícióban. Ebben a tekintetben ezek a példák pontosan úgy viselkednek, mint a szláv példák (ahol a tagadás kötelező).

Mindebből az következik, hogy a beágyazott mondatot itt pontszerű eseményként értjük – ennek mikéntjére rövidesen felvázolok egy megoldást. Ez azt jelenti, hogy a beágyazott mondat által jelölt esemény megfelelő argumentum az *-ig* számára épp úgy, mint a tagadás nélküli szerkezetben láttuk, l. (3a). Mivel a főmondat egy duratív eseményt jelöl, a beágyazott mondat pedig egy pontszerű eseményt, az összetett mondat szerkezete azonos a (3a) szerkezetével, azaz az *-ig* itt is konnektívum, amely a két tagmondat idejét veszi argumentumul:

(21) [$_{\text{IDŐTARTAM}}$ Jánossal beszélgettünk] **ameddig** [$_{\text{VÉGPONT}}$ meg nem érkezett a vonat].

Mivel a beágyazott mondat pontszerű eseményt jelöl, maga az eseményidő (nem pedig annak a végpontja) adja az *-ig* egyik argumentumát, azaz itt a két tagmondat ideje nem esik egybe úgy, ahogy a (3b)-típusú vonatkozó mellékmondatnál. A jelen tanulmányban nincs alkalmam részletesen belemenni annak a kérdésébe, hogy az *ameddig* (amely formailag vonatkozó névmás) hogyan jön létre a (3b) és a (3a)/(3c) esetekben.[8] Ami fontos, az az, hogy a (21)-ben nincs mozgatás, azaz az *-ig* a két eseményt állítja relációba. Ez azért lehetséges, mert a tagadás ebben a szerkezetben nem módosítja az eseményszerkezetet, nem hoz létre állapotszerű eseményt.

Most tehát arra kell választ adni, hogy miért nem úgy viselkedik a (3c)-ben megjelenő tagadás, mint a tagadás általában. Visszatérve az eredeti hipotézisünkhöz: ha nem szeretnénk azt elfogadni, hogy létezik expletív tagadás, amely lexikálisan kódolja azokat a különbségeket, amelyeket megfigyeltünk, akkor más magyarázatot kell keresnünk. A javaslatom – amelyet Abels (2005) az oroszra alapozó elemzése ihletett – a következő. A (3c) szerkezetben ugyanaz a tagadó morféma jelenik meg, mint általában a tagadott mondatokban, és ezt a negációt ugyanott is generáljuk, mint a predikátumtagadás szokványos előfordulásait. A tagadás kivételes tulajdonságai abból erednek, hogy nem ott értelmezzük, ahol a szerkezetbe beillesztésre került (és ahol a tagadást általában értelmezni szoktuk), hanem egy magasabb pozícióban. Ennek köszönhető, hogy a tagadás ezen előfordulása nem képes az eseményszerkezet módosítására, sem pedig a negatív kvantorok engedélyezésére.

Ez a javaslat abból indul ki, hogy ha csak egyetlen *-ig* morféma van a magyarban, és ez mindig egy időtartamot és egy időpontot kapcsol össze, akkor a következő logikailag lehetséges konstrukciók képzelhetők el:

(i) [időtartam] ameddig [időpont]
A két esemény megfelel az *-ig* szelekciós tulajdonságainak, így az *-ig* ezeket a megfelelő relációba tudja állítani, amennyiben a két tagmondat között, konnektívumként generáljuk (hasonlóan az angol *until*-hoz).

(ii) *[időtartam] [ameddig$_i$ [időpont] t-ig$_i$]
Ha egy ilyen helyzetben az *-ig*-et vonatkozó névmásként a beágyazott mondatban próbálnánk meg felvenni, akkor agrammatikus mondatot kapnánk, mivel egy pontszerű esemény végpontját nem tudja a változó jelölni; ha viszont a *t* változó itt időtartam lenne, akkor a vonatkozó mellékmondat létrehozása után merülne fel az a probléma, hogy az *-ig*-gel képzett szerkezet két időtartamot próbál összekapcsolni. Ilyen levezetés tehát nem létezik.

[8] Erről l. Lipták 2005.

(iii) [időtartam] [ameddig$_i$ [időtartam] t-ig$_i$]
Ez a levezetés, ahogy a (3b)-típus tárgyalásánál láttuk, grammatikus, legyen szó akár inherensen állapotot jelölő beágyazott mondatról, akár tagadott predikátumról, mivel ilyenkor a beágyazott esemény végpontját képviselő változóval képzünk vonatkozó mellékmondatot.

(iv) *[időtartam] ameddig [időtartam]
Ez a szerkezet nem jó, mivel mindkét argumentum duratív. Ha inherensen duratív predikátummal van dolgunk, akkor ez a levezetés nem fog működni. Ha azonban tagadott pontszerű predikátummal, amely a tagadás révén vált duratívvá, akkor a levezetés megmenthető azáltal, hogy a tagadást egy magasabb pozícióba mozgatjuk, így megszüntetve a problematikus eseményszerkezetet: [időtartam] ameddig [$_{NEG}$ [időpont]]. Ebben a magasabb pozícióban a tagadás már nem okoz problémát.

Ez azt jelenti, hogy a tagadás a végpontjelölő időhatározói mellékmondatokban is szabadon beilleszthető, különösebb megszorítás nélkül. Ha az *-ig* a mellékmondaton belül generálódik (iii), akkor nincs problémánk, mivel a vonatkozó mellékmondat derivációja épphogy duratív eseményt kíván meg a mellékmondatban. Ha az *-ig*-et a két tagmondat között vesszük fel, akkor a (iv) alatti stratégiával ugyancsak grammatikus mondatot kapunk, amelynek azonban a szintaktikai/szemantikai tulajdonságai mások.

A fenti elképzelés technikailag úgy képzelhető el, ha a tagadást a (3c)-típusú szerkezetben rejtett mozgatással visszük egy magasabb, a T (=tense, azaz igeidő) tartományon kívüli pozícióba, ahol túl magasan helyezkedik el ahhoz, hogy befolyásolja az eseményszerkezetet, vagy engedélyezze a negatív kvantorokat. Ezt a mozgatást éppen az motiválja, hogy amikor az *-ig* a beágyazott mondaton kívül generálódik, a beágyazott mondat azonban tagadást tartalmaz (és ennek következményeképp nem megfelelő argumentum az *-ig* számára), akkor ez a szerkezet megmenthető azáltal, ha a tagadást kivisszük a problematikus tartományból.[9]

Míg a rejtett mozgatás létezése teljesen elfogadott a generatív grammatikában (l. pl. É. Kiss–Szabolcsi 1992), a tagadás rejtett mozgatása újkeletű elképzelés (l. Abels 2005), amelynek feltérképezése még sok kutatómunkát igényel.[10] A legfontosabb kérdés, hogy mi az a tényező ebben a szerkezetben (más szerkezetekkel szemben), ami lehetővé teszi a tagadás mozgatását. Ha ugyanis ez a mozgatás bármilyen mondatban elérhető lenne, akkor azt várnánk, hogy lennének olyan főmondatok is, ahol grammatikus egy pontszerű időhatározónak egy tagadott pontszerű eseménnyel való kombinációja – hiszen ebben az esetben is lehetséges kellene, hogy legyen a tagadás magasabb pozícióba való emelése –, ilyen mondatok azonban nem léteznek:

[9] A szóban forgó pozíció Abels (2005) szerint a beágyazott mondaton kívül esik – ennek ellentmond azonban, hogy a végpontjelölő időhatározói mellékmondatokban megjelenő tagadás nem engedélyezi az olyan negatív polaritású elemeket, amelyeket általában a főmondati tagadás tesz grammatikussá:
(i) Nem hiszem, hogy bárki is megérkezett.
(ii) *Itt maradok, ameddig bárki is meg nem érkezik.
Ebből arra következtethetünk, hogy a (3c) szerkezetben a tagadás a T-tartományon kívülre, de a beágyazott mondaton belül maradva mozog: [CP C ... Neg [TP]].

[10] Létezik egy Neg-raising (=tagadásemelés) fogalom a generatív grammatikában, amelyet az ilyen típusú szerkezetekre használnak:
(i) Nem hiszem, hogy ez a kocsi egy fabatkát is érne.
Itt az a megfigyelés, hogy a főmondatban megjelenő tagadást igazából az alárendelt mondatban értelmezzük – ez a mondat ugyan azt jelenti, mint az *Azt hiszem, hogy ez a kocsit egy fabatkát sem ér.* Ezt alátámasztja, hogy a főmondatbeli tagadás itt képes az *egy fabatkát is* negatív polaritású kifejezést engedélyezni az alárendelt mondatban (amely kizárólag negatív környezetben jelenhet meg: **Ez a kocsi egy fabatkát is ér/érne*). Ennek a jelenségnek a legkurrensebb elemzése Gajewski (2007), ami amellett érvel, hogy itt nem szintaktikai tagadásmozgatásról van szó, hanem egy szemantikai jelenségről.

(22) *János hirtelen nem érkezett meg.

Hely hiányában ezt a kérdést itt nyitva kell hagynom, de röviden azért rátérnék egy ehhez kapcsolódó másik kérdésre: a (3c) szerkezetben megfigyelt kivételes szórendre. Piñón (1991) állítása szerint az igekötő-tagadás-ige szórend (amely főmondatokban nem grammatikus) úgy jön létre, hogy az igekötő fókuszba kerül. Mivel a magyarban a tagadás előtti pozíció a fókusz szokásos helye, ezért ez a feltevés megmagyarázza ezt a szórendet anélkül, hogy valamiféle kivételes szerkezetet kellene tulajdonítanunk ezeknek a mondatoknak. Ez az elképzelés nem problémamentes, két okból sem. Egyrészt az igekötő a (3b) szerkezetben nem kap kontrasztív értelmezést, míg egy főmondatban a fókuszált igekötőt kötelezően kontrasztívan értjük. Másrészt ezeknek az alárendelt mondatoknak az intonációja nem követi a fókusz utáni irtóhangsúly mintáját.[11]

Ugyanakkor nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is igaz az, hogy ennek a szerkezetnek (amely a különleges, magas pozícióban értelmezett tagadást tartalmazza) van valami összefüggése a fókusszal. A magyarban például – Piñón állításával szemben – nem kötelező az igekötő fókuszálása, de mindenképp preferáltak azok a példák, amelyekben valamilyen elem fókuszban van:

(23) a. Unatkoztunk, ameddig János egyszer csak **el** nem kezdett beszélni.
b. Unatkoztunk, ameddig egyszer csak **JÁNOS** nem kezdett el beszélni.
c. ??Unatkoztunk, ameddig János egyszer csak nem kezdett el beszélni.[12]

A fenti példákban az *egyszer csak* beilleszthetősége mutatja, hogy valóban a tagadásemeléssel létrejött szerkezettel van dolgunk, és egyértelmű kontraszt van a fókuszt tartalmazó és anélküli mondatok között. Bár ez az összefüggés nem teljesen világos, a világ nyelveiben nem egyedülálló, hogy a tagadást tartalmazó végpontjelölő időhatározói mellékmondatok fókusszal járjanak. (A görögben például ezeket a tagmondatokat egy különleges konnektívum, egy fókuszpartikula vezeti be.) A fókusz és a tagadásemelés közötti kapcsolat feltérképezése további részletes kutatásokat igényel.

3.4 Bizonyítékok (röviden)

Itt szeretnék futólag megemlíteni két olyan megfigyelést, ami alátámasztja a (3b) és a (3c) mondattípusok közötti kontraszt általam vázolt elemzését.

3.4.1 A (3b)-ben van **vonatkozónévmás-mozgatás**, míg a (3a)-ban és (3c)-ben nincs.
Az elemzés egyik alappillére – amely lehetővé teszi, hogy egyetlen *-ig* morféma segítségével le tudjuk vezetni a (3) alatti szerkezeteket – az, hogy a (3b) mondattípus egy vonatkozó mellékmondatot tartalmaz, ahol a vonatkozó névmás a beágyazott mondat időhatározói pozíciójában generálódik, annak végpontjaként, l. (16). A vonatkozó névmás mozgatására bizonyítékot szolgáltat a Larson (1990) által javasolt teszt. A többszörösen alárendelt mondatokban bizonyos esetekben elérhető egy ún. **alsó olvasat**, ahol a főmondatba időhatározóként beillesztett mellékmondat által jelölt időt (*addig*) úgy értelmezzük, hogy a legmélyebben beágyazott tagmondatból

[11] Alátámasztja viszont Piñón elképzelését az a tény, hogy sok beszélő számára az igekötő előtt már nem állhat más fókuszált elem: (i) %Itt maradok, ameddig JÁNOS fel nem lép. (Vö. Itt maradok, ameddig JÁNOS nem lép fel.)

[12] De l. a 6. lábjegyzet példáját, ami azt mutatja, hogy terjedőben van ennek a szerkezetnek a fókusz nélküli használata.

veszi fel az értékét. Larson állítása szerint ez az alsó olvasat csak akkor elérhető, ha a szerkezet vonatkozónévmás-mozgatással jön létre, mert így lehetséges, hogy a vonatkozó névmás nem a középső tagmondatból, hanem a legmélyebben beágyazott mondatból ered.

(24) a. Addig maradok, ameddig mondtad, hogy Emma munkában van.
Alsó olvasat elérhető: Azt mondtad, hogy Emma t időpontig munkában van.
Én maradok t időpontig.
b. Addig maradok, ameddig mondtad, hogy Emma nem ér haza.
Alsó olvasat elérhető: Azt mondtad, hogy Emma t időpontig nem ér haza.
Én maradok t időpontig.
c. *Addig maradok, ameddig mondtad, hogy Emma haza nem ér.
A (b)-nek megfelelő alsó olvasat nem elérhető.

Ez a kontraszt mutatja, hogy a (24c) példa nem tartalmaz vonatkozónévmás-mozgatást.

3.4.2 A (3c)-ben a **tagadást magasabban értelmezzük**, mint a (3b)-ben
Az itt felvázolt elemzés szerint a (3c) példa abban különleges, hogy a tagadást nem a felszíni pozíciójában, hanem annál magasabban értelmezzük. Erre bizonyítékot szolgáltatnak olyan mondatok, ahol egy ilyen szerkezet tartalmaz egy mondathatározót:

(25) a. Emma itt marad, ameddig János **biztosan nem** alszik el.
felszíni hatókör: biztosan > nem
b. Emma itt marad, ameddig János **biztosan** el **nem** alszik.
inverz hatókör: nem > biztosan

Míg a (25a) jelentése azonos azzal, hogy 'Emma itt marad, ameddig János biztosan ébren van' (azaz a tagadást a mondathatározó alatt értjük, hasonlóan a főmondati hatókörökhöz, pl. 'János biztosan nem aludt el'), addig a (25b) jelentése az, hogy 'Emma addig marad, ameddig nem igaz az, hogy János biztosan elaludt' (azaz a *biztosan* János elalvására, nem pedig ébrenlétére vonatkozik). Ez az inverz hatókör az itt vázolt elemzés szerint a tagadásemelésnek köszönhető.

4. Nyelvjárási különbségek

A (3) alatt illusztrált szerkezet rendkívüli mértékben megosztja a magyar beszélőket. A háromféle mondattípus közül, amely az *A* nyelvváltozatban elfogadott, egyes beszélők nem mindegyiket fogadják el, ráadásul az általuk használt szerkezet(ek)nek eltérő szintaktikai tulajdonságai figyelhetők meg. Az általam tesztelt több tucat beszélő ítéletei alapján úgy tűnik, hogy a nyelvváltozatok megoszlása nem földrajzi alapú, de erről biztosabbat csak ennél sokkal nagyobb minta alapján lehetne mondani. Hely (és megfelelő részletességű adatgyűjtés) hiányában itt most csupán néhány markánsabb tendenciára hívnám fel a figyelmet.

Amellett, hogy a (3c)-típusú szerkezet mindenki számára elfogadható, a (3a) és (3b) megítélésében minden lehetséges kombináció előfordul:

(26)

3a	3b	3c
√	√	√
√	*	√
*	√	√
*	*	√

Bár az általam végzett vizsgálatban szinte minden 40 év alatti budapesti beszélő az *A* nyelvváltozatot beszéli (azaz a (3) alatti példák mindegyikét elfogadhatónak tartja), a megfelelés nem 100%-os, és például Erdélyben is találtam olyan beszélőt, aki ehhez a legkevésbé szigorú nyelvváltozathoz tartozik. Számos tényező befolyásolja az ítéleteket. Egyrészt vannak beszélők, akik számára az *ameddig* és az *amíg* nem felcserélhetők: csak az *amíg*-ot tartják elfogadhatónak olyan esetekben, ahol az alárendelt mondat duratív eseményt tartalmaz, pl. (3b). Másrészt sok beszélő számára nem közömbös, hogy az időhatározói mellékmondat az összetett mondat elején vagy végén áll. A mondat elején (kontrasztív pozícióban és hangsúllyal) olyan verzióban is grammatikusnak ítélik az időhatározói mellékmondatot, amilyenben amúgy nem. Harmadrészt vannak beszélők, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy a beágyazott mondatban legyen tagadás, és számukra nincs különbség a (3b) és a (3c) között. Elképzelhető, hogy az ilyen beszélők nyelvhasználatában az *-ig* nem végpontjelölő, azaz nem egy időtartamot és egy időpontot kíván vonzatul, hanem két időtartamot.[13]

Fontos tényezőnek tűnik ezen felül a fókusz szerepe. Egyes (nagyobb részben kelet-magyarországi) beszélők (nevezzük őket *B* csoportnak) számára csak a (3c) elfogadható. A tagadás ebben a mondattípusban itt sem hoz létre állapotot, valamint a többszörösen beágyazott mondatoknál itt sem elérhető az alsó olvasat ebben a szerkezetben. Ebből arra következtethetünk, hogy a tagadást a *B* nyelvjárásban is magasabban értelmezzük, mint ahol a felszínen előfordul. Ugyanakkor ezek a beszélők grammatikusnak ítélik a (3c)-ben az igekötő előtt egy fókusz megjelenését, ami váratlan, ha a szerkezet helyes elemzése az, hogy az igekötő itt fókuszban van (l. 9. lábjegyzet):

(27) %Itt maradok, ameddig JÁNOS (végre) fel nem lép.

Elképzelhető, hogy az alany itt egy a szokásosnál magasabb fókuszpozícióban található, miközben az igekötő (az *A* változathoz hasonlóan) a preverbális fókuszpozíciót tölti be:

(28) Itt maradok, ameddig [$_{XP}$ JÁNOS [$_{FocP}$ fel nem lép]].

A (27) sok beszélő számára nem elfogadható, ami arra utal, hogy ezeknél a beszélőknél a feltételezett magasabb fókuszpozíció nem elérhető ebben a mondattípusban. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a magas, a mondathatározók feletti fókuszpozícó minden nyelvjárásban létezik, de sokak számára csak akkor elérhető, ha az adott tagmondat maga is fókuszértelmezést kap (tehát főmondatokban például sosem találkozunk vele):

[13] Nagyjából ezt állítja Pinon (1991) a magyarról általában. Javaslata szerint a magyarban nincs az angol *until*-nak megfelelő végpontjelölő elem, hanem a magyar *-ig* az angol *as long as* 'azalatt az idő alatt, ami alatt' konnektívumnak felel meg. Bár Pinon elemzése semmiképpen nem tartható a magyar minden változatára, elképzelhető, hogy van olyan nyelvváltozat, amelyre érvényes.

(29) a. AZ a fontos, hogy **JÁNOS** (semmiképp) meg ne tudja.
b. AZT nem tudom, hogy **JÁNOS** (tegnap) kivel ment haza.

Ennek megfelelően (ha kissé marginálisan is, de) az *A* beszélőcsoportnál is grammatikus a (27), amennyiben maga az időhatározói mellékmondat kontrasztív fókusz:

(30) ?ADDIG maradok itt, ameddig JÁNOS (végre) fel nem lép.

Főmondatban egyik nyelvváltozat beszélői sem fogadják el a magas fókuszt (**JÁNOS tegnap kivel ment haza?*), ami azt mutatja, hogy ez a pozíció valóban ahhoz van kötve, hogy maga az adott tagmondat fókuszált legyen, ami főmondatok esetében lehetetlen. Erre alapozva lehetséges, hogy a két nyelvjárás közti különbséget abban kereshetjük, hogy a *B* nyelvváltozat beszélői a (3c)-típusú szerkezetben szereplő alárendelt mondatokat úgy tekintik, hogy ezek fókuszban állnak, csak ez a státusuk jelöletlen. Az is elképzelhető, hogy a *B* csoport csak fókuszos végpontjelölő időhatározói mellékmondatot fogad el, ha a beágyazott esemény pontszerű. Bár nem teljesen világos, miért lenne e között a két tényező között összefüggés, az angolban is létezik hasonló:

(31) a. I won't sleep until 5 pm.
én fogok-nem aludni du. 5-ig
'Ötig nem fogok aludni.' (nem következik, hogy ötkor elalszom)
b. I won't arrive until 5 pm.
én fogok-nem érkezni du. 5-ig
'Ötig nem érkezem meg.' (következik, hogy ötkor megérkezem)

A fenti kontraszt lehetséges magyarázata (l. Mittwoch 2001), hogy a (31b)-ben az időhatározót fókuszként értelmezzük, és emiatt kötelezően implikálja, hogy a beszélő 5-kor megérkezik (vö. *Csak ötkor érkezem meg*). Ezt alátámasztja, hogy a (31b) kifejezhető egy másik szerkezettel is, ahol a tagadás nyíltan kombinálódik az időhatározóval:

(32) [Not until 5 pm] will I arrive.
nem du. 5-ig fogok én érkezni
'Csak 5-kor érkezem meg.'

Ha az időhatározó fókuszált értelmezése valóban együtt jár azzal, hogy az összetett mondat logikai következménye, hogy a főmondati esemény az időhatározó által megadott időpontban „polaritást vált" (azaz az ellenkezője következik be), akkor a magyar adatok vizsgálatát (a fókusz és a tagadásemelés feltételezett összefüggését) ki lehet terjeszteni oly módon, hogy megnézzük: vajon a (3b) típusú mondatok mindkét vizsgált dialektusban együtt járnak-e ezzel a logikai következménnyel:

(33) Itt maradok, ameddig Emma át nem jön. ?> Amikor Emma átjön, én elmegyek.

Feltéve, hogy a logikai implikatúráért az időhatározó fókuszálása a felelős, egy ilyen vizsgálat megmutathatja, hogy fenntartható-e egy olyan elképzelés, miszerint a (33) mondattípus (legalábbis a *B* nyelvváltozatban) úgy értelmeződik, hogy az időhatározói mellékmondatot (jelöletlen) kontrasztív fókuszként értjük.

Azt, hogy a *B* nyelvváltozat beszélői számára valamiért fontos, hogy az időhatározói mellékmondat fókuszos értelmezést kapjon, az is mutathatja, hogy míg ezek a beszélők a (3b) szerkezetet semleges esetben nem fogadják el, a szerkezet megjavul, ha fókuszt vagy fókuszos értelmezésű elemet tartalmaz, és akkor is, ha a beágyazott mellékmondat az összetett mondat elejére (kontrasztív pozícióba) kerül:

(34) a. ?Itt maradok, ameddig senki nem ér haza.
b. ?Ameddig senki nem ér haza, itt maradok.
c. ?Addig maradok itt, ameddig JÁNOS nem ér haza.

A fenti vázlatos leírás mindenképpen arra utal, hogy a magyar adatok teljes körű leírása és elemzése megköveteli nagy számú beszélő tesztelését, különös tekintettel az itt említett tényezők (szórend, információs szerkezet) interakciójára.

6. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban az volt a célom, hogy bemutassam, hogyan tudunk egy összetett, és nyelvek ill. nyelvváltozatok között nagymértékű eltérést mutató jelenséget úgy elemezni, hogy minél kevésbé hagyatkozunk ad hoc, a szótárban idioszinkráziaként kódolt megoldásokra, és minél inkább ragaszkodunk ahhoz az elképzeléshez, hogy a szintaxis alapelvei és mechanizmusai, valamint a funkcionális elemek alapvető tulajdonságai univerzálisak. Illusztrációul a végpontjelölő időhatározói mellékmondatok szolgáltak, mivel ezek számos nyelvben érdekes összefüggést mutatnak a tagadással, ami ezekben a szerkezetekben kivételes tulajdonságokkal bír. A magyar adatok kimondottan relevánsnak bizonyultak, mivel legalábbis egy magyar nyelvjárásban három változatban is használatosak az ilyen típusú mellékmondatok. Felvázoltam egy olyan elemzést, amely a funkcionális elemek szótárbeli megkettőzése nélkül, a szintaxisban más jelenségek kapcsán megalapozott mechanizmusokra hivatkozva írja le ennek a szerkezetnek a háromféle megvalósulását. Végül röviden kitértem az általam vizsgált szerkezet nyelvjárási kérdéseire, amelyek mindenképpen további kutatást igényelnek.

Hivatkozások

Abels, Klaus 2005. Expletive negation in Russian: A conspiracy theory. *Journal of Slavic Linguistics* 13(1): 5–74.

Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press. Cambridge, MA.

Chomsky, N. – H. Lasnik 1993. Principles and Parameters Theory. In: *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research*. Mouton de Gruyter. Berlin.

Csirmaz Anikó 2006. Aspect, negation and quantifiers. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Event structure and the left periphery of Hungarian*. Springer. Dordrecht.

Eilam, Aviad – Tatjana Scheffler 2007. *'Until' and expletive negation in Modern Hebrew*. Konferencia-előadás, 23rd Annual Meeting of the Israel Linguistics Society.

É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21–78.

É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.

Gajewski, Jon Robert 2007. Neg-raising and polarity. *Linguistics and Philosophy* 30: 289–328.

Giannakidou, Anastasia 2002. UNTIL, aspect and negation. In: Brendan Jackson (ed.): *Semantics and Linguistic Theory (SALT) 12*. CLC Publications, Cornell University. Ithaca, NY. 84–103.

Larson, Richard 1990. Extraction and multiple selection in PP. *Linguistic Review* 7: 169–182.

Lipták, Anikó. 2005. Relativization strategies in temporal adjunct clauses. In: J. van Craenenbroeck – P. Pica – J. Rooryck (eds.): *Linguistic Variation Yearbook* 5. John Benjamins. Amsterdam. 133–185.

Mittwoch, Anita 1977. Negative sentences with until. *Chicago Linguistic Society* 13: 410–417.

Mittwoch, Anita 2001. Perfective sentences under negation and durative adverbials. In: J. Hoeksema et al. (eds.): *Perspectives on Negation and Polarity Items*. John Benjamins. Amsterdam. 265–282.

Piñón, Christopher 1991. Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. In: Lise N. Dobrin – Lynn Nichols – Rosa M. Rodrigez (eds.): *Papers from the 27th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. 1991. Part Two: The Parasession on Negation*. 246–262.

Ürögdi Barbara 2009. Temporal adverbial clauses with or without operator movement. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Adverbs and Adverbials at the Interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin.

Ürögdi Barbara
MTA Nyelvtudományi Intézet
urogdi@nytud.hu

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
Piliscsaba, 2009

Felelős kiadó személy: Botos Máté dékán
Nyomdai előkészítés: Schmidt Erika
Nyomás: Offset Press, Budapest
Ügyvezető: Cseke Zoltán

ISBN 978 963 9206 71 7